
3 1761 07456536 7

JACOB VAN MAERLANT'S HEIMELIJKHEID DER HEIMELIJKHEDEN

JACOB VAN MAERLANT'S HEIMELIJKHEID DER HEIMELIJKHEDEN

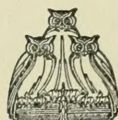
OPNIEUW NAAR DE HANDSCHRIFTEN UITGEGEVEN EN VAN INLEIDING EN AANTEEKENINGEN VOORZIEN

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR IN DE NEDERLANDSCHE LETTEREN AAN DE UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM, OP GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS Dr. R. SISSINGH, HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER WIS- EN NATUURKUNDE, IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN IN DE AULA DER UNIVERSITEIT OP ZATERDAG 20 JANUARI 1917, DES NAMIDDAGS 2 UUR,

DOOR

ANDRIES ANTON VERDENIUS

GEBOREN TE DRACHTEN

In libris sapientia

A. H. KRUYT – UITGEVER – AMSTERDAM – 1917

Bij de voltooiing van dit proefschrift rest mij een aangename taak: In de eerste plaats wensch ik U, hooggeleerde Te Winkel, hooggeschatte promotor, mijn hartelijken dank te betuigen voor Uw zeer gewaardeerd onderwijs, en voor de groote belangstelling en welwillendheid, die ik bij de samenstelling van dit werk van U mocht ondervinden. Talrijke leerzame uren heb ik in Uw studeervertrek doorgebracht, Uw wenken en opmerkingen zijn mijn arbeid zeer ten goede gekomen.

Uw voortreffelijk onderwijs, hooggeleerde Boer, zal ik steeds in dankbare herinnering houden. Ik betreur het ten zeerste, dat ik slechts een deel Uwer colleges heb kunnen volgen.

Ook aan U, hooggeleerde Brugmans, ben ik veel verplicht. De weinige Uwer colleges, die ik, gedurende korten tijd slechts, kon bijwonen, hebben mij doen beseffen, hoeveel ik heb moeten missen. Eveneens ben ik Professor Kernkamp, onder wiens leiding ik mijn historische studiën begon, erkentelijk voor zijn voortreffelijk onderwijs.

Professor T. J. de Boer ben ik dankbaar voor de bereidwilligheid, waarmee hij mij omtrent enkele punten inlichtingen heeft verschaft.

Ten slotte een woord van dank aan allen, die mij verder op eenige wijze bij de bewerking van dit proefschrift van dienst zijn geweest, met name aan de heeren bibliothecarissen der Bibliothèque Royale te Brussel, der Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, der Universiteitsbibliotheken te Utrecht en te Amsterdam, en aan dien van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, die mij geruimen tijd de beschikking lieten over kostbare handschriften en oude drukken. De hulpvaardigheid van de ambtenaren aan de Amsterdamsche Universiteitsbibliotheek heb ik steeds in ruime mate ondervonden.

INHOUD.

INLEIDING.

Het Middelnederlandsche leerdicht *Heimelijkheid der Heimelijkheden* is een berijmde bewerking van een Latijnsch geschrift, waarvoor in de Middeleeuwen ongemeene belangstelling bestond. En geen wonder! Aan dit werk waren de namen verbonden van ARISTOTELES en ALEXANDER DEN GROOTEN. ARISTOTELES, de groote meester, het orakel der Middeleeuwen en ALEXANDER, de schitterende veldheer; de man van de wetenschap, de gedachte, die als bedachtzaam leermeester stond achter den impulsieven man van het zwaard, de daad: deze combinatie moest belangstelling wekken. Voeg daarbij den geheimzinnigen, fascineerenden titel, *Secretum Secretorum*, de zonderlinge lotgevallen, in de prologen vermeld, en bovenal den veelsoortigen inhoud van dit compilatiewerk, door een modern geleerde gekarakteriseerd als „eine teilweise miserabele Compilation „philosophirender Mystik und vulgären Aberglaubens",[1]) voor de Middeleeuwen echter, juist door de autoriteit van ARISTOTELES, openbaring van eeuwenoude onomstootelijke wijsheid en wetenschap op allerlei gebied. Geen van ARISTOTELES' geschriften heeft een succes als deze *epistula ad Alexandrum*: zij werd door de grootste geesten uit de 13de eeuw bestudeerd en geëxcerpeerd; niemand minder dan ROGER BACON, de doctor mirabilis, voorzag haar van geleerde glossen, MICHAËL SCOT en ALBERTUS MAGNUS nemen in hun werken er uit over, THOMAS VAN AQUINO kende het werk en gebruikte het waarschijnlijk eveneens.[2]) Het is vertaald in bijna alle moderne Europeesche talen, in sommige meerdere malen; het aantal bewaard gebleven handschriften van Fransche, Duitsche en Engelsche bewerkingen in proza en poëzie is legio. Tusschen ± 1480 en ± 1550 verschijnen tal van drukken; Latijnsche handschriften hebben bijna alle belangrijke bibliotheken — het British Museum alleen heeft er meer dan 30.[3]) De Latijnsche vertaling gaat terug op een Arabischen text, waarvan eveneens vele handschriften bestaan; een Grieksch origineel echter is niet gevonden en zal waarschijnlijk nooit gevonden worden: het *Secretum Secretorum* wordt sinds lang gerangschikt onder die vele pseudo-aristotelische geschriften, die in de Middeleeuwen den roem van den grooten

1) M. STEINSCHNEIDER, *Die Hebräischen Uebersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher* (Berlin 1893), blz. 246.

2) Vgl. RICHARD FÖRSTER, *Handschriften und Ausgaben des pseudo-aristotelischen Sec. Sec.* (*Centralblatt für Bibliothekswesen*, Bnd. VI, blz. 7), en ook R. FÖRSTER, *De Aristotelis quae feruntur Secretis Secretorum Commentatio* (Kiliae 1888), blz. 2.

3) R. STEELE, *Lydgate and Burgh's Secrees of old Philisoffres* (London 1894), in *Early English Text Society*, Extra Series, LXVI, blz. XI.

wijsgeer eer verhoogd hebben dan geschaad. De cultuur-historische waarde van het werk, hoogstwaarschijnlijk een Arabisch product, zooals nader zal worden aangetoond, vermindert daarmee niet: ,,Les ,,livres de vulgarisation scientifique du moyen âge," zegt CH. V. LANGLOIS in een werk, dat belangwekkende beschouwingen geeft over soortgelijke geschriften als het *Secretum*,[1]) ,,étaient, certes, une pâture de mauvaise ,,qualité; mais les hommes s'en sont nourris si longtemps, qu'il devient ,,important de savoir avec exactitude ce qu'ils ont été — puisqu' ils ont ,,passé tout entiers (vérités, erreurs et confusions secondaires ensemble), ,,dans les moëlles d'un public immense. Le succès qu'elles ont eu suffit à ,,les rendre considérables jusque dans leurs difformités." — Het is daarom te betreuren, dat tot dusver zoo weinig aandacht aan het *Secretum* is gewijd. De verklaring ligt evenwel voor de hand: het is in dit opzicht lotgenoot van meerdere veelgelezen Middeleeuwsche compilatiewerken, als den *Sidrach*, den *Trésor* van BRUNETTO LATINO, de *Imago Mundi*, den *Placides en Timeo* enz., met welke het ook in andere opzichten, zooals blijken zal, te vergelijken valt. Bij al deze geschriften is zoo'n voorarbeid te verrichten, zijn zooveel verschillende handschriften te collationeeren, onderling te vergelijken, dat de zoo noodige critische uitgaven uitblijven en daardoor tal van kwesties met betrekking tot den inhoud of de geschiedenis dier werken niet tot oplossing kunnen worden gebracht. Zoodoende loopen juist de veel gelezen werken uit de Middeleeuwen in onzen tijd gevaar het slachtoffer te worden van vroegere populariteit. Het *Secretum Secretorum*, dat meer dan drie eeuwen een belangstelling genoot in het beschaafd Europa als haast geen ander werk, mag zich met recht beklagen over veronachtzaming.

Het overzicht, dat in de volgende bladzijden over de bron der *Heimelijkheid* en hare wordingsgeschiedenis gegeven wordt, berust voor een deel op wat hier en daar verspreid van deskundige zijde is verschenen, voor een ander deel op eigen onderzoek, een onderzoek, dat uit den aard der zaak op vele punten niet tot een afdoend resultaat kon leiden.

---

1) CH. V. LANGLOIS, *La Connaissance de la Nature et du Monde au Moyen âge* (Paris 1911), Introduction, blz. XXI.

HOOFDSTUK I.

Het Arabische Sirr-al-Asrār.

(Vergelijking tusschen de 2 Arab. versies en de Lat. vertaling).

Volgorde der tractaten. Het Arabische *Sirr-al-Asrār*, de directe of indirecte bron voor alle bekende bewerkingen,[1]) is nog niet uitgegeven. Van de vele handschriften[2]) bevatten volgens STEINSCHNEIDER de meeste 8 tractaten, sommige 10, in eenigszins afwijkende volgorde en groepeering.[3]) Welke van die twee recensies staat het dichtst bij het origineel ? FÖRSTER (*Commentatio*, blz. 2) meent de tweede, die op voorgaan van STEINSCHNEIDER B genoemd wordt ; STEINSCHNEIDER, die *Jb.* XII, blz. 370 zegt : ,,Die Wiener hs. zählt X Tractate und ist umgestellt," schrijft later in zijn *Hebr. Uebers.*, blz. 248: ,,Die arabischen ,,mss. bieten zwei verschiedene Recensionen, deren längere X Tractate, ,,die abgekürzte teilweise umgestellte VIII zählt." Deze laatste (recensie A) ligt ten grond aan een Hebreeuwsche vertaling[4]) en misschien aan een Spaansche, *Poridad de las Poridades*, door HERMANN KNUST (*Jb. für rom. und engl. Lit.* X, blz. 303 vlg.) besproken. Eveneens gaat op A terug een gedeeltelijke Latijnsche vertaling, het *Regimen Sanitatis* van JOHANNES HISPALENSIS. Uit de B-versie is gevloeid een volledige Latijnsche vertaling, die op naam staat van PHILIPPUS TRIPOLITANUS. Deze vertaling is het voornamelijk, die den roem van het boek in de Middeleeuwen heeft gevestigd. Zij wijkt van haar Arabisch voorbeeld in sommige opzichten af : een opvallend verschilpunt is wel, dat alle bekende Lat. hss. en drukken een andere volgorde van boeken vertoonen dan de B-versie. Een vergelijking van de twee Arabische versies (die, zooals reeds gezegd is, onderling ook in volgorde verschillen) en het Latijn moge dit duidelijk maken. Ik gebruik hier en in 't vervolg

---

1) Vgl. M. STEINSCHNEIDER, *Jahrbuch für rom. und eng. Lit.* XII, blz. 366.

2) Voor Arab. hss. verwijs ik naar STEINSCHNEIDER, *Hebr. Uebers.*, blz. 247 ; vgl. ook WILHELM HERTZ, *Die Sage vom Giftmädchen* (München 1893), blz. 3.

3) Over de mogelijkheid van een derde Arab. versie zie men STEINSCHNEIDER, *Cntbl. f. Bibl.*, Beiheft XII, blz. 80.

4) Vgl. R. FÖRSTER, *Cntbl.* VI, blz. 59. Ze is uitgegeven door M. GASTER, die een Eng. vertaling (met inleiding) gaf in *The Journal of the Royal Asiatic Society*, 1908, blz. 111 vlg. en 1065 vlg. Over de verhouding tusschen A en de Hebr. vert. zie men STEINSCHNEIDER, *Hebr. Uebers.*, blz. 251.

den Latijnschen druk van 1520,[1]) die waarschijnlijk PHILIPPUS' vertaling volledig weergeeft, en beter het oorspronkelijk B-type zal hebben bewaard dan vele andere meer of minder verkorte hss. en drukken. De indeeling in 10 boeken, hoewel in PHILIPPUS' proloog uitdrukkelijk vermeld, geeft deze uitgave evenmin als de andere, van welke ik kennis nam.[2]) Tot Boek III is de volgorde gelijk.

Arab. A-versie.	Arab. B-versie.	Lat. vert. van Ph.
I over deugden en ondeugden	I als A	*fol.* $7^{r.}$—$9^{v.}$ [3]) } Inhoud ongeveer gelijk aan A en B, dus voornamelijk van zedekundigen aard.
II over de wijsheid enz. van den vorst	II als A	*fol.* $9^{v.}$—$17^{r.}$ }
III over de gerechtigheid	III gezondheidsleer, physiognomie (en gerechtigheid) [4])	*fol.* $17^{r.}$—$34^{r.}$ gezondheidsleer
IV de raadgevers en schrijvers van den vorst (met een philosophische inleiding)	IV de raadgevers van den vorst (met phil. inl.)	*fol.* $34^{r.}$—$41^{v.}$ natuurphilos. en alchemistische beschouwingen, gevolgd door een verhandeling over steenen en planten
V gezanten	V schrijvers	*fol.* $41^{v.}$—$43^{r.}$ de gerechtigheid
VI verdere dienaren	VI gezanten	*fol.* $43^{r.}$—$50^{v.}$ is gelijk aan B IV
VII strategie, physiognomie, gezondheidsleer	VII } verdere dienaren	*fol.* $50^{v.}$—$52^{r.}$ „liber de scribis",[5]) gezanten en verdere dienaren
VIII een verhandeling over steenen, met natuurphilos. inl.	VIII }	
	IX strategie	*fol.* $52^{r.}$—$55^{r.}$ strategie
	X over steenen en planten, met philos. inl.	*fol.* $55^{r.}$—$58^{v.}$ physiognomie

1) Beschreven door R. FÖRSTER, *Cntbl.* VI, blz. 22; zie ook beneden bij Lat. hss. en dr.

2) Voor zoover bekend is, geven slechts enkele Lat. hss. een verdeeling in 10 boeken, zie het hst. over Lat. hss. en dr.

3) De eerste folio's bevatten de prologen, waarover aanstonds nader.

4) STEINSCHNEIDER vergelijkt *Hebr. Uebers.*, blz. 995, 3 B-hss., die voor zoover ik kon nagaan, alle de gerechtigheid in Tractaat III hebben, maar in 't eene voor, in de twee andere na de physiognomie.

5) Het eenige opschrift, dat het woord *liber* geeft.

Opmerkelijk is niet alleen het verschil in volgorde, ook de ongelijke omvang der boeken, de vreemdsoortige combinatie in A VII (en B III), die moeilijk oorspronkelijk kan zijn, valt in 't oog. Vooral in de laatste tractaten wisselt de indeeling dikwijls, zegt STEINSCHNEIDER; vele Arabische hss. zijn nog niet bestudeerd: er zullen dus wellicht nog andere groepeeringen bestaan. Hoe nu die verschillende volgorde te verklaren? Men zal daarbij stellig rekening moeten houden met het feit, dat reeds vroeg enkele deelen van het werk als afzonderlijke geschriften voorkwamen, nl. de *physiognomie*, *de gezondheidsleer*, een deel van *de strategie*, (alleen in A voorkomend) en *het tractaat over de steenen.*[1]) Daarnevens rijst dan de vraag, of het *Secretum* kan samengegroeid zijn uit dergelijke losse verhandelingen, een vraag, die de eerste uitgever van de Middelnederlandsche *Heimelijkheid der Heimelijkheden* (J. CLARISSE) in zijn inleiding reeds stelde, òf dat zich aan een oude kern in den loop der tijden jongere bestanddeelen hebben vastgehecht, een hypothese in den jongsten tijd door GASTER verdedigd. Ik ga hier voorloopig op deze vragen niet in, en vermeld alleen, dat zoowel STEINSCHNEIDER als FÖRSTER beide meeningen verwerpen en vasthouden aan een origineel in 10 boeken, waarvan het laatste, dat over de steenen (en planten), de slotformule bevat, die op het geheele werk betrekking heeft. Deze slotzin is dus in het Latijnsche *Secretum* te vinden aan het eind van Boek IV, midden in het werk. Hij luidt (*fol.* 41$^{v.}$):

,,O ALEXANDER, *perfeci tibi quod promisi: et solvi plena solutione.*
,,Esto ergo semper virtuosus: et deus gloriosus te dirigat: regat et custodiat.
,,cuius bonitatem omnis percipit creatura."

Wat nu verder de verschillende volgorde der boeken betreft, vestig ik er de aandacht op, dat in beide Arabische versies de gezondheidsleer en de physiognomie verbonden voorkomen, zij het dan op verschillende plaats. Bij PHILIPPUS zijn ze los van elkaar geraakt.[2]) Laat men in B de physiognomie en de steenen van plaats verwisselen, dan ontstaat de volgorde van de Latijnsche versie. Ook uit A laat zich gemakkelijk PHILIPPUS' volgorde construeeren, nl. door 't slot van de A-versie (laatste deel van VII en VIII) tusschen Boek II en III van het Latijn in te schuiven. Of de omzetting op rekening komt van den Latijnschen vertaler of misschien reeds in zijn Arabisch voorbeeld gevonden werd, komt later ter sprake. In ieder geval is door die omzetting de logische gang, die in het Arabische werk valt op te merken, — in A meer nog dan in B, naar het mij voorkomt — verbroken. Misschien is het oorspronkelijk plan van het werk aldus:

I Zedekundige raadgevingen aan ALEXANDER, een soort ,,*boek van*

---

1) Zie STEINSCHNEIDER, *Cntbl.*, Beiheft XII, blz. 80, en denzelfden schijver *Hebr. Uebers.*, blz. 251 vlg.
2) Vgl. echter blz. 58.

zeden" dus, die culmineeren in 't aanprijzen der „*gerechtigheid*" als hoogste deugd.[1])

II*a* Raadgevingen met betrekking tot het kiezen van dienaren, de verhouding tot hofhouding en volk — de politiek naar binnen ;

II*b* de krijgskunst, de politiek naar buiten ;

III de physiognomie, de kunst die leert goede dienaren te kiezen : de *medicina spiritualis*, en de gezondheidsleer : de *medicina corporalis ;*

IV natuur-philosophische, mystieke en occulte wijsheid.

Ontegenzeggelijk neemt de eigenlijke *ars politica* (II) een bescheiden plaats in, en schijnt het werk, zooals we nader zullen zien, juist in het laatste deel (IV) te culmineeren.

Het kwam mij wenschelijk voor deze korte beschouwing aan het overzicht van den inhoud vooraf te laten gaan ; ik geef nu dat overzicht met behulp van PHILIPPUS' Latijnsche vertaling, die een vrij getrouwe weergave zal zijn van de Arabische B-versie, ook naar des vertalers eigen verzekering. De A- en B-versie wijken op verschillende plaatsen meer of minder sterk van elkaar af ; de belangrijkste verschilpunten zullen, voor zoover ik die uit de onvolledige en soms onbetrouwbare gegevens kon opmaken, worden vermeld. Bij de inhoudsopgave verwijs ik kortheidshalve meermalen naar onze Middelnederlandsche bewerking en geef tevens hare verhouding aan tot de (Arabische en Latijnsche) bron.

De prologen. Beide Arabische versies laten aan het eerste tractaat voorafgaan : 1°. een *prohemium cujusdam doctoris in commendationem* ARISTOTILIS ;[2]) 2°. een proloog van den Arabischen vertaler ; 3°. een inleiding van ARISTOTELES. PHILIPPUS voegt bij dit alles nog zijn proloog, met een opdracht en een index van ruim 80 capita. Ik begin met een kort overzicht te geven van ARISTOTELES' inleiding, een inleiding, die blijkbaar reeds preludeert op de diepe wijsheid en groote geheimen, welke zullen volgen :

„Fili gloriosissime", schrijft ARISTOTELES aan ALEXANDER, „uw „brief, waarin gij het verlangen uitdrukt mij bij U te zien, en mij verwijt, „dat ik mij zoo weinig om U bekommer, heb ik ontvangen ; daarom „besloot ik voor u te maken canonem[3]) qui erit tibi liber ponderans

---

1) Het moraliseerend karakter van het werk komt in verschillende vertalingen meer op den voorgrond. Onze Mnl. bewerking vinden we in 2 hss. in de omgeving van zuiver zedekundige tractaten. Lat. hss. van het *Sec. Sec.* komen trouwens reeds meermalen in eenzelfde milieu voor.

2) In den druk van 1520 staat dit prohemium zonder opschrift. Het opschrift ontleen ik aan den ouden Lat. druk, door E. VON KAUSLER bij zijn uitg. van de *H. d. H.* gebruikt (HAIN, *Repertor. bibliograph.*, no. 1779).

3) Ik geef hier en in 't vervolg het Latijn letterlijk zooals ik 't vond in de (slordige) uitgave van 1520, alleen zijn de abbreviaturen opgelost en is enkele malen een zinstorende fout verbeterd.

„cuncta tua opera et regula certissima ad omnia que volueris et que „ostensurus essem tibi sit (*lees* si) presens essem tecum. Niet uit gering- „schatting laat ik na bij U te komen, maar mijn zwakke gezondheid „veroorloofde mij niet de reis te ondernemen. Wat ge overigens van mij „wenscht te weten, est archanum tale quod humana pectora vix poterunt „tollerare, quomodo ergo possunt in mortalibus pellibus depingi? „Toch acht ik mij, voor zoover ik daartoe bij machte ben en 't mij ge- „oorloofd is, verplicht te antwoorden op wat gij vraagt. Gij van uw „kant zijt gehouden niet verder in te vragen op het geheim, dat ik U „in dit boek meedeel. God heeft U trouwens in Zijn genade zulk een „scherp verstand gegeven, en door mijn onderwijs hebt ge zooveel „geleerd, dat ge alles ongetwijfeld ten volle zult begrijpen. Causa quidem „hec est quare tibi figurative revello secretum tuum loquens tecum „in exemplis et enigmatibus atque signis. quia timeo nimium ne liber „presentium ad manus deveniat infidelium et ad potestatem arrogantium. „et sic perveniret ad illos bonum archanum divinum ad quod sum(*m*) „us deus illos judicavit immeritos et indignos. ego sane transgressor „essem divine gratie et f(*r*)actor celestis secreti et occulte revelationis. „qua propter tibi sub attestatione divini judicii illud detego sacramentum „eo modo quo mihi revelatum.[1]) — Weet dat hem, die verborgen ge- „heimen openbaart, ras allerlei rampen zullen treffen. Dominus igitur „custodiat te et me a consimili et ab omni opere inhonesto."

Vervolgens herinnert ARISTOTELES ALEXANDER aan dien heilzamen raad, dien hij hem steeds gegeven heeft, namelijk, dat een vorst behoort te hebben „dua juvamina substinentia regnum suum." Met veel omhaal van woorden (causae extrinsecae en intrinsecae) wordt dan betoogd, dat alleen een streng, maar ook mild heerscher in zijn volk zelf een krachtigen steun vindt tot handhaving van zijn rijk. Het andere juvamen, „secundum (est) inducere animos ad operationes. et istud precedit „et est in primo gradu." Ook hier weer causae extrinsecae et intrinsecae. De causa extrinseca is „iustitiam exercere, causa intrinseca est secretum „philosophorum et rectorum quos deus gloriosus preelegit et eis scien- „tiam commendavit." Dit geheim nu met nog eenige andere zal ALEXANDER onder verschillende hoofdstukken in dit boek kunnen vinden, — „in „quibus extrinsecus philosophiam maximam invenies et doctrinam, „intrinsecus vero causa finalis que intenditur continetur. ibi enim est „tuum principale propositum et finale. Cum igitur perceperis signifi- „cationes dictorum et enigmata excemplorum tunc plene ac perfecte

1) Deze geheele passage vertoont zeer veel overeenkomst met de eedformules, waardoor in de Middeleeuwen de adepten in de alchemie zich verbonden om de geheimen dier wetenschap aan niemand te openbaren, dan aan hem, die waardig was ingewijd te worden. Zulke eedformules vindt men o.a. bij HERMANN KOPP, *Beitr. zur Gesch. der Chemie* I (Braunschweig 1869), blz. 520 vlg. Men vergelijke ook het slot van ARISTOTELES' inleiding (*meus heres et fidelis successor*). Dat ARISTOTELES aan ALEXANDER ook het geheim om goud te maken openbaart, en wel als „*secretorum maximum secretum*", zullen we later zien.

,,desideratum propositum consequeris. Deus itaque sapientissimus ,,et gloriosissimus tuam illuminet rationem et declaret intellectum ad ,,percipiendum istius scientie sacramentum ut in ea merearis fieri meus ,,heres et fidelis successor."

Aldus eenigermate voorbereid kan ALEXANDER de lectuur aanvangen. In het ,,*prohemium*"[1]) wordt meegedeeld, hoe de Arabische vertaler in opdracht van zijn vorst zich moeite heeft gegeven om machtig te worden ,,*librum moralium de regimine domini qui nominatur secretum* ,,*secretorum* quem edidit princeps philosophorum ARISTOTILES filius ,,NICOMACHI de macedonia discipulo suo magno imperatori ALEXANDRO ,,filio PHILIPPI regis grecorum.[2]) Qui ALEXANDER dicitur duo cornua ,,habuisse."[3]) — De ,,doctor" somt vervolgens al de gaven des geestes en des gemoeds op, waardoor ARISTOTELES uitblonk, zoozeer uitblonk zegt hij, dat ,,multi — philosophorum reputabant ipsum de numero pro- ,,phetarum.[4]) Invenitur etiam in antiquis codicibus grecorum : quod ,,deus excelsus suum angelum destinavit ad eum dicens potius nominabo ,,te angelum quam hominem." — Veel mirakelen en wonderen heeft ,,hij gedaan, te veel om te vertellen, unde in morte sua diverse fuerunt ,,opiniones : una secta dicens quod periit ut consuetudo terre : et est ,,ipsi monumentum situm (notum, *volgens andere lezing, Comm.*, blz. 35): ,,quedam autem secta que dicitur peripatetica asserit ipsum ascendisse ,,ad empireum celum in columna quasi ignis."[5])

---

1) In FÖRSTER's *Commentatio* vindt men op blz. 34 afgedrukt een letterlijke Latijnsche vertaling van dit Arabische *prooëmium* volgens 2 B-hss. en daarnaast PHILIPPUS' versie ; op dezelfde wijze is afgedrukt (blz. 37) de proloog van den Arabischen vertaler.

2) Zie hier dus twee titels voor het werk ; de tweede titel, *Secretum Secretorum* (en niet *secreta* — de druk van 1520 heeft op 't titelblad *secreta*, fol. 2 eveneens, verder *secretum* —), zal volgens STEINSCHNEIDER iets jonger zijn dan de eerste ; hij is naar zijn samenstelling Semitisch, analoog aan canticum canticorum, en is typisch geworden ,,im Kreise der geheimen, vorzugsweise superstitiösen Schriften" (STEINSCHNEIDER, *Hebr. Uebers.*, blz. 247, noot). Men vergelijke ook, wat CLARISSE daarover zegt, *H. d. H.*, Inl., blz. 16, noot en 117, en KNUST, *Jb.* X, blz. 297. Behalve deze titels draagt de Latijnsche vertaling ook wel den volgenden : *de signis et moribus naturalibus hominis — liber morum — epistola Aristotelis ad Alexandrum.* Voor verdere variaties zie FÖRSTER, *Comm.*, blz. 1

3) De *tweehoornige* is juist bij de Arabieren een zeer veel voorkomende benaming voor ALEX. DEN GR. Reeds in den Koran wordt hij zoo genoemd. Voor de verklaring van dien bijnaam kan men raadplegen de *Enzyklopaedie des Islam* (Leiden—Leipzig, 1913) onder het woord Dhu 'L-KARNAIN (de tweehoornige), waar gezegd wordt : ,,Das ,,Doppelhorn geht auf eine uralte mythologische Vorstellung zurück."

4) ,,Qui non fuerunt missi genti nec fuerit ipsis data lex", voegt de Lat. druk van 1520 hieraan toe ; ongetwijfeld een later toevoegsel, dat ik in geen der hss. en andere drukken ,door mij geraadpleegd, vond.

5) De letterlijke vertaling van de Arab. B-versie luidt bij FÖRSTER (*Comm.*, blz. 35) : ,,De morte eius diversae sunt opiniones : alii eum mortuum et in pyramide, quae ipsius ,,fuit, nota sepultum esse, alii in columna luminosa ad caelum ascendisse dicunt". De *secta peripatetica* schijnt dus een latere toevoeging. — Hoe soms met den text werd omgesprongen, toont de lezing in den Latijnschen druk, door E. VON KAUSLER gebruikt bij zijn uitgave van de *H. d. H.* (*Denkmaler* III, blz. 297) : secreta que dicuntur per ypothetica. — Voor columna lezen meerdere Lat. hss. columba.

Door zijn verstandigen raad te volgen was ALEXANDER gelukkig in al zijn krijgsondernemingen, onderwierp hij de Arabieren en Perzen, en werd de machtige heerscher, welken geen volk durfde weerstaan. — ,,Porro multas morales epistolas composuit ARISTOTELES propter ,,dilectionem cordium et finale secretum.'' Als voorbeeld volgt dan een brief van ARISTOTELES ten antwoord op een schrijven van ALEXANDER, waarin deze raad vraagt hoe te handelen met de onderworpen Perzen.[1]) Door het volgen van ARISTOTELES' raad maakte ALEXANDER de Perzen tot de gehoorzaamste van alle onderworpen volken. Hiermee eindigt het proöemium en begint de proloog van JAHJA IBN AL-BATRIK:

,,JOANNES qui transtulit: ipsum librum filius PATRICII linguarum ,,interpretator peritissimus et fidelissimus inquit non reliqui locum ,,neque templum[2]) in quibus philosophi consueverint componere et ,,deponere sua opera: et secreta que non visitaverim nec aliquem peri- ,,tissimum quem credidi aliquem (*a*) habere notitiam de scripturis ,,physicis quem non exquisiverim quousque veni ad oraculum solis ,,quod construxit ESCULAPIDES perses (*pro se*, FÖRSTER, *Comm.*, blz. 37)[3]) ,,in quo inveni quendam virum solitarium abstinentem in philosophia ,,peritissimum cui me humiliavi inquantum potui servivi et diligentter. ,,et supplicavi devote ut mihi ostenderet secreta scripta illius oraculi.'' — De kluizenaar-philosoof doet zulks, JOHANNES vindt het langgezochte werk, neemt het vroolijk en dankbaar mee naar huis en vertaalt het op verzoek van zijn vorst, ,,primo de *greca* in *romanam* deinde in *arabicam*[4]) ,,inprimis enim sic inveni in ipso codice. transtuli librum peritissimi ,,ARISTOTELIS: in quo respondet ad regis ALEXANDRI petitionem sub ,,hac forma.'' — En dan volgt de bovenbesproken inleiding van ARISTOTELES.

Aan dit alles laat de Latijnsche vertaler een voorrede voorafgaan met opdracht aan *domino suo excellentissimo et in cultu christiane reli-*

---

1) Zie die twee brieven o. a. bij KAUSLER, *Denkm.* III, blz. 297. De A-versie heeft ze, niet als B in het proöemium, maar achter den proloog van JAHJA, den Arabischen vertaler; vgl. STEINSCHNEIDER, *Jb.* XII, blz. 371.

2) Templum *aegyptium* heeft B.

3) De gedeeltelijke Lat. vertaling van JOHANNES HISPALENSIS (dus ook A?) heeft: ,,ad quoddam altare quod aedificaverat sibi HERMES in quo sol venerabatur.'' Ook de Hebr. vertaling, die eveneens op A teruggaat, heeft hier HERMES (vgl. H. GASTER, *Journal of the R. A. S.* (1908), blz. 113). HERMES wordt, gelijk we zullen zien, in het *Sec. Sec.* meermalen als autoriteit aangehaald: Vooral in pseudepigraphische werken komt de combinatie HERMES-ARISTOTELES dikwijls voor. ,,Um Fälschungen zu autori- ,,siren überbot man einander mit Namen berühmter Gelehrten'' (STEINSCHNEIDER, *Cntbl.*, Beiheft XII, blz. 90).

4) De Arabische hss. noemen als tusschentrap òf ,,*rumi*'', òf ,,*surjani*''. FÖRSTER, die *Comm.*, blz. 37 de lezing geeft van 2 Arab. B-hss. vertaalt rumi met recentem (romanam) graecam. STEINSCHNEIDER schijnt het te willen opvatten als Syrisch (*Hebr. Uebers.*, blz. 248; vgl. echter *Cntbl.*, Beiheft XII, blz. 90). — *Romanam* is karakteristiek voor de Lat. drukken, die FÖRSTER, *Cntbl.* VI, samenvat onder den naam Italiaansche. Andere Lat. dr. hebben *latinam* of *chaldeam*.

gionis strenuissimo GUIDONI VERE DE VALENTIA *tripoli(s) glorioso pontifici*, die bij de bespreking van de Latijnsche vertaling nader beschouwd zal worden.[1])

De problemen, die deze prologen en inleidingen ons stellen, laat ik eerst rusten, en ga nu over tot den eigenlijken inhoud van ARISTOTELES' brief.

Aristoteles' brief. Cap. 1. De modis regum circa largitatem et avaritiam ;[2]) 2. de intentione finali regum en 3. de malis que sequuntur ex carnali appetitu vormen samen Tractaat I, dat vrij getrouw weergegeven wordt in onze Middelnederlandsche vertaling (vs. 29—286). Reeds in cap. 1 wordt magnus doctor HERMOGENES (de Arab. A-versie heeft HERMES, B HERMOGENES) als autoriteit aangehaald (vs. 146).

Cap. 4—22 vormen Tractaat II. 4. De sapientia regis et religione ; 5. de prudentia regis ; 6. de ornamento regis, waaruit ik aanhaal : ,,decet regem ,,. . . claram vocem habere que multum prodest tempore preliorum", welke laatste toevoeging in de Middelnederlandsche vertaling niet voorkomt ; 7. de tacurnitate regis, waarin de ,,utermaten scoone sede" (*H. d. H.*, vs. 397), die in Indië bestaat ; 8. quid debet homo appetere ; 9. de castitate ;[3]) 10. de regis solatio musicali ; 11. de nimio risu vitando ; 12. in quibus consistit obedientia domini. Met de woorden legitur enim quod rex in regno est sicut pluvia in terra (vgl. *H. d. H.*, vs. 589) worden in dit hoofdstuk de koningsvergelijkingen ingeleid, die in den Lat. index en in vele hss. als apart caput worden vermeld, nl. de similitudine regis.[4]) 13. de misericordia regis ; 14. de prudentia et eius utilitate ; 15. de malis que sequuntur ex homicidio iniusto (hieraan is vastgekoppeld een blijkbaar oorspronkelijk zelfstandig hoofdstuk : reducas ad memoriam gesta patrum) ; 16. de fide servanda ; 17. de ordinatione

---

1) Die voorrede is afgedrukt door FÖRSTER, *Comm.*, blz. 38.

2) Zoo luidt het opschrift. In den index van den Lat. druk is de titel een weinig anders ; die index heeft tal van titelopgaven, die in het boek niet te vinden zijn, en omgekeerd. Ook in de volgorde is meermalen verschil. Soms worden in het boek zaken, die niets met elkaar te maken hebben, onder één hoofd vereenigd ; over dien Latijnschen index wordt later uitvoeriger gesproken. Eén voorbeeld moge hier gegeven worden, hoe willekeurig en slordig in den loop der tijden met den text is omgesprongen : In vele Lat. hss. en dr. (mogelijk al in de Arab. ,,vorlage" daarvan) sluit cap. 1 met een volkomen onbegrijpelijke passage over *sapientia physica abbreviata*. Het bleek mij, dat deze uit haar verband is gerukt en oorspronkelijk thuis hoort in het Tractaat over de gerechtigheid (zie beneden).

3) 't Slot van dit hst. luidt : ,,coitus est destructio corporis . . . . et ultimo ,,illud malum quod prediximus inducit." Maar in 't voorafgaande is niets van dien aard te vinden. Dergelijke verwijzingen komen meer voor. Wijst dat op omzetting of gedachtelooze overneming uit een ander werk? LANGLOIS, in zijn reeds genoemd werk, vestigt de aandacht op eenzelfde verschijnsel in den *Placides en Timeo* (zie LANGLOIS, blz. 314, noot).

4) De Hebr. vertaling heeft alleen de vergelijking van den vorst bij den regen. In het Mnl. vinden we ook de andere drie (bij den wind, den winter en den zomer), maar veel korter dan in 't Latijn. Dit is het eerste hst., waar de Mnl. vertaling aanmerkelijk korter is dan de Lat. druk van 1520.

imperii et proprie familie ; 18. quomodo rex debet ordinare studia ; 19. de custodia proprie persone a mulieribus ; 20. quod non sit confidendum uni medico ; 21 de puella nutrita veneno ; 22. quomodo rex se debet regere per astronomiam. „O rex clementissime," heet het hier, „si „fieri potest non surgas : nec sedeas neque comedas neque bibas : nec „penitus aliquid facias sine consilio periti in astrorum arte ; geloof „niet die domme lieden, die beweren, dat de wetenschap der hemel„lichamen boven 's menschen bereik ligt, cuncta sunt scibilia in via „rationis." In verband met de astrologie wordt vervolgens het probleem van de voorbeschikking en den vrijen wil aangeroerd, waarna PHILIPPUS weer tot de sterrenkunde terugkeert en het caput, het laatste van Tractaat II sluit met een verwijzing : „Scias igitur quod fixi planete „sunt mille et XXIX de quibus tradam tibi ad plenum in quadam parte „istius libri."[1]) — Ook den inhoud van Tractaat II vindt men grootendeels in de Middelnederlandsche vertaling terug.

Tractaat III, het *Regimen Sanitatis* is bij PHILIPPUS veel uitgebreider dan in ons gedicht, ook dan in de A-versie, waar het (als onderdeel van Tr. VII) zeer verkort[2]) voorkomt. 23. de conservatione sanitatis ; 24. de compositione hominis ; 25. de signis boni et mali stomachi ; 26. de regimine sanitatis ;[3]) 27. quid post somnum sit faciendum. In de Middelnederlandsche vertaling vinden we cap. 26 niet, van 't lange caput 27 alleen den slotzin : et motus ante prandium enz. (vs. 997 vlg.). Het begint met hygiënische voorschriften, 's morgens bij het opstaan in acht te nemen : eerst neme men eenige beweging, dan dient men het hoofd(haar) te kammen, „quia . . . pectinatio capitis vapores ad ipsum ascendentes „tempore dormitionis a stomacho educit." Vervolgens wasschen, kleeden, de tanden verzorgen, welriekende geuren opsnuiven (aperit enim clau-

---

1) De Mnl. vertaler gaat, na over de voorbeschikking te hebben gesproken, niet weer terug naar de sterrenkunde. Het redeamus ad predictum sermonem van PHILIPPUS vertaalt hij met : „*nu laten wi dese saken dan*" (vs. 839) en gaat daarmee over tot de gezondheidsleer. — De Arabische A-versie en de Hebr. vertaling, die beide de astrologische uitweiding aan 't slot missen, sluiten Tr. II met een klein hst. over 't schaakspel, dat inB niet voorkomt.

Het aantal der sterren, 1029, stamt uit den *Almagest*, en komt in tal van Middeleeuwsche compilatiewerken voor : de *Imago Mundi* heeft 1022 + 7 planeten, de *Trésor* van BRUNETTO LATINO, *Placides en Timeo* eveneens.

2) Vgl. STEINSCHNEIDER, *Hebr. Uebers.*, blz. 255.

3) In het Latijn is de aanvangszin van dit cap. aldus : „cum corpus corruptibile „sit . . . visum est mihi in presenti opere tibi describere quedam utilia et . . . necessaria „ex secretis artis medicine." Met deze woorden openen de A-versie en de Hebr. vert. daarvan haar Tractaat over de gezondheidsleer ; ook het *Reg. San.* van JOHS. HISP. begint aldus. Deze passage doet bij PHILIPPUS, die met cap. 23 (de cons. san.) zijn gezondheidsleer reeds begon, wel wat vreemd aan. Eigenaardig is ook, dat, gelijk we aanstonds zullen zien, bij PHILIPPUS (in den Parijschen druk ten minste) herhalingen voorkomen (cap. 39—32 ; cap. 44—33—34). Misschien kunnen in sommige Lat. versies de gezondheidsleer van Ph. en JOHS. HISP. vermengd zijn ; enkele malen komt ook naamsverwarring tusschen deze beide Lat. vertalers voor (vgl. het hst. over Lat. vert.). Men zie in dit verband ook den slotzin van cap. 31.

suras cerebri). Ook het gebruik van welriekende zalven en oliën wordt aanbevolen. Daarna worden algemeene werken gegeven met betrekking tot eten, drinken, rust en beweging. Het volgende caput, 28. de efficatia diverse dormitionis, geeft soortgelijke algemeene voorschriften; 29. de quatuor anni temporibus, de vere (duur 92 dagen en $1^1/_2$ uur, nl. van 10 Maart—10 Juni); 30. de estate; 31. de autumno; 32. de hyeme;[1]) met dit opmerkelijke slot: *Scias igitur hec et dominus te conservet vale* ALEXANDER: *hanc dietam .... custodi* (vgl. *H. d. H.*, vs. 1198—1200). — Aan de hyeme is weer een caput vastgeknoopt, dat in sommige Lat. hss. luidt de conservatione caloris naturalis; 33. de hiis que impinguant corpus; 34. de his que macrant corpus;[2]) 35. de divisione corporis, waaronder ook het eerste „lid", het hoofd, wordt behandeld; 36. de pectore; 37. de oculis; 38. de testiculis.[3]) De oogen worden veel uitvoeriger besproken, dan de andere drie leden. Met cap. 38 is verbonden, wat in sommige hss. als apart hoofdstuk voorkomt onder den titel de dictis quorundam loquentium de sanitate (*H. d. H.*, vs. 1313—1358); cap. 39 de custodia caloris naturalis is een bijna woordelijke herhaling van het slot van cap. 32, en wordt in de Mnl. vertaling niet gevonden; 40. de qualitatibus ciborum; 41. de piscibus;[4]) 42. de aquis; 43. de vino; 44. de malis que sequuntur ex nimio potu. Midden in dit caput vinden we een warme aanbeveling van „*syrupum accetosum*", gevolgd door een aanhaling van *sapiens quidem* ARISTOS,[5]) nl.: „mirum est de homine qualiter „potest infirmari vel mori: cuius cibus est optimi panis frumenti: „et carnes commendabiles: et potus bone vitis" (sic)! Daarop volgen middelen om een dronkaard van zijn roes te genezen en iemand van den drank af te helpen: leng zijn wijn met water aan, voeg langzamerhand meer water toe, tot hij ten slotte zuiver water drinkt. Zonder afzonderlijke titelopgave wordt daarna gesproken de hiis que corroborant et impinguant en de hiis que macrant et humectant; ook hier vinden we (soms woordelijke) herhaling van reeds behandelde stof (cap. 33—34).[6]) 45. de balneo: „balneum vero est unum de miraculis huius mundi: quia

---

1) Den inhoud van cap. 29—32 vindt men bijna onverkort in de Mnl. bewerking terug. De Arab. A-versie is veel minder uitvoerig, mist o. a. de vergelijking der jaargetijden met de verschillende levenstijdperken der vrouw.

2) Dit is het slot van 't gezondheidstractaat volgens de A-versie.

3) De Mnl. bewerking is in de opgave der medicijnen voor de „vier leden principale" veel beknopter dan het Latijn; ook vinden we hier maar een klein gedeelte uit het lange caput over de oogen.

4) Het slot luidt: „et hec de piscibus ad presens sufficiant, quia in libro quem „composui de pulmentis et medicinis invenies habundanter istam materiam determinatam;" 't volgende cap. 42 geeft een dergelijke verwijzing aan 't begin.

5) ARISTOTELES? Daarmee zou dan onze auteur uit zijn rol vallen; vgl. KNUST, *Jb.* X, blz. 298 noot en STEINSCHNEIDER, *Hebr. Uebers.*, blz. 256.

6) In het Mnl. vinden we den inhoud van cap. 41—44 sterk verkort, van den inhoud van 't lange cap. 44 geeft ons gedicht alleen 't begin, en daarmee sluit de Mnl. bewerking de gezondheidsleer.

,,edificatur secundum anni quatuor tempora ;" maak in het bad vier vertrekken, waarvan 't eerste koud (als de winter), 't volgende lauw (tepidus, als de lente), 't derde warm (als de zomer) en 't vierde droog (als de herfst) moet zijn. Blijf in elk eenigen tijd, en wasch je vervolgens in 't vierde. Na afloop ga men door de vier vertrekken in omgekeerde volgorde naar buiten. — Verschillende voorschriften en wenken, die de badende dient te volgen, besluiten dit hoofdstuk.[1]) 46. de medicinis : ,,dignum est itaque ut scias magnam medellam que dicitur gloria ,,inextimabilis : que vere est thesaurus philosophorum : ego siquidem ,,nusquam percepi nec veraciter novi quis eam invenit : quidam enim ,,asserunt quod ADAM fuerit eius inventor. Alii dicunt quod ESCULAPIDES ,,et HERMOGENES medici et IRSOS et DONASTICOS et VACILEOS et HEBREOS ,,et DIORIS TARTARI gloriosissimi philosophi qui sunt VIII[2]) quibus ,,datum est cognoscere secreta scientiarum que latebant omnes homines," dat deze acht de makers zijn van de hier volgende onschatbare ,,medicina", die in acht deelen wordt verdeeld. Die acht volgen dan, voorafgegaan door cap. 47 confectio pulcherrima mellis, in cap. 48—55, de prima medicina enz. tot de octava medicina, waarna als toegift een negende, magna et ultima finalis genoemd in den index, wordt gegeven, die samengesteld is uit de acht voorafgaande. Op de goede wijze toebereid is deze de ,,thesaurus huius mundi". Voor tal van kwalen is ze dienstig, ze werkt in zooveel opzichten goed, dat het te veel is om te vertellen ; ,,o ALEXANDER ,,non oportet te aliquo tempore accipere medicinam aliam si ista utaris." 56. de hora eligendi medicinam en 57. de medicina laxativa respiciendo lunam, de slotcapita van dit tractaat, geven den raad nooit ader te laten of medicijn te gebruiken zonder den stand der sterren te hebben geraadpleegd. Medisch-astrologische opmerkingen besluiten dan het *Regimen Sanitatis*, dat vooral in de slothoofdstukken volkomen het karakter draagt van een Middeleeuwsch handboek voor artsen.[3]) .

Het nieuwe tractaat, dat over de steenen en planten (B X, A VIII), waarvan in de *H. d. H.* niets voorkomt, wordt ingeleid door wijsgeerige bespiegelingen over stof en vorm.[4]) Na een duistere uitweiding over

---

1) Aan 't slot weer een verwijzing (zie blz. 10, noot 4): ,,et hec signa sufficiunt illi qui ,,bene tenet in memoria doctrinam illius libri sicut etiam continetur in libro quem feci de ,,medicinis compositis et potionibus artificialibus et unguentis compositis et emplastris ,,secundum ordinem et artem grecorum : italicorum : indorum : et persarum : in quibus ,,nullum experimentum fuit fallax."

2) Vgl. STEINSCHNEIDER, *Jb.* XII, blz. 373.

3) Zoo ontvangt ALEXANDER cap. 57 den volgenden raad: ,,cum volueris *dare* medi- ,,cinam vide in quo signo sit sol" enz. Er zijn, ik merk dat hierin 't voorbijgaan op, tal van getuigenissen uit de oudheid voor ALEXANDER's medische kennis ; zie o. a. Dr. ROBERT GEIER, *Alexander und Aristoteles in ihren gegenseitigen Beziehungen* (Halle 1856), blz. 68. Toch zal ter verklaring van dit *dare* wel moeten worden gedacht aan een niet pasklaar gemaakt citaat uit een medisch geschrift. — In dit caput wordt PLINIUS als autoriteit aangehaald.

4) Ziehier het begin, in den Parijschen druk bij cap. 57 ondergebracht : ,,o ALEXANDER iam scivisti illud quod *antea* tractavi et exposui . . . quod substantia huius mundi . . .

incantamenta, over secretis et scientiis occultis, komen we terug tot de materia en de forma, welke laatste is ,,durabilis et perpetua, quia ,,est ex planetis durabilibus et perpetuis." In verband daarmee wordt de wenschelijkheid van de studie der astronomie betoogd. Midden in deze beschouwingen breekt het caput plotseling af met de woorden: *considera etcetera.*

Nu volgt cap. 58 de proprietatibus originalium et lapidum, waarvan ik den inhoud hier alleen kort aanduid.[1]) ,,Imprimis," aldus ARISTOTELES, ,,o ALEXANDER tibi tradere volo *secretorum maximum secretum.*"[2]) De goddelijke almacht moge hem helpen om het te doorgronden en geheim te houden. En dan begint een beschouwing over den lapidem animalem vegetabilem, die gevonden wordt ,,in quolibet loco et in quolibet tem- ,,pore et in quolibet homine et convertibilis est in quemlibet colorem," die door het vulgus *ovum philosophorum* wordt genoemd. Op deze korte verhandeling, die in nuce de kunst van goud maken geeft, volgt de uitspraak: ,,sciendum tamen quod scire producere argentum et ,,aurum verum est impossibile: quoniam non est possibile equiparari deo ,,altissimo in operibus suis propriis;" en daarna volgt de in de Middeleeuwen en nog lang daarna zoo beroemde *tabula smaragdina* van HERMES, waarover straks nader. Ook komen de steenen en hunne krachten, die in cap. 58 op de tabula volgen, in ons volgend hoofdstuk nader ter sprake. Cap. 59 de vegetabilibus: Ook hier een natuurphilosophische inleiding, waarna verschillende planten, kruiden en boomen worden besproken, die alle wonderbare krachten bezitten. Slechts enkele keeren vinden we een naam; meestentijds gaat het in dezen trant: ,,est alia ,,arbor, habens folia ingentia" enz. Aan 't eind van dit caput staat de zin, die als slotformule voor 't geheele werk moet gelden (zie blz. 3).

Met cap. 60 *de iustitia et eius commendatione* begint een nieuw tractaat, dat niet altijd even klare beschouwingen houdt over de gerechtigheid; men vindt het, vrij wat verkort in de Middelnederlandsche vertaling (vs. 1451—1540). Het eindigt met de *sapientia physica*, die hiervoor (blz. 8, noot 2) reeds terloops genoemd werd. Deze wijsheid, die als ,,*utilitas huius libri*" wordt aangeprezen, is een achtdeelige ringspreuk, die in een cirkel behoort te staan. ,,*Et hec est figura eius*" staat in den Parijschen druk. Maar de teekening ontbreekt, ofschoon er wel een beschrijving van wordt

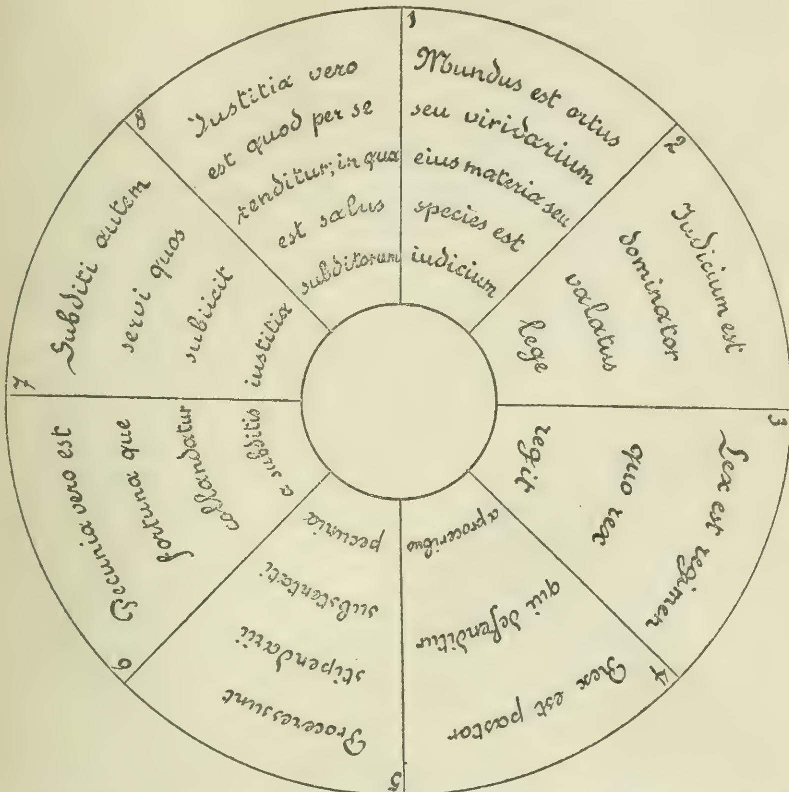

,,. . . una est nullam habens differentiam . . . differentia solummodo est in accidentibus ,,et in eius existentia (?) est in forma et accidentibus et in coloribus." De hier en daar verminkte text laat toch onderkennen de Aristotelische leer van stof en vorm, welke op deze plaats dient om de alchemie, die daarop volgt, wetenschappelijk te begronden. Immers, zoo vast staat een algemeen substraat, een oermaterie, waaruit alle lichamen worden, en het verschil tusschen deze lichamen slechts bewerkt wordt door ,,toevallige" eigenschappen dier stof, dan is de overgang van 't eene lichaam in 't andere denkbaar: Men moet dan ,,negociari in accidentibus".

1) A en de Hebr. vertaling hebben van dit caput en het voorgaande maar zeer weinig, cap. 59 over de planten ontbreekt geheel.

2) Vgl. blz. 5, noot 1.

gegeven. Ik geef ze hier, zooals ik ze in GASTER's Engelsche vertaling van de Hebr. A-versie vond (blz. 130).

Opmerking: In sectie 6 staat abusievelijk *collandatur* in plaats van *collaudatur*.

De gebruiksaanwijzing voor dit wonderrad luidt als volgt: „incipe „ergo a quavis divisione et dabitur tibi id quo nihil est preciosius." In sectie 8 heeft de Lat. vertaler de constructie bedorven: In plaats van *subditorum* zal men *mundi* moeten lezen. Deze achtdeelige cirkelspreuk is in de Middeleeuwen hoogelijk bewonderd en meermalen overgenomen.[1])

Het volgende tractaat, dat handelt over de raadgevers van den vorst, is ook weer voorzien van een lange inleiding.[2]) Deze inleiding, waarin het ontstaan der wereld volgens de emanatietheorie wordt verklaard, de ontwikkelingsgang der ziel in het menschelijk lichaam wordt besproken, komt daarna tot den mensch, wiens lichaam wordt verge-

1) Vgl. STEINSCHNEIDER, *Cntbl. f. Bibl.*, Beiheft XII, blz. 82.

2) In A en de Hebr. vert., voorafgegaan door de opmerking, dat hier de grondregelen der philosophie zullen worden meegedeeld.

leken bij een stad (civitatem), die bestuurd wordt door het verstand, zetelend in het edelste en hoogste deel des lichaams, het hoofd, en bijgestaan door 5 raadsheeren, de 5 zinnen. Daarmee is 't verband gelegd tusschen inleiding (cap. 61—68) en het hoofdstuk de consiliariis, cap. 69, dat begint met sint ergo baiuli tui quinque (cap. 61—69. de exitu rerum in esse et ordine — de motu et situ celorum — de ortu anime — de formatione hominis — de visu — de auditu — de gustu — de tactu[1]) — de consiliariis luiden hier de opschriften). Over den naderen inhoud van deze inleiding, van belang voor de geschiedenis van het *Sec. Sec.*, handel ik straks uitvoeriger.[2]) De Middelnederlandsche bewerking heeft ze niet, deze neemt alleen iets uit cap. 68, nl. het betoog over de voortreffelijkheid van 't getal vijf en geeft dan het hoofdstuk over de raadslieden, waarin het verhaal van den weverszoon en dat van de twee koningszonen. In cap. 70 de proprio consilio wordt de raad gegeven, om ten minste drie raadslieden te hebben, indien 't moeilijk is vijf te krijgen, waarop dan een verheerlijking van het drietal volgt ; daarna krijgt het getal zeven zijn beurt ; 71. experientia circa baiulos ; na de opsomming van de 15 deugden, welke een goed raadsman behoort te bezitten, volgt een nieuwe alinea, waarin de mensch wordt geteekend als *minor mundus* (mikrokosmus) ; in hem spiegelt de geheele natuur zich af, alle eigenschappen der dieren worden in hem aangetroffen.[3]) ,,Et numquam ,,speres", heet het daarna met een vrij onverwachten overgang, ,,in ,,homine qui non credit legem tuam." Ter adstructie volgt nu het verhaal van den ,,wise van orient" (magus orientalis) en den Jood. [4]) De Middelnederlandsche vertaling geeft dit geheele tractaat, behalve de boven besproken inleiding, vrij getrouw weer.

Cap. 72 draagt als opschrift *liber* de scribis ; dit boek, slechts uit één kort hoofdstuk bestaande, is evenals cap. 73 de nunciis in het Middelnederlandsch aanzienlijk verkort, terwijl de twee slothoofdstukken van Tractaat VIII (B), 74 de subditis domus proprie en 75 de dispensatoribus, in onze *H. d. H.* nauwelijks meer te herkennen zijn. Het Middelnederlandsche gedicht eindigt hier, en vertaalt dus niet het tractaat over de *krijgskunde* en dat over de *physiognomie.* 't Eerste cap. over de strategie is 76 de ordine et multitudine bellatorum ; in 77 de cornu wordt ALEXANDER geraden : ,,Oportet etiam tecum habere illud instrumentum quod fecit THEMISTIUS[5])

1) Zooals men ziet is de reuk overgeslagen in de Lat. vert.

2) A (en de Hebr. vert.) wijken hier vrij sterk af. In de Hebr. vert. wordt o.a. de noodzakelijkheid betoogd slechts één raadsman te nemen, in verband met de opmerking dat de ziel in de ,,stad" de ,,luitenant" is van het intellect, den koning. Zij mist cap. 63 de ortu anime en de 5 zintuigen. De Hebr. text wijst hier, dunkt mij, duidelijk op uitlating (vgl. GASTER, *Jnl. R. A. S.*, blz. 131).

3) De diervergelijkingen, die nu volgen, vindt men ook in A. Het daaropvolgende verhaal over Jood en Magiër mist A ; wel staat er een waarschuwing, die niet in B voorkomt, om als raadsman nooit iemand met rood haar en blauwe oogen te nemen.

4) Sommige Lat. hss. hebben *Indus*, een foutieve lezing.

5) Over THEMISTIUS vgl. STEINSCHNEIDER, *Cntbl.*, Beih. XII, blz. 100 en KOPP, *Beitr.*, blz. 364.

„ad opus exercitus et ad nocendum : et est instrumentum terribile quod „dividitur modis multis." Moet ALEXANDER in een dag of nog korter zijn leger verzamelen, welnu het geluid van dit instrument wordt zestig mijlen ver gehoord ! Ziedaar een voorlooper van ROELAND's hoorn.[1]) Zonder nieuw hoofd volgt nu een caput met strategische raadgevingen, waarin o. a. wordt betoogd, dat een goed strateeg dient te letten op den stand der sterren.[2]) En hiermee komen we tot het laatste tractaat in PHILIPPUS' vertaling, de *Physiognomie* (B 3). Voor den inhoud daarvan verwijs ik naar FÖRSTER's *Commentatio*, waar de 2 Arabische versies A en B, en PHILIPPUS' vertaling zijn afgedrukt.

---

1) Op het titelblad van een Lat. druk (Bologna, 1501) vindt men hem afgebeeld met een onderschrift, waaruit ik nog de volgende woorden aanhaal : „ob excedentem „magnitudinem LX viris regebatur". Zie 't onderschrift bij GEIER, a. w., blz. 235.

2) A laat hierop nog een caput met zonderlingen inhoud volgen : Berekening van de namen der soldaten, om te weten wie zal overwinnen. Dit hst. komt ook als los geschriftje voor, STEINSCHNEIDER, *Hebr. Uebers.*, blz. 251.

HOOFDSTUK II.

Onderzoek naar de Bronnen van het Arabische Werk.

Problemen en meeningen. Wanneer en waar is nu dit werk met zijn veelsoortigen inhoud ontstaan, wie is de maker, welke zijn zijn bronnen? Zijn verschillende afzonderlijke verhandelingen, meer of minder omgewerkt, tot een geheel vereenigd, of was er een oudere kern, waaraan zich in den loop der tijden grootere en kleinere brokstukken hebben gekristalliseerd? Of, derde mogelijkheid, vertoonde het in eersten aanleg reeds de vele ongelijksoortige verhandelingen, die de beide Arabische versies ons hebben doen kennen? Zoo ja, welke van deze beide versies is dan de oudste? FÖRSTER meent, gelijk we reeds opmerkten, dat de B-versie in 10 tractaten het naast staat bij het oorspronkelijke *Sec. Sec.*, en STEINSCHNEIDER schijnt hem bij te vallen; maar FÖRSTER grondt zijn meening in hoofdzaak op een vergelijking van de physiognomie in de beide bekende Arabische redacties. Dat de vele onbestudeerde Arabische hss. nog een derde redactie aan het licht kunnen brengen, is niet onmogelijk (vgl. hiervoor, blz. 1, noot 3). Bij een dergelijken stand van zaken blijven we, zelfs bij de behandeling van cardinale vragen, in het rijk der hypothese. Overal heerscht dan ook verschil van meening; alleen op dit punt is er eenstemmigheid: ARISTOTELES is niet de auteur, deze ARISTOTELES is te zeer nieuw-platonisch, nieuw-pythagorisch getint om nu nog voor echt te worden versleten. Waar de voorrede op dit voorname punt fabelt, is natuurlijk voor de verdere opgaven voorzichtigheid geboden. VALENTIN ROSE geloofde nog aan een Byzantijnschen oorsprong,[1]) in den jongsten tijd GASTER eveneens, STEINSCHNEIDER aarzelt,[2]) FÖRSTER en verschillende anderen met hem (W. HERTZ o. a.) verwerpen niet alleen de Grieksche origine,[3]) maar bijna alles, wat omtrent de geschiedenis van het boek in het proöemium en den proloog van JAHJA gezegd wordt. Wel zijn Grieksche bronnen gebruikt, meent FÖRSTER: hij bewijst in zijn *Commentatio*, dat de *physiognomie* teruggaat

---

1) Vgl. FÖRSTER, *Comm.*, blz. 20 en HERTZ, *Giftm.*, blz. 4.

2) Vgl. *Cntbl. f. Bib.*, Beih. XII, blz. 79.

3) Grieksche hss. zijn niet gevonden. Dat er een Grieksche text heeft bestaan, heeft men willen afleiden uit het voorwoord, dat JOFROI DE WATERFORD (een Dominicaner monnik, gest. ± 1300) aan zijn Fransche vertaling van het *Sec. Sec.* laat voorafgaan (zie *Histoire Littéraire de la France*, Tome XXI, p. 216). De ietwat duistere woorden van J.'s inleiding zijn verkeerd opgevat. Men vergelijke daarvoor G. L. HAMILTON, *The Sources of the Secret des Secrets of Jofroi de Waterford*, *Romanic Review* I, blz. 259, en het hst. over Lat. vert., blz. 59, noot 3.

op een verkortende, waarschijnlijk Arabische, samenflansing van twee Grieksche geschriften, nl. een pseudo-aristotelische physiognomie en een physiognomisch werkje van POLEMON (*Comm.*, blz. 1—20). De auteur of compilator van het *Sec. Sec.* zal echter geen Griek, maar een Arabier geweest zijn.[1]) De vertaling over een tusschentaal (zie blz. 7 hiervoor) is ,,verdacht'', evenals ook het vinden in een grot of tempel dikwijls een kenmerk is van pseudepigraphische geschriften.[2])

Zoo zal de voorrede op tal van punten onbetrouwbaar zijn en rijst de vraag of JAHJA, die zich den vertaler noemt, misschien zelf de auteur is. Ook dat lijkt FÖRSTER onmogelijk, vooral op grond van de positie, die JAHJA in de Arabische literatuur en aan 't Arabische hof inneemt, een positie, die het plegen van een dergelijk grof literair bedrog onaannemelijk doet schijnen. De conclusie, waartoe FÖRSTER komt is deze, dat de maker van het *Sec. Sec.* met één en dezelfde koene vervalsching ARISTOTELES, ALEXANDER en JAHJA heeft samengekoppeld. Waarom juist JAHJA ? Omdat deze, een Syrisch Christen, vrijgelatene en dienaar van kalief MAMOEN (813—833) bekend stond als uitstekend vertaler,

---

1) Zie F.'s argumenten, *Comm.*, blz. 20—21.

2) Een treffende overeenkomst met ons werk toont een geschrift over elixers en amuletten, getiteld *Thesaurus Alexandri*. Volgens den proloog zou dit boek, ontdekt in een Christelijke kerk te Amorium, geschreven op 360 gouden bladen, door den ontdekker MUHAMMED IBN CHÂLID op bevel van zijn kalief AL-MU'TASIM (833—842) *de graeca et romana* (= *rumijja*) *lingua* zijn vertaald in 't Arabisch. In die kerk was het begraven, in een gouden kistje, door ANTIOCHUS, ALEXANDER's veldheer. ARISTOTELES had het ALEXANDER geschonken met een opdracht, waarin hij meedeelt, dat hij, ARISTOTELES, 't gekregen heeft van BALINAS (= APOLLONIUS VAN TYANA) en dat de auteur HERMES is (zie F., *Comm.*, blz. 22 en vgl. STEINSCHNEIDER, *Cntbl.*, Beiheft XII, blz. 90).

Interessant is ook een vergelijking met den proloog van den *Sidrach*, waarvan LANGLOIS (a. w., blz. 202—205) een analyse geeft. Hier ligt de zaak zeer gecompliceerd: een Grieksch origineel wordt in 't Latijn vertaald, deze vertaling wordt overgezet in 't ,,Sarraceensch''. Keizer FREDERIK II laat hiernaar een Latijnschen text vervaardigen, welke ten slotte in 't Fransch wordt overgebracht, als men de inleiding mag gelooven. Intusschen is het niet onmogelijk, dat de *Sidrach* een origineel Fransch werk is : Latijnsche, Grieksche of Arabische texten zijn nooit gevonden.

In een Engelsche prozavertaling van het *Sec. Sec.* (± 1440 door JOHN SHIRLEY voor HENDRIK VI van Engeland gemaakt) is het aantal tusschentrappen belangrijk uitgebreid. Volgens S. is het werk vertaald : ,,out of the literal language of Caldee into Ebrewe, ,,out of Ebrewe into Greke, out of Greke into Arabesk, out of Ebrayeke into Latijne, ,,out of Latine into Frenssh, and out of Frenssh now it is translated into our reude ,,volgaries moders tonge'' (KNUST, *Jb.* X, blz. 279).

Dat een vertaling over een tusschentaal — zelfs al staan beide vertalingen op naam van denzelfden persoon — niet altijd op vervalsching behoeft te wijzen, is bekend. Een dergelijke wijze van doen is zelfs zeer gewoon bij de Syrische vertalers, die in de 9de en 10de eeuw de Grieksche wetenschap voor de Arabieren toegankelijk maakten. Zij vertalen meermalen eerst uit het Grieksch in het Syrisch, en daaruit in 't Arabisch (vgl. T. J. DE BOER, *Die Philosophie im Islam*, blz. 23). In ons werk is het juist de combinatie met andere min geloofwaardige bijzonderheden, die ook deze mededeeling verdacht doet schijnen.

ook van Aristotelische geschriften.[1]) Onder kalief MAMOEN, een groot beminnaar van Grieksche wetenschap en wijsbegeerte, neemt het vertalen van Grieksche geschriften, dat reeds in de 8ste eeuw begonnen was, een groote vlucht. Tal van medische, natuurwetenschappelijke en philosophische werken zijn in de 9de eeuw in 't Arabisch vertaald, deels uit oudere of nieuwere Syrische bewerkingen, deels onmiddellijk uit het Grieksch. Men kende verder in Arabië ARISTOTELES als den wijzen vizier, die met zijn mondelingen en schriftelijken raad ALEXANDER in al zijn ondernemingen bijstond (vgl. het proöemium : ,,multas morales ,,epistulas composuit" enz., blz. 7 hiervoor). Brieven van hem aan ALEXANDER, ook over de regeerkunst, waren den Arabieren bekend. FÖRSTER noemt (*Comm.*, blz. 23) zoo'n geschrift : περὶ βασιλείας i. e. ὅπως δεῖ βασιλεύειν.[2]) Wie nu de falsaris is geweest, die op zoo'n handige wijze van dit alles partij heeft weten te trekken, alleen het toeval kan misschien eens zijn naam aan het licht brengen.

Een onderzoek naar den tijd van vervaardiging en de gebruikte bronnen levert meer kans op succes, hoewel zoo'n onderzoek in dit stadium niet alleen bemoeilijkt wordt door het ontbreken van een critische Arabische uitgave, maar ook door het bestaan van die talrijke brieven van ARISTOTELES aan ALEXANDER, waarover ik zoo even reeds sprak. Meermalen wordt in de Arabische literatuur een dergelijke epistola genoemd of aangehaald, zonder dat met zekerheid valt uit te maken, of het *Sec. Sec.* dan wel een andere brief bedoeld is.[3]) STEINSCHNEIDER en KNUST meenen, dat reeds HONEIN IBN ISHÂQ (809—873) in zijn ,,*Sententiis*" het *Sec. Sec.* gebruikt heeft, terwijl de eerste in de *Theologie van Aristoteles*, een neo-platonisch werk uit het begin der 9de eeuw, de rangorde der emanaties in het *Sec. Sec.* (zie blz. 13) meent

---

1) Vgl. LANGLOIS (a. w., blz. 194) : ,,Il est certain . . . , qu'en Orient, au moyen âge, ,,le nom de YAHYÂ IBN EL-BITRIQ (JOHANNES filius PATRICII ou PETRI, JEAN fiz PATRICE ,,ou JEAN PIERRE) fut synonyme de traducteur par excellence." In den *Sidrach* is het — men lette op de merkwaardige overeenkomst — een JEAN PIERRE DE LYON, in dienst van den patriarch van Antiochië, die de 2de Latijnsche vertaling naar Toledo brengt en in 't Fransch vertaalt. — Over JAHJA's werkzaamheid kan men bijzonderheden vinden bij STEINSCHNEIDER in *Virchow's Archiv für pathologische Anatomie und Physiologie* LII, blz. 364 vlg. ; zie ook DE BOER, a. w., blz. 23.

2) Deze is sedert uitgegeven door J. LIPPERT, *de epistula pseudo-aristotelica* περὶ βασιλείας *commentatio* (Dissertatie-Halle, Berlijn 1891), die naast het Arabisch een Latijnsche vertaling geeft, waaruit mij bleek, dat deze epistula niet de minste overeenkomst vertoont met ons geschrift.

3) Vgl. FÖRSTER, *Comm.* 24.

M. BERTHELOT, die in zijn werk *la Chimie au moyen-âge* (Paris 1893), T.I, p. 248,. een *tractatus Aristotelis alchymistae ad Alexandrum Magnum de lapide philosophico* vermeldt, zegt naar aanleiding hiervan : ,,il courait à cette époque dans le monde de ,,prétendues lettres d'Aristote à Alexandre sur toutes sortes de sujets ;" (vgl. ook KOPP, *Beitr.*, blz. 359). Een dergelijke uitspraak vond ik bij NÖLDEKE, *Beitr. zur Geschichte des Alexanderromans* (*Denkschr. der Kaiserl. Ak. der Wissensch. in Wien, Philos.-Hist. Classe*), Bnd. 38, (Wien 1890), blz. 9. Bij de bespreking der gezondheidsleer zullen we nog een soortgelijken brief leeren kennen.

terug te vinden.[1]) In verband daarmee acht hij het auteurschap van JAHJA, wiens werkzaamheid in de eerste jaren der 9de eeuw valt, niet onmogelijk. FÖRSTER maakt hiertegenover front : hij bestrijdt, dat deze plaatsen (en nog andere) bekendheid met en invloed van 't *Sec. Sec.* zouden kunnen bewijzen, en tracht aannemelijk te maken, dat het eerste stellige bewijs van het bestaan van ons geschrift wordt geleverd door de gedeeltelijke Latijnsche vertaling van JOHANNES HISPALENSIS (waarschijnlijk ± 1130).[2]) Vinden we de eerste sporen van een boek, dat zooveel opgang heeft gemaakt, zoo vele jaren na JAHJA, dan valt daaruit natuurlijk een sterk argument te halen tegen zijn auteurschap.

In de voorgaande bladzijden heb ik in 't kort het belangrijkste, wat over het Arabische werk geschreven is, vermeld en de verschillende meeningen tegenover elkaar gezet. Een stelselmatig onderzoek naar de bronnen van 't *Sec. Sec.* is tot dusver nog niet ingesteld,[3]) en toch biedt juist een dergelijk onderzoek de kans niet alleen over het karakter van 't geschrift meer licht te krijgen, maar ook de oplossing van de bovengenoemde problemen nader te komen. Zoo leert een oppervlakkige vergelijking reeds, dat FÖRSTER tegenover STEINSCHNEIDER stellig ongelijk heeft, waar hij verwantschap tusschen *Sec. Sec.* en de verhandelingen der zoogenaamde TROUWE BROEDERS ontkent (*Comm.*, blz. 24). Dat echter de TROUWE BROEDERS uit het *Sec. Sec.* geput hebben, zooals STEINSCHNEIDER wil, is, zooals we nader zullen zien, niet vol te houden. Al kan ik de talrijke vraagpunten niet alle tot oplossing brengen, toch meen ik, dat het hier volgende onderzoek naar de bronnen, ons een stap nader tot die oplossing brengt. Ik begin met de behandeling van eenige autoriteiten, die onze compilator zelf bij name aanhaalt.

Hermes, Plato, Hippocrates.

Hermes. Het is opvallend, welk een voorname rol HERMES speelt in het *Sec. Sec.* ; herhaalde malen wordt hij, met de meest vereerende epitheta, genoemd[4]) en aangehaald : volgens de A-versie zou het boek gevonden zijn bij een altaar, dat HERMES zich gesticht had (vgl. blz. 7, noot 3); reeds in het eerste caput vinden we een aanhaling uit HERMES'

---

1) STEINSCHNEIDER, *Jb.* XII, blz. 356 en 369 ; dez., *Deutsche Litteraturzeitung*, 1883, 12. col. 406.

2) Een plaats in de *Anthologie* van IBN 'ABD RABBIHI VAN CORDOVA (gest. 939 of 940) kàn op bekendheid wijzen, zegt F., *Comm.*, blz. 24, en vgl. 33 noot. STEINSCHNEIDER's argumenten tegen F. vindt men *Hebr. Uebers.*, blz. 248 en 257.

3) Alleen de *Physiognomie* is onderzocht door FÖRSTER ; hij brengt deze, gelijk reeds gezegd is, terug tot een ws. Arab. bron ; vgl. daarover ook nog R. FÖRSTER, *Scriptores Physiognomonici* (Lipsiae, Teubner 1893).

4) Versie B heeft, gelijk reeds gezegd is, steeds HERMOGENES (vgl. blz. 8) en de Middelnederlandsche bewerking, die hierop teruggaat, eveneens. Dat HERMES bedoeld wordt is natuurlijk buiten twijfel ; vlg. KAUSLER, *Denkm.* III, blz. 302.

geschriften (fol. 8), en verder worden in verschillende tractaten[1]) zijn uitspraken en zijn wijsheid verheerlijkt in dezelfde mate als dat in vele neoplatonische geschriften geschiedt.[2]) Eenmaal wordt een der oude Hermetische geschriften met name genoemd : fol. 12r. (cap. de nimio risu vitando) heet het : ,,nam scriptum est in libro *esculapiorum* (var. ,,*esclabiorum*) quod ille rex est laudabilis et amandus qui assimilatur ,,aquile dominanti inter aves : non ille qui assimilatur uni avium ,,subiectarum." Hier zou het boek *Asklèpios* bedoeld kunnen zijn. Ter vergelijking gebruikte ik LOUIS MÉNARD, *Hermès Trismégiste, Traduction complète précédée d'une étude sur l'origine des livres hermétiques* (IIième édition, Paris 1867), en vond, wel niet in het boek *Asklèpios*, maar in het ,,livre sacré" κόρη κόσμου (la vierge du monde) een passage, die eenige overeenkomst vertoont met het bovenaangehaalde, vooral wanneer men let op 't verband, waarin beide passages voorkomen.[3])

Nog een plaats uit het *Sec. Sec.* meen ik terug te vinden in deze Hermetische boeken : cap. 15 de malis que sequuntur ex homicido iniusto (fol. 13v.) haalt HERMES als volgt aan : ,,Cave igitur quantum ,,potes fundere sanguinem humanum. quia doctor egregius HERMOGENES ,,scripsit dicens quod quando creatura interficit creaturam sibi similem : ,,*omnes virtutes celorum* clamant ad divinam majestatem : dicentes ,,domine domine servus tuus vult esse similis tibi" enz. In het boek κόρη κόσμου (MÉNARD, blz. 195—198) zijn het de elementen, die voor God klagen over de misdaden, moord en doodslag der menschen.[4])

Dat de schrijver van het *Sec. Sec.* op de een of andere wijze met den inhoud dezer oude religieus-philosophische geschriften, die op naam van HERMES gaan, bekend was, komt mij op grond van het bovenstaande zeer waarschijnlijk voor ; meerdere directe bewijsplaatsen vond ik niet ;

1) In 't voorbijgaan wijs ik er hier reeds op, dat dit een argument levert voor de meening, dat het *Sec. Sec.* van huis uit een geheel is, en niet uit verschillende oorspronkelijk zelfstandige tractaten is samengegroeid.

2) Vgl. T. J. DE BOER, *Geschichte der Philosophie im Islam*, o. a. blz. 20, 27, en STEINSCHNEIDER, *Beiheft* enz. XII.

3) Men vergelijke daarvoor *Sec. Sec.*, fol. 12r. en MÉNARD, blz. 191 : ,,Les plus justes ,,parmi vous ... seront parmi les hommes des rois justes . . . ; parmi les oiseaux des aigles ,,qui ne chassent ni ne dévorent ceux de leur espèce et ne laissent pas attaquer devant ,,eux les espèces plus faibles, car la justice sera dans la nature de l'aigle." De Middelnederlandsche vertaling van het *Sec. Sec.*, die hier iets uitgebreider is dan de mij bekende Latijnsche versies, vertoont meer overeenkomst, vgl. vs. 548—554.

4) Daarop is Gods antwoord (MÉNARD, blz. 198) : ,,Je vous enverrai un effluve de ,,moi-même, un être pur qui inspectera tous les actes, qui sera le juge incorruptible et ,,redoutable des vivants . . . ." In het *Sec. Sec.* klinkt het antwoord van God op de klacht Oud-testamentisch : ,,permitte michi vindictam et ego retribuam" (vgl. *Deuteronomium* 32, vs. 35 ; ook *Rom.* 12, vs. 19). Is dit te beschouwen als een jongere, Christelijke toevoeging of wijziging ? Over des schrijvers (vertalers) bekendheid met den Christelijken godsdienst zie men FÖRSTER, *Comm.*, blz. 20 en GEORG KRIESTEN, *Ueber eine deutsche Uebersetzung des pseudo-aristotelischen ,,Secretum Secretorum" aus dem 13. Jahrh.* (Inaugur.-Diss., Berlin 1907), blz. 13.

wel valt in beide werken op de verheerlijking van de justitia (fol. 41v. *Sec. Sec.*: „in iustitia extiterunt celi et constituti sunt super terram" enz.), de apothéose van het koningschap (fol. 41—42),[1]) en ook de voorliefde voor getalspelerijen, waarover straks nader.

Ook met de alchemistische literatuur, op naam van HERMES staande, schijnt onze schrijver vertrouwd te zijn geweest. We vinden in cap. 58, hiervoor op blz. 12 besproken, HERMES in overeenstemming met de oude traditie[2]) als vader der alchemie; hij, die „triplex" is „in philosophia", heeft met helderzienden blik de kunst van goudmaken ontdekt en neergelegd in een korte verhandeling, die in het *Sec. Sec.* geen naam draagt, maar van elders bekend is als de *Tabula smaragdina*, „die „vielberufene Tabula Smaragdina, welcher von den Alchemisten des „Mittelalters und bis in das vorige Jahrhundert so grosse Wichtigkeit „beigelegt wurde" (KOPP, *Beitr.*, blz. 375). Volgens KOPP verscheen ze het eerst in druk te Neurenberg in 1541, als HERMES TRISMEGISTI *Tabula smaragdina, in ejus manibus in sepulcro reperta, cum commentatione Hortulani*, in *Volumen tractatuum scriptorum rariorum de alchymia.* Uit die mededeeling blijkt, dat KOPP onkundig was van het voorkomen der Tabula in het *Sec. Sec.*;[3]) trouwens geen der onderzoekers heeft haar, voor zoover ik weet, hier tot dusver gesignaleerd, waarschijnlijk omdat ze hier niet onder dien naam voorkomt, maar alleen ingeleid wordt als prophetische uitspraak van HERMES. Merkwaardigheidshalve laat ik daarom dit korte — maar duistere — begrip der alchemie, zooals de Parijsche druk van 1520 het geeft, in een noot volgen.[4])

---

1) Fol. 41r. (Tract. de iustitia) ... „assimilandus est deo et ideo oportet regem „assimilari et imitari altissimum in omnibus operibus suis" (Mnl. vert., vs. 1465: *Dus es hie als een arders god*). Ook in het „livre sacré" worden de koningen voorgesteld als werkelijke goden op aarde (MÉNARD, *Intr.*, blz. XCV).

2) KOPP, *Die Alchemie in älterer und neuerer Zeit, Ein Beitrag zur Culturgeschichte* (Heidelberg 1886), I, blz. 4 wijst er op, hoe in de (oudste) alchemistische werken HERMES als „der eigentliche Urheber der Kunst, edle Metalle hervorzubringen" genoemd wordt.

3) *Beitr.*, blz. 382 zegt hij: „Eine Erwähnung dieser Schrift bei den Arabern ist mir „nicht erinnerlich und mindestens zweifelhaft." Daar ze, blijkens *Hebr. Uebers.*, blz. 997, ook in Arab. B-hss. voorkomt, is KOPP's vermoeden onjuist.

4) Fol. 37r.: „Et pater noster hermogenes: qui triplex est in philosophia: optime „prophetando dixit veritas ita se habet: et non est dubium quod inferiora superioribus „respondent. operator vero miraculorum unus solus deus est a quo dependet omnis „operatio mirabilis: sicut omnis res creatur ab uno sola substantia: una sola disposi„tione: cuius pater est sol: et mater luna: que portavit ipsam per auram in utero: „terra tamen privata est ab ea: hic igitur pater incantamentorum: thesaurus mira„culorum: largitor virtutis. ex igne facta est terra. separa terram ex igne: quia sub„tile dignius est grosso: et rarum spisso: hoc fit sapienter et discrete. ascendit enim „de terra in celum: et ruit de celo in terram. et interficit superiorem et inferiorem virtu„tem: sic ergo dominatur inferioribus et superioribus. ut tu dominaberis sursum et „deorsum: tecum enim est lumen luminum et propter hoc fugiunt a te omnes tenebre. „et virtus superior vincit omnia. Omne enim rarum agit in densum secundum dispo„sitionem majoris mundi currit hec operatio. et propter hoc doctor hermogenes triplex „in philosophia."

Nadere conclusies met betrekking tot den tijd van ontstaan van het *Sec. Sec.* zijn op grond van deze plaats — voorloopig althans — niet te trekken. Voor zoover ik heb kunnen nagaan, is tot dusver niets zekers omtrent plaats van herkomst en ouderdom van de Tabula bekend. Onder de sprookjesachtige verhalen die KOPP (*Beitr.*, blz. 377—378; *Die Alchemie* II, blz. 359—360) meedeelt over de vindplaats, trof mij dat, waarin verteld wordt, dat ALEXANDER op een zijner tochten het graf van HERMES vond en daarin dit geschrift, op een „tafel" van smaragd; waarschijnlijk is dus reeds vroeg de naam van ALEXANDER met deze Tabula in verband gebracht. De auteur van den commentaar HORTULANUS (zie hiervoor) wordt, maar zonder zeker bewijs, in de 10de of 11de eeuw geplaatst; vast staat alleen, dat in de 13de eeuw de Tabula in 't Westen reeds in hoog aanzien stond.[1]) Een oudere versie dan de Latijnsche was, zoover ik weet, tot dusver niet bekend (KOPP, *Alchemie* I, blz. 218); hier vinden we de Tabula in een Arabisch werk, dat, zooals we nader zullen zien, lang voor de 13de eeuw moet zijn gemaakt.

Nog op een plaats wensch ik de aandacht te vestigen, waar HERMES genoemd wordt in een derde qualiteit, namelijk als arts. De inleidende lofspraak op de achtdeelige medicijn, de medicina inextimabilis, blz. 11 genoemd, eindigt aldus: (fol. 30$^{v.}$) „quidam confirmant siquidem quod „*enoch* novit hoc secretum" (nl. de vervaardiging dezer medicijn), „per „divisionem: volunt etiam dicere quod iste *enoch fuit magnus hermogenes* „quem greci multum comendant et laudant. et attribuunt sibi omnem „sapientiam secretam et celestem." Dat HENOCH en HERMES worden vereenzelvigd, komt meer voor in de Arabische literatuur; als bewijsplaats haal ik een passage aan uit de werken der TROUWE BROEDERS, over welker invloed op het *Sec. Sec.* aanstonds nader. In hun derde tractaat, over de astronomie, zeggen ze: „VON HERMES dem dreifachen „in der Weisheit, (trismegistos) und dies ist der Prophet IDRIS[2]) wird „berichtet, er sei zur Sphäre des Saturn aufgestiegen und sei mit ihm „dreissig Jahre umgeschwungen, bis er alle Zustände des Himmels „als Zeuge schaute, dann sei er herabgestiegen und hätte den Menschen „die Astronomie verkündet" (Zum Beleg hierfür wird die Koranstelle 19, 58 angeführt: Wir erhoben ihn (den IDRIS) auf eine hohe Stelle).[3]) Over die ten-hemel-stijging van HERMES spreken ook de SSABIËRS meer-

1) Merkwaardig lijkt mij de volgende bewijsplaats uit KOPP (*Beitr.*, blz. 382, noot), omdat hier blijkbaar het (een?) *Secretum Secretorum* op naam van HERMES wordt gesteld: ALBERTUS MAGNUS zegt in zijn boek *de rebus metallicis et mineralibus*, L. I, Tract. I, cap. 3: „Summum ingenium alchimicorum docet *Hermes in secreto secretissimorum* „*suorum* per verba metaphorica dicens: Lapis suaviter cum magno ingenio *ascendit* „*a terro in caelum, iterumque descendit a caelo in terram*" enz.

2) IDRIS is bij de Arabieren de naam voor HENOCH.

3) FR. DIETERICI, *Die Propaedeutik der Araber im X. Jahrhundert*, Berlin 1865, blz. 67. — R. REITZENSTEIN, *Poimandres, Studien zur griechisch-ägyptischen und frühchristlichen Literatur* (Leipzig 1904), blz. 173 zegt: „Schon seit dem zweiten Jahr„hundert v. Chr. ist HENOCH als Besitzer und Lehrer geheimer Weisheit zum Gegen„bilde des hellenistischen HERMES geworden."

malen : „sie vollzieht sich in einer Säule von Licht" (*Poimandres*, blz. 171, noot 3). Waarschijnlijk wordt hiermee verklaard het verhaal omtrent ARISTOTELES' dood, in het proöemium van het *Sec. Sec.* vermeld, nl. dat hij ten hemel zou zijn gestegen *in columna quasi ignis* (zie blz. 6). Een hemelvaart van ARISTOTELES is mij uit geen andere bron bekend ; voor de hand ligt te vermoeden, dat de schrijver van de lofspraak op ARISTOTELES hem niet beter heeft weten te verheerlijken, dan op dezen over te dragen, wat hem van HERMES bekend was.

Het is zeer wel mogelijk, dat het *Sec. Sec.*, direct of indirect, nog op meer plaatsen verband houdt met Hermetische literatuur ; in het vervolg van ons onderzoek zullen we zien, dat de compilator een ijverig gebruik heeft gemaakt van de werken der TROUWE BROEDERS, die zelf, zooals vooral den laatsten tijd is aangetoond, veel aan het Hermetisme te danken hebben. Al vermag ik niet ten volle aan te toonen, hoe groot de invloed van dat Hermetisme op ons geschrift is geweest, dat die invloed zich duidelijk laat bespeuren, meen ik te hebben bewezen.

Plato wordt eenmaal genoemd in het *Sec. Sec.*, nl. in cap. 22, waar doctor *noster* PLATO, evenals in de neo-platonische *Theologie van Aristoteles*,[1]) wordt voorgesteld als de man die, vooropstellende dat alles is gemaakt *probabili de causa et certissima ratione*, langs dien weg is gekomen tot de kennis *de ideis et rebus formatis*.[2])

Hippocrates. Van de autoriteiten, in 't medisch-hygiënische gedeelte genoemd (vgl. blz. 11 hiervoor), voor 't meerendeel met zeer verminkte namen, vermeld ik alleen HIPPOCRATES. Cap. 24 (fol. 17$^{v.}$) geeft zijn bekend aphorisme : *comedo ut vivam : non vivo ut comedam.*

Het Giftmeisje.

Aan de bekende geschiedenis van het giftmeisje (cap. 21, fol. 15$^{v.}$) heeft WILHELM HERTZ een belangwekkende studie gewijd, *die Sage vom Giftmädchen*, waaruit ik hier in 't kort laat volgen, wat voor ons van belang is. Het innemen van gif in langzaam grooter wordende doses als middel om zich daartegen immuun te maken, was in de oudheid vrij algemeen bekend ; het tot zich nemen van vergift met het doel om aanvallender wijs op te treden en anderen te verderven, is ontsproten aan de phantasie der Indiërs (blz. 48).[3]) Een meisje, op die wijze als 't ware doortrokken met gif, heet *viśakanyâ*. In de Indische literatuur spelen ze meermalen een rol,[4]) maar vaststaande historische

1) Vgl. T. J. DE BOER, a. w., blz. 29. Verschillende neo-platonische geschriften gaan, eigenaardig genoeg, op naam van ARISTOTELES.

2) *Sideribus* hebben andere Lat. hss., vgl. de Mnl. vert., vs. 787—791, en de aant.

3) MAX NEUBURGER in zijn *Geschichte der Medizin* (Stuttgart 1906) I, blz. 84, sprekende over de uitvoerige studie, die Indische artsen van giffen en tegengiffen maakten, zegt : „Noch ungeklärt ist das Wesen der indischen „Giftmädchen", deren Umgang „tötete."

4) Zie o. a. een voorbeeld in een Gidsartikel (Jg. 1907) van J. S. SPEYER, *Een Indisch Drama.*

„Belege" voor de practische toepassing van deze gedachte ontbreken. Reeds in 't begin der 10de eeuw valt de overgang van deze zuiver literaire idee naar de Arabische letterkunde te constateeren. RHAZES († 932) en AVICENNA († 1057) maken melding van giftmeisjes, de eerste in 't algemeen, zonder op een bepaald voorgekomen geval te doelen. Hij zegt: „Wenn die Aethiopen (statt „Inder") Fürsten ermorden wollen, er- „nähren sie Mädchen mit Gift, so dass alle Kräuter, welche diese be- „rühren, verdorren, ihr Speichel Hühner und andere Tiere tötet und „die Mücken vor ihnen fliehen" (HERTZ, blz. 58).[1]) Bij AVICENNA vinden we een bijna even vage mededeeling, die misschien voor een deel op RHAZES teruggaat (blz. 59). Door wie, wanneer en op welke wijze deze giftmeisje-sage nu in verband is gebracht met ARISTOTELES en ALEXANDER, is volgens HERTZ niet met zekerheid te zeggen.[2]) In elk geval komt ze in dit verband, voor zoover bekend, het eerst voor in het *Sec. Sec.* Dat de schrijver van dit werk RHAZES en AVICENNA gekend heeft, is, zooals straks zal blijken, zeer waarschijnlijk.[3])

Het Tractaat over de Steenen.

De verhandeling over de steenen, wonder- en geneeskrachtige steenen, toont op verschillende plaatsen duidelijke verwantschap met een ouden *pseudo-aristotelischen Lapidarius*. Deze verwantschap werd opgemerkt door VALENTIN ROSE. In een artikel ARISTOTELES, *de lapidibus und Arnoldus Saxo* (*Zeitschrift für deutsches Altertum*, Band XVIII, blz. 321 vlg.), bespreekt hij een steenboek, op naam van ARISTOTELES staande, dat echter volgens hem, Byzantijnsch van oorsprong, in de 7de eeuw is ontstaan. Dit geschrift, dat de grondslag voor de geheele Arabische mineralogie is geworden en o. a. grootendeels in de tractaten der TROUWE BROEDERS is verwerkt, „is door den auteur van het *Sec. Sec.* waarschijnlijk gebruikt en misschien geciteerd" (blz. 329). Een Grieksch origineel is evenmin gevonden als de Syrische vertaling,

1) JACOB CATS, die gelijk we later zullen zien, ook de giftmeisje-geschiedenis kent, geeft dezelfde, en nog andere bijzonderheden, die het *Sec. Sec.* niet heeft, en die misschien als latere toevoegsels zijn te beschouwen (vgl. HERTZ, blz. 56, 58, 60). Het gift is bij CATS *napellus* (monnikskap). In de *t' Samen-spraack tusschen ziel en lichaam*, waar hij het verhaal vertelt, heet het: „Een vlieg, die aan haar lijf maar eens en quam tesuygen,/ „Die konde met 'er daat van haren aart getuygen :/ Want op den staanden voet soo „swol het gantsche beest,/ En na een korten tijt soo was' et sonder geest."

2) „Die Anlehnung an ALEXANDER mag durch die Erinnerung an eine verbreitete „persische Sage angeregt worden sein, nach welcher ein indischer König unter andern „Geschenken seine wunderschöne Tochter dem heranziehenden Eroberer entgegen- „schickte, in deren Armen er alle Begier nach dem Reiche ihres Vaters vergessen sollte." (zie HERTZ, blz. 64 vlg.).

3) Voor de verschillende lezingen, en de tallooze bewerkingen der sage in de Middeleeuwsche literatuur verwijs ik eveneens naar HERTZ (zie ook KRISTEN, a. w., blz. 87). Alleen de Nederlandsche worden later vermeld.

waarnaar LUKA BEN SERAPION[1]) een Arabische versie vervaardigde. JULIUS RUSKA, die deze Arabische vertaling heeft uitgegeven,[2]) meent dat de inhoud naar Perzië en Indië wijst, en de oorsprong niet is te zoeken in Byzantium, maar in een milieu van Syrisch-Perzische medici. De auteur zal geweest zijn „ein mit griechischen wie mit persi- „schen Quellen und Traditionen vertrauter Syrer im Zeitalter der Ueber- „setzungen vor der Mitte des IX. Jahrhunderts," misschien HONEIN IBN ISHÂQ, die het boek ten minste gekend heeft (blz. 45—46). Volgens den proloog is het een uittreksel uit een grooter steenboek, waarin ARISTOTELES 700 steenen beschrijft. Misschien juist door die mededeeling is het werk reeds vroeg aan allerlei wijzigingen en aanvullingen overgeleverd, zoodat de verschillende bekende versies[3]) van dit *pretium atque gaudium philosophiae* sterk uiteenloopen. Waar bovendien niet alleen de TROUWE BROEDERS, maar o. a. ook verschillende Arabische medici meer of minder groote gedeelten van dit boek overnemen, zou alleen een omvangrijke studie misschien kunnen uitmaken, welke versie de maker van het *Sec. Sec.* gebruikt heeft; dat hij er een gekend moet hebben, blijkt uit de parallellen bij ROSE, aan welke ik een paar kan toevoegen. Hier volge eerst een inhoudsopgave van het tractaat uit het *Sec. Sec.*:[4])

(fol. 36r., cap. 58) Op de aankondiging, dat hier kort over de eigenschappen en krachten van sommige kruiden (*sic !*) zal worden gehandeld, volgt een verwijzing naar een uitgebreider werk over steenen, kruiden en planten (misschien het boek met de 700 steenen ?). Voor den vorst en zijn aanzien zijn steenen van onschatbare waarde, maar ook voor den geneesheer: planten zoowel als steenen bezitten een wonderbaarlijke, goddelijke kracht, „sed humano generi est occulta." Na nogmaals te hebben verwezen naar het uitvoeriger boek *de lapidibus et plantis*, opent de schrijver zijn verhandeling over de steenen met den reeds genoemden *lapidem animalem vegetabilem* (blz. 12), den steen der wijzen. Deze beschouwing, waarin hier en daar de gebruikelijke allegorische terminologie der oude alchemistische werken valt te herkennen,[5]) wordt onderbroken door de beschrijving van een amulet, waarop dan

1) Een schrijver, die overigens niet bekend is.

2) *Das Steinbuch des Aristoteles mit literar-geschichtlichen Untersuchungen, nach der arabischen Handschrift des Bibliothèque Nationale herausgegeben und übersetzt von* Dr. JULIUS RUSKA (Heidelberg 1912).

3) RUSKA noemt een Arabische, een Hebreeuwsche en twee Latijnsche. Hij drukt de Arabische versie af met een Duitsche vertaling, en geeft de Latijnsche naar een codex van Luik. In ROSE's artikel vindt men het Lat. hs. van Montpellier afgedrukt, en eveneens dat van Luik.

4) Voor de inleidende bespiegelingen tot dit tractaat zie men blz. 11 hiervoor.

5) „Et si egreditur album sicut avis, que vocatur in arabico achavo, et in *hebraico*(!) „peres" (fol. 37r.). De witte vogel is een aanduiding voor den steen der wijzen; zon en maan, hier ook een rol spelend, voor goud en zilver (zie RUSKA, blz. 185, ook 71, noot 3). Volgens RUSKA modelleeren ook de Parijsche (Arabische) en Luiksche versie van het „*Pretium*", vooral de laatste, dat werk om tot een alchemistisch tractaat.

de reeds besproken *tabula smaragdina* volgt. Hierna komen de wondersteenen aan de beurt : eerst *iste lapis, qui pugnat cum aquis et ventis*, dan twee steenen met magische kracht, eveneens zonder naam,[1]) vervolgens de *lapis bazar*, de *lapis margarite, zamrad, alchahat, amatistes.*

De vijf laatste worden op overeenkomstige wijze in het *Pretium* behandeld, zooals ROSE opmerkte.[2]) Ook de eerste drie, door de behandeling van het vergift *Bis* hiervan gescheiden, misschien in verband met de omstandigheid, dat deze drie reeds van ouds tot de talrijke tooversteenen behooren, die met de Alexandergeschiedenis verband houden, gaan op die bron terug. Daar ik deze overeenkomst noch bij ROSE noch bij RUSKA vermeld vond, geef ik hier een vergelijking van de betreffende plaatsen, waardoor de lezer tevens een beeld krijgt van den inhoud van dezen lapidarius.

Arist., de lap. (Codex van Luik) RUSKA, blz. 207.	**Sec. Sec.**, fol. 37*v*.
Expositio lapidis qui vocatur Elselsis. iste lapis est levis et fragilis corporis. Qui tangit eum videri potest ei quod ventus eum frangere posset. assimilatur lapidi qui vocatur elphysior quando mare inflatum est. et unde quasi montes fugientes ante ventum currunt. Tunc surgit lapis iste cum vento. Qui huius lapidis pondus X granorum ordei portaverit ad brachium ligatum vincet omnes inimicos suos in bello.	Et de mirabilibus huius mundi est iste lapis : qui pugnat cum aquis et ventis : vides eum assurgere super aquas quando currunt aque cum ventis et nascitur in mari mediterraneo : cuius proprietas est hec : si accipis hunc lapidem et posueris eum in alio lapide et tecum portaveris non est possibile quod aliquis exercitus possit durare contra te vel tibi resistere sed fugiet precipitanter coram te.3)

---

1) Tusschen deze twee en den *lapis bazar* staat een korte beschrijving van het vergif *Bis* : ,,est ex instrumentis bellicosis latentibus quo expellis nocumentum in gubernatione ,,tua sicut *notificavi* tibi" (vgl. blz. 2, volgorde der tractaten).

2) Zie de parallellen in ROSE's artikel : blz. 405 (389), 400, 398, 416, 408.

3) JOFROI DE WATERFORD (zie blz. 16) slaat in zijn vertaling het tractaat over de krachten van steenen en planten over. Wel spreekt hij even over den inhoud, over dien wondersteen, die onoverwinnelijk maakt ; maar hoe dan te verklaren, dat ALEXANDER toch wel eens overwonnen is ? vraagt hij. Hij is van meening ,,que quant qu'est bien ,,dit et solonc raison en cest livre Aristotles dit ou escrist, mais quant qu'est faus ou ,,desordeneement dit, fu la coupe des translatours." Wil men de natuur en de krachten der steenen kennen, dan leze men den ,,*Lapidaire*", raadt hij ten slotte. Bedoelt hij MARBODIUS ?

Onder de wondersteenen van ALEXANDER zijn er ook, die den bezitter voor vergiftiging kunnen behoeden. Toch is A. vergiftigd. De auteur van het *Speculum Historiale* weet dat aldus te verklaren (ik haal MAERLANT's vert. aan, *Sp. Hist.* I, 4 vs. 1525—1534) : ,,men leset dat hi hadde eenen steen, /dattem venijn altoes en gheen, /wie sone drouch, ,,mochte gescaden, /maar, alse hi dus was verraden, /wart hi hem des nachts bestolen, ,,omme dat die mort bleve verholen ; /ende als tfenijn was indie aderen, /enter naturen ,,was geen vergaderen, /was hi hem weder angedaen : /dus es hem die aventure ver- ,,gaen." Men ziet, ook VINCENTIUS tracht den critisch gezinden lezer te bevredigen, al is het dan niet op zoo radicale wijze als JOFROI.

Codex van Luik.	Sec. Sec., fol. 37*v*.
RUSKA, p. 204 : Nunc nominabimus quendam lapidem quem laudare volumus. Iste lapis levis est supernatans aque de nocte separatur a fundo aque ad superficiem eius i. super faciem aque apparet de nocte. Et quando sol incipit oriri lapis immergitur in aquam ne tangatur a sole descendens ad fundum deductus nunc dextrorsum nunc sinistrorsum undis et vento donec in fundo perveniens in aliquo loco terre quiescat. Et quando sol iterum incipit declinari et lapis incipit elevari paulatim. sic ut post solis occasum supra aquam appareat. Si quis acceperit ex hoc lapide tres dragmas et collis equorum suspendat non poterunt hinnire quam diu ad collum habuerint lapidem suspensum. Idem quoque accidit de aliis bestiis. Nam quecunque lapidem ad collum suum suspensum habuerit non poterit vociferare vel mugire quam diu eum ita tulerit. Alexander precepit hominibus sui exercitus quod animalibus suis adaptarent hos lapides ut dictum est ut animalibus non facientibus tumultum clamoris non haberet alexander impedimentum donec esset supra inimicos suos nutu dei.1)	Sunt etiam duo lapides preciosi mirabilis virtutis qui inveniuntur in locis tenebrosis. quarum unus est albus et alter rubeus : et reperiuntur in aquis salmaticis. eorum operationes sunt hee. Albus incipit aparere super aquas in occasu solis : et permanet super faciem aquarum usque ad medietatem noctis. et incipit descendere deorsum et in ortu solis pervenit usque ad fundum. lapis vero rubeus contrarium operatur : quia incipit apparere ab ortu solis usque ad horam meridianam et incipit occidere usque ad occasum solis. Horum lapidum proprietates sunt hee. Si suspenderis de lapide rubeo pondus dragme in uno equo tui exercitus equi exercitus tui non cessabunt inire donec auferas ipsum lapidem. Et operatio lapidis albi est per contrarium. quia nunquam iniret donec eum tollas. valent ergo multum ad insidias exercendas et ad opus exercitus.

Zoo gaat dus de verhandeling over de 8 steenen direct of indirect grootendeels op het *pseudo-arist. Pretium* terug. Die over de planten, van gelijksoortigen inhoud, zal misschien uit een dergelijk werk stammen.[2]) Ook hier vinden we weer een inleiding, waarover aanstonds nader.

De Encyclopaedie der Trouwe Broeders.

Hiervoor (blz. 19) werd er reeds terloops op gewezen, dat STEINSCHNEIDER verwantschap aanneemt tusschen ons boek en de geschriften der TROUWE BROEDERS : het caput de ortu animе zullen ze volgens hem bijna woordelijk uit het *Sec. Sec.* hebben overgenomen (*Hebr. Uebers.*, blz. 257), het verhaal van den Jood en den Magiër komt in beide voor ; de mineralogie der TROUWE BROEDERS gaat op dezelfde bron

1) Een even uitvoerige beschrijving van den anderen steen *qui contrarium operatur*, vindt men in ROSE's artikel (blz. 377).

2) RUSKA, onder verwijzing naar V. ROSE, noemt blz. 45 een *liber de plantis*, waarvan HONEIN IBN ISHÂQ de maker is (vgl. blz. 25 hiervoor) ; vgl. ook STEINSCHNEIDER, *Cntbl. f. Bibl.*, Beiheft XII, blz. 102.

terug als het steenboek uit het *Sec. Sec.*,[1]) reden genoeg dus om een nauwkeurige vergelijking in te stellen. Die vergelijking werd mij mogelijk, doordat het grootste deel van de werken der TROUWE BROEDERS door Fr. DIETERICI in het Duitsch is vertaald. We vinden hier een voorname, zoo niet de voornaamste bron voor het *Sec. Sec.*; daarom schijnt het me wenschelijk aan de resultaten van mijn onderzoek een korte beschouwing over de TROUWE BROEDERS en hun werken te laten voorafgaan.

De TROUWE BROEDERS[2]) van Basra, een religieus-philosophische vereeniging, ontstaan in de 2de helft der 10de eeuw, hebben zich, uitgaande van Basra, geleidelijk over het geheele gebied van den Islam verspreid. Hun wereldbeschouwing, berustend op de emanatieleer van PLOTINUS, is evenals hun geheele wetenschappelijke systeem opgebouwd met behulp van neo-pythagorische getallen-symboliek:[3]) Negen is het getal der eenheden — een rij van negen vormen de Godheid en hare verschillende emanaties. Aldus stellen zij de trapsgewijze ontwikkeling van het Eene, het hoogste Zijn, tot de veelvormige wereld voor: 1. God; 2. de scheppende geest (νοῦς); 3. de lijdende geest (de wereldziel); 4. de eerste materie; 5. de natuur, een kracht der alziel; 6. de tweede materie; 7. de wereld der hemelsche spheren; 8. de elementen; 9. de producten (mineraal, dier, plant). Uit het Eene, het grondprincipe, stroomt trapsgewijze de bonte, samengestelde wereld, welke veelheid weer terugstroomt tot dat oerprincipe. „Denn die Allwelt ist wie ein „sich drehendes Rad. Es taucht nieder zur Tiefe um wieder aufzusteigen

---

1) Men vergelijke *Sec. Sec.*, fol. 38*v.*: „Lapis margarite et ipse est aliacur(*t*) in arabico „est triplicis generis: rubeus: croceus: arenosus. quilibet istorum ligatus in anulo et „suspensus collo intrantis civitatem in qua est infirmitas Tamen liberat eum ab infirmi„tate illa. margarita rubea in anulo ligata portantis cor fortificat et eum reddit hono„rabilem in conspectu hominum. Et qui sculpserit in eo formam leonis" enz. en de TROUWE BROEDERS in hun verhandeling over de mineralen (FR. DIETERICI, *Die Naturanschauung und Naturphilosophie der Araber im X. Jahrh.*, II Ausg., Leipzig 1876, blz. 126): „Der Hyacinth ist ein harter, warmer, trockner Stein . . . er hat verschiedene „Farben, ist roth, gelb, grün, blau . . . Zu seinen (des rothen) nützlichen Eigenschaften „gehört, dass, wenn man ihn zum Siegelring nimmt, während man in einer Stadt ist, „deren Bewohner von der Pest und Seuche betroffen sind, man mit der Zulassung „Gottes davon frei bleibt; auch ist ein solcher Mann gar beliebt in den Augen der „Menschen . . . . ."

De overeenkomst is treffend; de gemeenschappelijke bron vindt men in *Arist.*, *de lap.*, cap. 3 *de iacinto* (ROSE, blz. 386).

2) Ik houd dezen naam in overeenstemming met het algemeen gebruik bij, hoewel hij schijnt te berusten op een minder juiste vertaling. Vgl. IGNAZ GOLDZIHER in *Die islamische und die jüdische Philosophie des Mittelalters* (*Kultur der Gegenwart*, Tl. I, Abt. V (*Allgemeine Geschichte der Philosophie*, II. Aufl., Leipzig-Berlin 1913), blz. 309: „ein religiös-philosophischer Bund, dessen arabischen Namen man früher als „die „lauteren Brüder" erklärt hat, den man aber, aus sprachlichen Gründen, angemes„sener als die „Lauteren", oder die „Aufrichtigen" übersetzt".

3) Vgl. GOLDZIHER, a. w., blz. 310. De nieuwste onderzoekingen schijnen te leeren, wat in ons verband niet van belang ontbloot is, dat het *Hermetisme* een niet geringen invloed op hun denken en werken heeft gehad, zie blz. 38, noot 1 in dit werk.

„zur Höhe."[1]) Vol verlangen streeft de „deelziel" hier op het ondermaansche naar hereeniging met de wereldziel. Hun geheele wetenschappelijk en philosophisch systeem hebben de TROUWE BROEDERS neergelegd in een Encyclopaedie, uit 4 hoofddeelen, 51 verhandelingen bestaande. Formeel volgen ze daarin gaarne de peripatetische philosophie, maar nieuw-platonisch is hun kosmogonie ;[2]) in 't algemeen laat zich hun werk karakteriseeren als een eklektisch gnosticisme op natuurphilosophischen grondslag, met politieken achtergrond (DE BOER, a. w., blz. 78). Hun astronomie en astrologie berust op PTOLOMAEUS, hun anthropologie op GALENUS, veel halen ze uit de logische en physische geschriften van ARISTOTELES ; over de rechtstreeks door hen gebruikte bronnen is echter nog betrekkelijk weinig bekend. Van hun werken zijn door FR. DIETERICI de eerste veertig verhandelingen in het Duitsch uitgegeven.[3]) Het vierde deel hunner encyclopaedie, de laatste elf tractaten, loopt uit op een voor hun streven karakteristiek occultisme, de inleiding tot een esoterische leer voor de ingewijden (GOLDZIHER, blz. 310).

Hoewel ik bij mijn vergelijking aan den eenen kant aangewezen was op een Duitsche, aan den anderen kant op een Latijnsche vertaling, bleek me duidelijk, dat op vele plaatsen de overeenkomst tusschen *Sec. Sec.* en deze geschriften zoo groot is, dat men genoodzaakt is te denken aan letterlijk afschrijven.[4]) Als bewijs van dat directe verband geef ik hier eerst naast elkaar de inleiding tot Tractaat IV (de consiliariis, vgl. blz. 13) uit het *Sec. Sec.* en *Weltseele,* blz. 15—17 (uit Abh. 32) :

De exitu rerum in esse et ordine.	**Die Anfänge der Körperwelt und ihre Stufenfolge.**
Sec. Sec., fol. 43*r*.	*Welts.*, blz. 15.
Scias quod illud primum quod formavit altissimus gloriosus est substantia simplex spiritualis in fine perfectionis et complementi et bonitatis in qua est forma omnium rerum : et nominatur intelligentia : et deinde de illa substantia exivit alia substantia minor in gradu suo que vocatur anima universalis et progressa est ex illa anima alia substantia que vocatur hyle ante	Das erste Ding welches der Schöpfer hervorbrachte und in's Sein rief, war eine einfache, geistige, höchst vollendete, vollkommene, vortreffliche Substanz, in welcher die Formen aller Dinge enthalten waren. Sie heisst Vernunft. Von dieser Substanz ergoss sich eine andere, die in der Stufenfolge unter ihr steht und Allseele heisst. Aus der Allseele floss eine andere Substanz aus,

1) FR. DIETERICI, *Philosophie der Araber* II (Leipzig 1879), Vorwort, S. V.

2) Vgl. echter noot 3 op de vorige blz. en blz. 38.

3) *Die Propaedeutik der Araber im X. Jahrhundert* (Berlin 1865) ; *Die Logik und Psychologie d. A.* (Leipzig 1868) ; *Die Naturanschauung und Naturphilosophie d. A.* II. Ausgabe (Leipzig 1876) ; *Der Streit zwischen Mensch und Thier* (Berlin 1858) ; *Die Anthropologie d. A.* (Leipzig 1871); *Die Lehre von der Weltseele d. A.* (Leipzig 1872). — Een samenvatting van hun systeem geeft DIETERICI in *Die Philosophie d. A. im X. Jahrhundert.* I *Einleitung und Makrokosmos* (Leipzig 1876) en II *Mikrokosmos* (Leipzig 1879).

4) Een gemeenschappelijke bron, schijnt, zooals blijken zal, uitgesloten.

commensurationem que attenditur in longitudine : latitudine et profunditate : in qua factum est corpus simpliciter. Corpus ante figuram nobilissimam que superat omnes figuras et est anterior comparative et antiquior ....

De motu et situ celorum.

Et novem sunt celi unum infra aliud infra se invicem prior ergo et superior spherarum est sphera circundans deum ipsum sphera syderum. Secunda postquam iam sphera est saturnis sic usque ad spheram lune infra quam est sphera elementorum quatuor que sunt ignis : aer : aqua : et terra. Ergo terra est medium elementorum et est depressior substantia inter corpora et spissior substantia rationabiliter et postquam ordinate fuerunt iste sphere quedam in quibusdam in se ipsis sicut dictum est iuxta sapientiam et dispositionem simplicis gloriosissimi et dispositione mirabili et pulchritudine ordinatissima et mote sunt phere (*sic*) circulariter (*p. 43 verso*) in suis partibus et planetis super elementa quatuor et vicissitudinantur super dies : et nox : estas : et hyems : estus : et frigus. Commixta etiam sunt quedam cum quibusdam et comparatum est rarum cum denso et ponderosum cum eo quod est leve et calidum cum frigido et humidum cum sicco. et tunc composita sunt ex eis longitudine temporum universe species compositorum corporum que sunt originalia vel semina sive minera et vegetabilia et animalia. sunt ergo originalia composita quicquid congelatur in visceribus terre et in profundis marium et in concavitatibus montium et fumositatibus inclusis et ex vaporibus ascendentibus et ex humiditatibus congelatis et in concavitatibus cavernarum in quibus aer terreus magis dominatur. sicut aurum argentum et ferrum plumbum et lapides margarite corrallus tutia vitrum alumen. et his similia que videntur et cognoscuntur. Animal vero est omne genus quod movetur et sentit et transit de loco ad locum per seipsum et ereitas in eo dominatur magis. vegetabilis vero compositio nobilior est minerali animal vero nobilius est in compositione quam sit vegetabile. homo vero nobilior est

die unter ihr steht und Urstoff heisst. Diese ward zum absoluten Körper, d. i. die zweite Materie, da sie Länge, Breite und Tiefe annahm ....

Es sind neun Sphären, die eine davon immer über der andern (Dem Mittelpunkt zu die nächste d. i. die unterste ist die Mondsphäre) die entfernteste davon und die oberste ist die Umgebungssphäre (auch die tragende geheissen) ... Dann folgt die Sphäre der Fixsterne, darunter die des Saturn, dann die ... Mercur, unter welcher die des Mondes ist. Unter der Mondsphäre sind die vier Elemente Feuer, Luft, Wasser, Erde. Die Erde bildet den (Kern) Mittelpunkt des Ganzen, sie ist in Hinsicht der Substanz die dichteste ,an Körpermasse die dickste.

Da sich diese Sphären, die eine im Innern der andern, so wie es der Schöpfer in seiner Weisheit wollte, in guter Reihenfolge und schöner Ordnung darstellen ; da die Sphären mit ihren Sternburgen und Sternen sich um die vier Elemente schwangen ; auch sich Tag und Nacht, Winter und Sommer, Hitze und Kälte über denselben folgten und dadurch das eine derselben sich mit dem andern vermischte, das Zarte mit dem Dichten, das Leichte mit dem Schweren, das Heisse mit dem Kalten, das Feuchte mit dem Trocknen sich vermengte, so fügten sich aus den Elementen in der Länge der Zeit die verschiedenen Zusammensetzungen Mineral, Pflanze und Thier. Mineral ist alles, was sich im Innern der Erde, auf dem Grunde der Meere und in den Höhlen der Berge aus aufgelösten Dünsten, aufsteigendem Rauch und aus den in diesen zurückgehaltenen Feuchtigkeiten und Luftarten sich verdichtet. Die Erdtheile sind darin überwiegend.

Pflanze ist alles, was auf der Oberfläche der Erde sprosst, Gewächs, Gras, Kraut, Gemüse, Korn, Baum. In ihr sind die Wassertheile überwiegend. Thier ist jeder Körper der sich bewegt, sinnlich wahrnimmt und mit seiner ganzen Masse von einem Orte zum anderen übergeht. In ihm sind die Lufttheile überwiegend.

in comparatione animalium universorum et igneitas magis in eo dominatur. Et convenerunt in eius compositionem omnia et universe res que reperiuntur in viventibus et simplicibus et compositis. Quoniam homo est ex corpore denso et commensurato et anima simplici spirituali substantia. te ergo oportet si tu es sciens super scientias et virtutes entium existentium quod tu incipias imprimis a cognitione tue anime que propinquior est tibi ceteris aliis demum post hac habere scientiam aliarum rerum.

Das Mineral ist von erhabenerer Fügung als alle Thiere und sind die Feuerbestandtheile in ihm vorherrschend, so dass in der Zusammenfügung des Menschen der Sinn alles Seienden, alles Einfachen und Zusammengesetzten, dessen wir vorher gedachten, vereinigt ist. Dies darum, weil der Mensch aus einem dichten, leiblichen Körper und einer feinen geistigen Seele zusammengefügt ist.

Deshalb nennen die Weisen den Menschen eine kleine Welt und die Welt einen groszen Menschen.

...... Somit müssen denn auch wir, wenn wir die Erkenntniss vom eigentlichen Werth der Dinge in's Auge fassen wollen, zuerst mit der Erkenntniss unserer selbst beginnen, da eine solche uns zunächst liegt. Darauf mögen wir uns mit der Erkenntniss der anderen Dinge beschäftigen.

Aan dit kort begrip van de emanatieleer der TROUWE BROEDERS, ingeleid door hun Abh. 31 (Zahl und Ding) en breedvoerig ontwikkeld in Abh. 33 (Makrokosmos) sluit zich aan een caput over die Allseele (Abh. 32, *Weltseele*, blz. 17—23), waarvan het *Sec. Sec.*, fol. $44^{r.}$ (cap. 63 *de ortu anime*) de inleiding en het slot bevat. Fol. $44^{v.}$—$45^{v.}$ (cap. 64—68 *de formatione hominis* en de zintuigen) zijn te vinden in de *Anthropologie*, blz. 53—56 (vgl. ook blz. 2, 26—27, 30—32, 35—42).[1]) Voor 't gehoor valt ook *Propaedeutik* (blz. 104) te vergelijken.

De verheerlijking van het vijftal, die op de behandeling der vijf zintuigen volgt (fol. $45^{v.}$), geeft *Weltseele*, blz. 2—3, (vgl. ook blz. 172):

1) De eerste 3 boeken der *Anthropologie* (Abh. 22—24) geven de samenstelling van 't menschelijk lichaam, de zinnelijke waarneming en de uiteenzetting der microcosmos-idee. De vergelijking van het menschelijk lichaam bij een stad wordt in Abh. 22 breedvoerig, met vele herhalingen en tot in finesses uitgesponnen. Men vindt ze o. a. aangehaald bij NEUBURGER (a. w. II, I, blz. 161), die daarop laat volgen: „unverändert „oder blosz modifiziert finden sich die physio- und psychologischen Anschauungen „der lauteren Brüder auch bei den späteren arabischen Philosophen und bei den Aerz-„ten." Van deze vergelijking vinden we in ons Mnl. gedicht zoo goed als niets (vgl. blz. 14 hiervoor). Alleen vs. 1545—1548 houden daarmee verband. Een bewijs, dat deze allegorie ook in onze Mnl. letterk. is doorgedrongen, vindt men in den *Lksp.* I, 15, waar vs. 71—94 een dergelijke uitgewerkte vergelijking geven; een ander voorbeeld levert *Een disputacie van Rogiere ende van Janne*, vs. 521 vlg. (uitg. KAUSLER, *Denkm.* III, blz. 33).

Sec. Sec., fol. 45*v*.	**Weltseele**, Abh. 31.
perfectio ergo cuilibet rei est in quinque rebus. planete ergo super quas circulariter moventur sphere sunt quinque et genera animalium sunt quinque scilicet hoc (*lees* homo) volatile: aquatile gressibile et quod serpit super ventrem et quinque sunt sine quibus non proficit aliqua planta que nascitur ex terra nisi concurrant et conveniant in ea et sunt stipes rami folia fructus et radices. Et quinque sunt toni musicales ... et quinque sunt dies nobilissimi de universis diebus anni in ultima parte maij.1)	Die Dinge, welche als Fünf bestehen, sind die fünf Irrsterne ... Der Naturkörper giebt es ebenfalls fünf ... Der Gattungen in der Creatur sind fünf: Mensch, Flieger, Schwimmer, Läufer auf vier oder mehr Beinen, Kriecher. Fünf Sinne .... Fünf Theile hat die Pflanze: Wurzel, Stamm, Zweig, Blatt, Frucht. Fünf Hauptfiguren erwähnt Euklid ... Der Hauptverhältnisse in der Musik giebt es ebenfalls fünf ... Fünf Hauptpropheten (Noah, Abraham Mose, Jesu, Muhammed) .... Fünf Wochentage werden nach der Zahl benannt .... Auch sind fünf Tage von der Gesammtzahl der Tage des persischen Jahres weggenommen (die 5 Schalttage) vgl. *Welts.* 172.: Auch giebt es fünf erhabene Tage im Jahr.

Sec. Sec., fol. 47*v*. verkondigt op dergelijke wijze de uitnemendheid van 3 en 7.[2]) De TROUWE BROEDERS zijn in hun getallenliefde nog minder exclusief. Karakteristiek voor hun (compileerend) streven is deze uiting, na een uitvoerige lofzang op de acht (*Propaedeutik*, blz. 131): „Es „giebt freilich viele Dinge als zweifache, dreifache, vierfache, 5, 6, 7, „8, 9, 10fache und so fort. Doch wollten wir mit der Hervorhebung „der Acht aus der Sorglosigkeit erwecken und darthun, dass die, welche „für die Sieben und deren Vorzug auftraten, doch nur theilweis und „nicht allgemein Recht hätten. Dasselbe gilt von denen, welche die „Zwei besonders hervorheben und für die Christen, welche die Drei „geltend machen, dann von den Vertretern der Naturwissenschaft, „die für die Vier auftreten. Von den Khurramiten, welche für die Fünf „und den Indern und den Kajjaliten, welche für die Neun auftreten." — „Dagegen haben die Lauteren Brüder eine allgemeine Betrachtung „und umfassen die Gesammtkenntniss." Ondanks die verzekering evenwel is hun bijzondere voorliefde voor de 4 niet te miskennen.[3]) Het is hier de plaats te doen uitkomen, dat ook in het *Sec. Sec.* ondanks de verheerlijking van 3, 5 en 7, het *viertal* een overwegende rol speelt. Ongetwijfeld hebben we hier een kenmerkende eigenaardigheid van het werk, die tevens als bewijs mag gelden voor het „einheitliche" karakter er van. Cap. I begint met *Reges sunt quatuor*; *vier* eigenschappen dient een vorst te bezitten om gehoorzaamd te worden (cap. 12.

1) De TR. BR. zijn gelijk men ziet, uitvoeriger dan 't *Sec. Sec.* De Mnl. bewerking, vs. 1549—1556, noemt na de 5 zinnen alleen de „vijfterande creaturen".

2) Vgl. *H. d. H.*, vs. 1712—1718.

3) Vgl. T. J. DE BOER in *Archiv für Geschichte der Philosophie*, (Bnd. XIII) *Zu Kindi und seiner Schule*, blz. 166: „Ihr Bund hatte *vier* Stufen, sie studirten *vier* „Arten von Büchern, sie kannten eine *vierfache* Materie" u. s. w.

in quibus consistit obedientia domini), de koningsvergelijkingen zijn *vier* in getal, in de gezondheidsleer spelen natuurlijk de 4 elementen en de 4 „humeuren" hun rol ; verder worden in verband daarmee medische voorschriften gegeven voor de 4 jaargetijden ; aan het menschelijk lichaam zijn 4 „leden principale" ; het bad dient 4 gebouwen te hebben ; in het Tractaat over de strategie ontvangt ALEXANDER den raad zijn leger in 4 afdeelingen te splitsen met 4 bevelhebbers; wil hij er meer, dan neme hij tien : „quoniam x quatuor sunt perfecta, quoniam in quaternario „est unum duo tres et quatuor. Si ergo hec colligis : faciunt decem." — Na de 4 treedt de 8 (2 × 4) op den voorgrond : de hiervoor genoemde medicina inextimabilis bestaat uit 8 recepten, die door 8 wijzen zijn gemaakt, de ringspreuk bevat 8 afdeelingen, misschien is het aantal der wondersteenen 8 ook niet toevallig. En in dit verband doet zich bij mij de vraag op, of ondanks STEINSCHNEIDER en FÖRSTER niet een versie in 8 tractaten als oorspronkelijk moet worden aangenomen, zooals de encyclopaedie der TROUWE BROEDERS uit 4 afdeelingen bestaat. —

Na deze uitweiding over de getallensymboliek in de beide werken zetten we onze vergelijking voort. Reeds is gebleken, dat fol. 43$^{r.}$—45$^{v.}$ bijna woordelijk overeenkomt met passages uit verschillende Tractaten der TROUWE BROEDERS. Een dergelijke, dus vrijwel letterlijke, overeenkomst bestaat :

1°. tusschen 't slot van cap. 22 in *Sec. Sec.* (fol. 16$^{v.}$) en *Prop.*, Abh. 3, blz. 46 ;[1])

2°. tusschen de natuurschildering bij de 4 jaargetijden, *Sec. Sec.* fol. 21$^{r.}$—23$^{r.}$ en *Prop.*, Abh. 3, blz. 57—59 (*Weltseele*, Abh. 35, blz. 62—63 komt hiermee overeen). Als voorbeeld volge hier de herfst :

De Autumno

(*Sec. Sec.*, fol. 22*r.*).

Autumnus tunc incipit quando sol intrat primum gradum libre et continet nonaginta unam diem et horam cum dimidia : hoc est a decima septembris usque ad decimam decembris : in hoc tempore adequantur dies et noctes secundem vicem nox crescit et tollit de die : aer frigescit : venti inflantur septentrionales : mutantur : tempora decrescunt flumina : diminuuntur fontes : marcescunt : viridaria deficiunt fructus : facies terre sua caret pulchritudine : volatilia querunt calidas regiones : animalia suas appetunt cavernas : serpentia foveas ubi colligunt victum per hyemem. et mundus comparatur femine plene etatis indigenti vestibus quasi ut recesserit ab ea iuventus et festium senectus.

Eintritt des Herbstes.

(*Propaedeutik* 58, vgl. *Weltseele* 63).

Kommt die Sonne zum Ende der Aehre und zum Anfang der Wage, so ist zum zweiten Mal Tag und Nacht gleich, es beginnt die Nacht zuzunehmen über den Tag, der Sommer wendet sich fort und es beginnt der Herbst. Die Luft wird kalt, es weht der Nordwind, das Klima verändert sich, die Flüsse werden trocken, die Quellen versiegen, die Baumblätter werden gelb, die Früchte werden gepflückt. Man tritt die Tennen und sammelt das Korn, das Grün verschwindet, das Antlitz der Erde ist staubig und die Thiere werden mager, das Gewürm verkriecht sich, die Vögel und das Wild wenden sich wärmeren Strichen zu, die Menschen sammeln Speisen für den Winter, die Welt gleicht einer Alternden, von der sich die Tage der Jugend abwandten.

1) Over de verdeeling van de sterrenkunde. Het *Sec. Sec.* laat één onderdeel uit.

3°. tusschen den mensch als microcosmos en de diervergelijkingen (vgl. blz. 14 hiervoor, *Sec. Sec.*, fol. 49r. en v.), en *Anthropologie*, Abh. 25, Der Mikrokosmos (blz. 59, ook blz. 41).

Deze diervergelijkingen zijn bij de TROUWE BROEDERS 32 in getal; in de door mij gebruikte Latijnsche vertaling van het *Sec. Sec.* vond ik er 29, de Middelnederlandsche *Heimelijkheid der Heimelijkheden* heeft 22. Zij zullen oorspronkelijk steeds paarsgewijze tegenstellingen hebben gevormd zóó, dat naast elke deugd een ondeugd wordt geplaatst; bij de TROUWE BROEDERS blijft die regelmaat duidelijk te herkennen, aanvankelijk ook in het Latijn en het Middelnederlandsch. Misschien is de lezing in Arabische hss. nog onbedorven, het Latijn vertoont al spoedig onregelmatigheden en fouten,[1]) die natuurlijk in het Middelnederlandsch overgenomen en vermeerderd zijn. STEINSCHNEIDER wees *Hebr. Bibl.* XIII, blz. 14, reeds op deze overeenkomst. Een dergelijke uitwerking van de microcosmos-idee wordt gevonden bij DJAHITZ († 869), een van de meest gevierde vertegenwoordigers van het Motazilitisme, dus reeds lang voor de TROUWE BROEDERS. In zijn „dierenboek" vertelt hij, dat alle eigenschappen, die in de dierenwereld verspreid zijn, in den mensch vereenigd worden aangetroffen en geeft als bewijs een soortgelijke opsomming als we bij de TROUWE BROEDERS en in het *Sec. Sec.* vinden.[2])

Zonder eenigen overgang volgt op deze diervergelijkingen:

4°. het verhaal van den Jood en den Magiër (*Sec. Sec.*, fol. 49v.—50r.), letterlijk overeenkomend met *Logik und Phsychologie*, Abh. 9, über die verschiedenen Charaktere, blz. 113—116.[3])

Geen woordelijke overeenkomst maar toch een zeer duidelijk verband bestaat verder tusschen *Sec. Sec.*, fol. 16r. (cap. 22, vgl. de Mnl. vert.,

---

1) *Anthrop.* 59: „Man findet Menschen tapfer wie Löwen, andere furchtsam wie „Hasen. Die Einen sind freigebig wie der Hahn, andere habgierig wie der Hund. Die „Einen sind keusch wie die Turteltauben, andere unkeusch wie der Adler."

Sec. Sec., fol. 49r.: „est autem homo audax ut leo: timidus ut lepus: largus ut gallus: „avarus ut canis: durus et austerus ut corvus: pius ut turtur."

Mnl. vert., vs. 1885—1894:

Men vanten stout als den lyon,
Ende blod na des hasen doen;
Milde als den hane mach menne kinnen,
Die sijn coren ghevet der hinnen;
Vrec vindmen als den hond nochtan,
Dies niene mach ende niemen ian;
Hart onghetemperd na des herts seden,
Die dolende gaet van steden te steden;
Als die huusduve tam ende sochte,
Die men belghen niet doen mochte.

Bij 5 en 6 is, zooals men ziet, reeds verschil. De Lat. bron voor de Mnl. vertaling zal *cervus* i. pl. v. *corvus* hebben gehad. Verdere punten van verschil komen bij de behandeling van den Mnl. text ter sprake.

2) Zie daarvoor *Tweemaandelijksch Tijdschrift* III. Jaarg. (1897), *Een Arabisch natuurphilosoof in de 9de eeuw* door G. VAN VLOTEN, blz. 307.

3) STEINSCHNEIDER drukt dit verhaal af in *Hebräische Bibliographie* X, blz. 11 vlg. Hij meent hier, dat het oorspronkelijk in het *Sec. Sec.* niet thuis hoort, maar, als randnoot, uit het werk der TR. BR. in het Lat. *Sec. Sec.* is ingeslopen. Later (*Hebr. Uebers.*, blz. 251, waar hij 3 Arab. B-hss. nagaat) deelt hij mee, dat één B-hs. het in ieder geval heeft, en een ander opmerkt, dat dat verhaal te bekend is om te vertellen. Hebben we hier een aanwijzing, hoe de „verkorting" in A kan zijn ontstaan?

vs. 799 vlg.) en *Mensch und Tier* (blz. 180—182, vgl. ook *Prop.*, blz. 84). Het *Sec. Sec.* roert hier het probleem der voorbeschikking aan, in verband met de waarde van astrologische voorspellingen. Ziehier hoe onze schrijver transigeert met de leer der absolute voorbeschikking, een leer, die in den Koran niet consequent is doorgevoerd,[1]) die onder MOHAMMED's volgelingen reeds spoedig aanleiding gaf tot veel dispuut en redetwist en die onze auteur op dezelfde wijze weet te verzachten als de TROUWE BROEDERS :

Sec. Sec., fol. 16*r*.

sunt et alii non minus stulti qui dicunt deum cuncta previdisse et ordinasse ab eterno unde dicunt non prodest futura prenoscere : ex quo debent necessario evenire. Quid igitur valet scientia stellarum .... confert ergo multum ventura prescire quia melius declinantur et quia possunt homines quando futura prenoscunt destinatorem excelsum tantum precibus implorare quod per suam potentiam futura mala ab eis avertet et aliter ordinabit. non enim predestinavit quod sue potentie in aliquo derogetur. possunt siquidem homines divinam clementiam deprecari orationibus precibus devotionibus ieiunijs sacrificijs elemosinis et multis aliis bonis. — *Hierbij sluit de verdeeling van de sterrenkunde, zooeven genoemd, aan.*

Mensch und Tier, blz. 180—181
(Vgl. ook *Prop.* 84).

Was nutzt die Wahrsagung aus ... den Sternen ...., wenn man dadurch die Schickung doch nicht von sich fern halten oder abwehren kann ? .... ja, man kann so etwas von sich fern halten und sich davor hüten .... mit dem Anruf um Hülfe zu dem Herrn der Sterne .... durch die Verrichtung dessen was das Göttliche Gesetz und die Propheten als den rechten Weg bestimmen. Dergleichen ist Weinen, Demüthigung, Fasten, Gebet, freiwilliges Opfern und Spenden ... dann das an Gott gerichtete Flehen um Abwehr und Abwendung des Geschicks nach seinem Willen, oder dasz er ihnen hierin Heil und Wohl verleihe.[2])

Overeenkomst valt verder op te merken tusschen :

1°. *Sec. Sec.*, fol. 34, de inleidende beschouwingen tot het Tractaat over de steenen (materie en vorm) en *Naturanschauung*, Abh. 14, die voor een deel ook handelt over ,,Materie" en ,,Form" (vgl. ook Abh. 19, blz. 142—143).

2°. *Sec. Sec.*, fol. 40*r.* (de inleiding tot de vegetabilibus) en *Naturanschauung* (Abh. 20, Botanik, o. a. blz. 170).[3])

3°. *Sec. Sec.*, fol. 12*v.*—13*r.* (de similitudine regis, vgl. blz. 8 hier-

1) ,,De Koran zegt wel, dat het lot van ieder mensch van te voren bepaald, ja zelfs ,,opgeschreven is, maar even dikwijls leest men, dat de engelen de daden der menschen ,,opschrijven, nadat zij verricht zijn," Dr. R. DOZY, *Het Islamisme*, IIIde dr. (Haarlem 1900), blz. 143. Ook in ons werk bespeuren we een dergelijke inconsequentie, vgl. vs. 695—704 Mnl. vert., waar twee ,,gheeste" al onze werken, ,,groot ende smal", voor den Schepper brengen, en de astrologisch-fatalistische geschiedenis van den weverszoon (vs. 1605—1646).

2) Vgl. Mnl. vert., vs. 832 : ,,die plaghe ten besten kere."

3) Het is opmerkelijk, dat in het *Sec. Sec.* wel een hst. over mineralen, en een over planten wordt gevonden, maar niet een over de dieren.

voor) en *Weltseele*, Abh. 35 (blz. 65) ; denzelfden gedachtengang vindt men ook *Mensch und Thier*, blz. 92.[1])

4°. *Sec. Sec.*, fol. 25$^{v.}$ (de custodia caloris naturalis) en *Weltseele*, Abh. 37 (blz. 91).

In de derde plaats bespreek ik die plaatsen uit het *Sec. Sec.*, die wel geen woordelijke overeenkomst of nauw verband toonen met passages uit het werk der TR. BR., maar toch genoeg punten van vergelijking aanbieden, om relatie aannemelijk te maken.

Een dergelijke plaats is het hoofdstuk over de gezanten (cap. 73, fol. 51$^{r.}$), dat zich laat vergelijken met *Mensch und Thier*, blz. 53, Wie ein Gesandter sein musz.[2]) Verder bevatten Boek I en II, de ethica van het *Sec. Sec.*, enkele passages, die overeenkomst vertoonen met *Logik*, Abh. 8, blz. 102—173 (over de Phsychologie, waarin ook het verhaal van den Jood en den Magiër). In beide treffen we aan een genealogie van deugden en ondeugden, wel niet zoo systematisch en uitgewerkt, als die in Middeleeuwsche Christelijke Zondenspiegels worden gevonden, maar toch op soortgelijke wijze samengesteld. Een soort van systeem in de behandeling der ondeugden, een onderscheiding van hoofd- en bijzonden, schijnt, voor de Christelijke Kerk ten minste, het eerst te zijn gemaakt door EVAGRIUS PONTICUS († 399).[3]) De eerste schrijvers op dit gebied schijnen aan Egyptische traditiën vast te knoopen.[4]) Bij de Oostersche wijze van behandeling (EVAGRIUS) wordt de gulzigheid als uitgangspunt genomen, in het Westen wordt *Superbia* de algemeene hoofdwortel voor de andere zonden : hoogmoed is de speciale zonde van den duivel. De TR. BR. staan hier aan den kant van de Westersche behandelingswijze. *Logik*, blz. 147 (Lobens- und tadelnswerthe Charakterzüge) onderscheiden ze drie kapitale ondeugden : a. *der Hochmuth des* IBLIS (Teufel) ; b. *die Gier* (ADAMS) ; c. *der Neid* KABILS (KAINS). ,,Diese drei sind gleichsam die Mütter der Widerspenstigkeit, die Wurzel ,,der Uebel und von ihnen gehen, wie ähnliche Schwestern, sich ver- ,,zweigende Aeste aus.'' Ik wijs nu op de overeenkomst tusschen :

Sec. Sec., fol. 9*r.*, cap. 2 en

invidia generat mendacium, quod est radix reprobabilium et materia vitiorum: 5) mendacium generat detractionem, de-

Logik, blz. 148.

Dem Neid verwandt sind Hass, heimliche Scheelsucht, Feindschaft, Verfolgung, Zorn, Uebertretung, Hart-

1) Vgl. *Mikrokosmos* II, blz. 182 : ,,Denn bei den Thaten Gottes ist nur der all- ,,gemeine Nutzen und das allgemeine Wohl das Ziel ; wenn auch theilweiser Schaden ,,entsteht,'' en de Mnl. vert., vs. 602 vlg.

2) Vgl. FÖRSTER, *Comm.*, blz. 24.

3) Zie J. H. JACOBS, *Jan de Weert's Nieuwe Doctrinael of Spieghel der Sonden* ('s-Gravenhage 1915), blz. 49, die uitvoerig den oorsprong van dit systematiseeren der zonden nagaat.

4) Hermetische ? Dan zouden deze genealogieën bij de TR. BR. en in het *Sec. Sec.* ten slotte ook op het *Hermetisme* kunnen berusten.

5) Als pendant daarvan heet even later *veritas radix laudabilium et materia omnium bonorum* ; vgl. Mnl. vert., vs. 213—214 en 240—242.

tractio autem generat odium ... etc. *tot* bellum : bellum vero dissoluit leges et destruit civitates.

herzigkeit ..... Schändlichkeit. Dies wird dann Mittelursach zum Zank und offnen und heimlichen Kampf, auch Lüge und Heuchelei, und dies wird dann der Grund die Gemeinschaften zu zerreissen ....

Op dezelfde wijze behandelt cap. 3 de *voluptas*, terwijl cap. 1 de gierigheid (*avaritia*) en mildheid (*largitas*) tegenover elkaar stelt. We zien dus, dat Tractaat I geheel gewijd is aan die deugden en ondeugden, welke in alle moraliseerende werken een voorname plaats innemen. Dat het *Sec. Sec.* begint met een lange verhandeling over mildheid en gierigheid, is wellicht niet zonder reden. Immers reeds bij verschillende oude schrijvers, bij PLUTARCHUS o. a., wordt ALEXANDER's mildheid geroemd ; den auteur van het *Sec. Sec.* moet die karaktertrek bekend zijn geweest,[1]) in dat licht beschouwd is het niet meer dan natuurlijk, dat die deugd, die in de meeste vorstenspiegels den koning als eerste en voornaamste wordt aangeprezen, hier de eereplaats inneemt.[2]) — Een vorstenspiegel geven de TR. BR. in hun Abh. 30 (*Anthropologie*, blz. 219), ook hier is verband met het *Sec. Sec.* niet uitgesloten.[3]) In hun verhandeling over de Psychologie (no. 8) verwijzen ze naar tractaten, die mij niet toegankelijk zijn, o. a. naar Abh. 49, 50, 51. 49. Die Regierungsweisen, sowie die Stufen, und Beschaffenheit der Regierten. Gott ist der Regierer des Alls, der weiseste Regent steht Gott am nächsten (vgl. het caput de justitia ?) 50. Die Welt besteht in der Ordnung des Vorhandenen und Reihenfolge des Seienden. Das Ende knüpft sich wieder an den Anfang ; der Weltlauf ist wie ein Rad. 51. Bezauberungen und Liebestränke, böser Blick, Amulette, Talismane.[4]) Opvallend is, dat beide werken, *Sec. Sec.* en *Encyclopaedie* der TR. BR., eindigen met, uitloopen op occultisme : het slottractaat, Tractaat X (B) van het *Sec. Sec.* wordt in een Arab. hs. betiteld : over geheime wetenschappen en talismans (vgl. STEINSCHNEIDER, *Jb.* XII, blz. 374). Wellicht vertoonen de laatste verhan-

1) In de latere Middeleeuwen wordt deze eigenschap van ALEXANDER hoe langer hoe meer op den voorgrond gesteld. ,,A partir de la seconde moitié du XIIe siecle," zegt PAUL MEYER (*Alexandre le Grand dans la Litt. française du Moyen âge*, Paris 1886, Dl. II, blz. 372), ,,et jusqu' à la fin du moyen âge, le mérite pour lequel Alexandre est ,,universellement célébré, ce n'est pas son génie pour les choses de la guerre . . . ce n'est ,,pas même son courage personnel, ... c'est surtout et par-dessus tout sa largesse. ,,Alexandre est devenu le type idéal du seigneur féodal, ne cherchant point à amasser ,,pour lui, mais distribuant généreusement à ses hommes les terres et les richesses ,,gagnées avec leur aide . . ."

2) MACCHIAVELLI, die in het laatste gedeelte van zijn beroemd *Boek van den Vorst* uiteenzet, hoe zich de vorst tegenover zijn onderdanen heeft te gedragen, begint evenals ons *Sec. Sec.* met een beschouwing over mildheid en gierigheid. We vinden hier ook soortgelijke gedachten uitgedrukt als in het *Sec. Sec.* Of M. ons werk gekend heeft ? Onmogelijk lijkt me dit niet ; ook zijn hst. over de keus van raadslieden vertoont eenige gelijkenis met het *Sec. Sec.* Zie de aant. achter den Middelnederl. text.

3) Als 7de voorschrift geven de TR. BR. : ,,Lass dich nicht zu viel mit Weibern ,,ein ;" vgl. cap. 19 de custodia proprie persone a mulieribus, fol. 15*r*.

4) Deze inhoudsopgaven geeft DIETERICI, *Makrokosmos*, blz. 136.

delingen der TR. BR. nog meer punten van aanraking met het *Sec. Sec.* Wil men de parallel tusschen beide geschriften verder doorgetrokken zien, dan kan gewezen worden op een zekere gelijkheid in stijl en voorstellingswijze ; het compilatorische, het dikwijls in herhaling vallen, het verwijzen naar vroeger geschreven tractaten valt den lezer in beide op. En dan ten slotte het onderscheiden van een exoterische en een esoterische leer (vgl. hiervoor de prologen) met al het opzettelijk geheimzinnige en raadselachtige daaraan verbonden en — daarmee misschien in verband — de groote rol, die het Hermetisme in beide geschriften speelt ; dit alles wijst op een nauwere relatie, die echter buiten mijn gezichtskring valt.[1])

Een directe gemeenschappelijke bron, een werk dus, waaruit zoowel de TR. BR. als de auteur van het *Sec. Sec.* al de boven besproken passages letterlijk zouden hebben overgenomen, kan natuurlijk niet worden aangenomen ; wel dient te worden nagegaan, of STEINSCHNEIDER's meening, dat de TR. BR. uit het *Sec. Sec.* hebben geput, houdbaar is. Had hij al de door ons genoemde parallellen gekend, dan zou hij waarschijnlijk zijn oorspronkelijke meening hebben laten varen (vgl. blz. 34 hiervoor, noot 3). Bijna al die letterlijk overeenkomende plaatsen staan in de werken der TR. BR. als onderdeelen van een organisch geheel, in nauwen samenhang met voorafgaande en volgende bespiegelingen (vgl. bijv. de exitu rerum in esse et ordine en volgende capita) ; ze resumeeren soms, wat te voren breedvoerig is ontwikkeld (de microcosmos-idee bijv.). Dat nu uit een zoo weinig systematisch werk als het *Sec. Sec.* is, door de TR. BR. eenige fragmenten, die in zich zelf reeds de sporen dragen van tot een grooter geheel te behooren, zouden zijn overgenomen, letterlijk en — juist passend in hun geheele philosophische systeem — daar geplaatst, waar ze in logisch verband staan met voorafgaande en volgende beschouwingen, is een onmogelijke veronderstelling. Het geheele karakter der beide geschriften dwingt er toe een omgekeerde verhouding aan te nemen : De auteur van het *Sec. Sec.* zal hier en daar uit de werken der TR. BR. genomen hebben, wat hem dienstig scheen. Op verschillende plaatsen stelt hij zich tevree met letterlijke overname, dikwijls zonder zich veel om 't verband te bekommeren (Jood en Magiër),[2]) op andere maakt hij, wat hij bij de TR. BR. vond, min of meer pasklaar voor zijn werk. Alles wat hij overneemt, sluit zich in geest en strekking geheel aan bij den overigen inhoud van het werk. Dat dit alles latere toevoegsels zouden

1) Vgl. REITZENSTEIN, *Poimandres*, blz. 181 : „Die Einwirkungen (des unter dem „Islam weiterlebenden Hermetismus) scheinen zum Beispiel bei der Sekte der treuen „Brüder von Basra nicht gering" (vgl. ook blz. 167). — Deze wijsheid (de Hermetische nl.) — aldus T. J. DE BOER in *Ztschrft. für Assyriologie* XXVII (Heft 1—3) — in nauwste verbinding met alchemie en astrologie uit 't Hellenisme overgenomen, werkt (bij de TR. BR.) veel dieper en breeder dan de meer of minder neo-platonisch bewerkte peripatetische philosophie.

2) Van belang is op te merken, dat in de A-versie de meeste ontleeningen aan de werken der TR. BR. niet worden gevonden ; vgl. blz. 34, noot 3.

zijn, en een Arabische redactie zou kunnen worden gevonden, waarin niets uit het werk der TR. BR. voorkomt, lijkt mij onmogelijk. Men mag als vrij zeker aannemen, dat de auteur (compilator) van het *Sec. Sec.* als hoofdbron voor zijn werk de verhandelingen der TR. BR. heeft gebruikt. Dit resultaat van ons onderzoek levert een gewichtig argument voor FÖRSTER's meening, dat het *Sec. Sec.* veel later moet worden gesteld dan JAHJA.

De Gezondheidsleer in het Sec. Sec.

Ik ga nu over tot het tractaat, dat in de Latijnsche vertaling van PHILIPPUS bijna een derde deel van 't geheele werk inneemt,[1]) nl. het *Regimen Sanitatis*. Een onderzoek naar de bronnen hiervan levert natuurlijk voor den leek op medisch gebied tal van eigenaardige moeilijkheden op: het zal mij dan ook genoeg zijn, wanneer door de nadere beschouwing eenige nieuwe aanwijzingen gewonnen worden voor den tijd en het milieu, waarin het *Sec. Sec.* ontstaan is.

Deze gezondheidsleer berust evenals de physiologische en psychologische beschouwingen der TROUWE BROEDERS op GALENUS, die gezaghebbend is voor de geheele Arabische geneeskunde. Vandaar dat ook op dit gebied, al is er geen direct verband aan te wijzen, nu en dan een zekere overeenkomst tusschen het werk der TROUWE BROEDERS en ons geschrift valt te bespeuren. In beide wordt doorgevoerd de idee van de correspondentie tusschen *macro-* en *microcosmos*, zooals we die ook reeds vroeger leerden kennen (zie o. a. blz. 34): Aan de 4 elementen beantwoorden in het menschelijk lichaam de 4 grondsappen (humeuren): bloed, gele gal, zwarte gal, slijm; het bloed (*sanguis*) is het warm-vochtige, de gele gal (*cholera*) het warm-droge, de zwarte gal (*melancholia*) het koud-droge en het slijm (*flegma*) het koud-natte. Van de normale menging, het evenwicht dier sappen, hangt de gezondheid af; verkeerde menging, het abnormale overwegen van een der humeuren, beteekent ziekte. Het product der menging, de evenwichtstoestand, die in een bepaald lichaam heerscht, heet *temperament*.[2]) De onderlinge verhouding

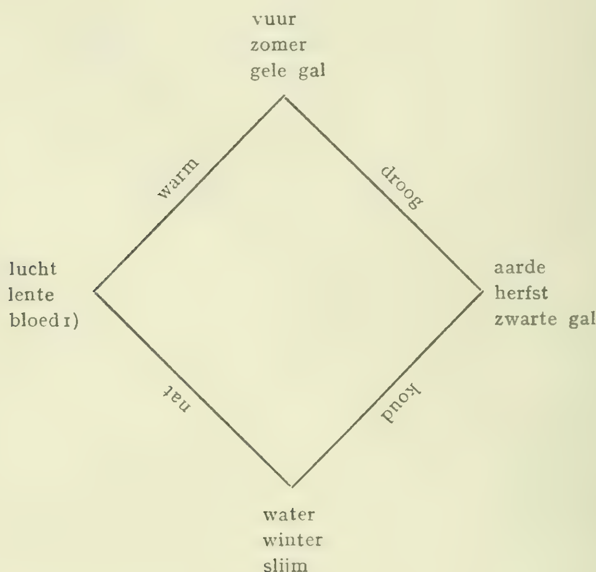
1) In A is het veel korter (vgl. blz. 9 hiervoor); misschien heeft dit tractaat wel het meest aan verandering en uitbreiding blootgestaan, en niet het minst bijgedragen tot de populariteit van 't geheele werk: geneeskundig advies werd te allen tijde even graag gegeven als aanvaard. Of B ook op sommige punten belangrijk afwijkt van PHILIPPUS, weet ik niet, we vinden in de Lat. vertaling zonderlinge herhalingen, die misschien oorspronkelijk niet in de B-versie voorkomen.

2) *H. d. H.*, vs. 859:
Ende ghesont so nes negheen,
Ensi dat draghen overeen
Die complexien, daermede
Versament es die menscelikede;
Ende complexie es els ghene dinghe
Dan ghevoughe temperinghe
Van der wacheit des lechamen.

Sec. Sec., fol. 17*r.*: „Non est sanitas nisi per equalitatem complexionum: et non est „equalitas complexionum nisi per temperantiam humorum". —Complexie is „temperament, een hoedanigheid van gestel, welke voortvloeit uit de vermenging van de humoren „of lichaamssappen en hunne werking op elkander" (Dr. E. C. VAN LEERSUM, *De Cyrurgie van Meester Jan Yperman*, Leiden 1912, blz. 256).

dier 4 sappen ondergaat invloed van buiten : de ervaring leert bijv., dat in de lente, het warm-vochtige seizoen (vgl. *H. d. H.*, vs. 1083), het bloed, het warm-vochtige humeur overweegt, en zoo zal in den zomer, het warm-droge jaargetij, licht een te veel aan gele gal ontstaan, in den herfst (koud en droog) overheerscht de zwarte gal, in den winter, het koud-natte seizoen, het slijm (verkoudheid!). De vier elementair-qualiteiten warm-koud en nat-droog vormen aldus den band tusschen grondsappen en jaargetijden en daarmee is de correspondentie tusschen micro- en macrocosmos in systeem gebracht, een systeem, dat als grondslag heeft het „viertal" der Grieksche natuurphilosofen (EMPEDOCLES).

Aldus laat zich dit alles in diagram brengen :

Op dit systeem nu zijn pathologie en therapie gebouwd. Fondamenten voor de therapie zijn :

1. uitdrijven der *materia peccans* door purgeeren, aderlaten e. d ;

2. bestrijding der ziekte door tegengestelde middelen : *contraria contrariis*, dus koude door warmte enz.[2])

Geheel in overeenstemming met dit Galeensche systeem zijn de hygiënisch-diëtetische voorschriften, die in het *Sec. Sec.* worden gegeven (vgl. *H. d. H.*, vs. 955—968). Vooral in verband met de jaargetijden,

1) Vgl. *H. d. H.*, vs. 1083—1085 : Die lentin es warem ende nat, / ende der lucht ghelike in dat ; / inden mensce wasset dat bloet enz. Zie ook vs. 1115, 1153, 1177 en vgl. *Natuurkunde van het Geheel-Al* door J. CLARISSE (*Werken v. d. Maatsch. der Ned. Letterk., Nieuwe Reeks* IV, Leiden 1847), vs. 1173 vlg.

2) Vgl. NEUBURGER I, *Galenos* (o. a. blz. 393).

de buitenatmosfeer, wordt het *contraria contrariis* toegepast ; zoo heet het *H. d. H.*, vs. 1153—1155 :

Herfst es droghe ende coud ;
So eist tijt dat men spise houd
Warem ende wacke, als tkiekin ende tlam.

Ditzelfde systeem vinden we, meer of minder uitgewerkt, in tal van Middeleeuwsche compilatiewerken, die veelal hun medische wijsheid direct of indirect uit AVICENNA putten, wiens *Kanon*, eenige eeuwen lang het wetboek der geneeskunde, in hoofdzaak het Galenisme tot in bijzonderheden doorvoert.

Zoo komen de hygiënische en medische beschouwingen in het *Liber de proprietatibus rerum* van BARTHOLOMEUS ANGLICUS in vele opzichten overeen met ons *Regimen Sanitatis ;* ook de *Sidrach* en de *Placides en Timeo* laten er zich uitstekend mee vergelijken ; deze beide laatste geven zelfs evenals het *Sec. Sec.* een speciale gezondheidsleer voor de vier jaargetijden (zie LANGLOIS, blz. 237, 309 vgl. en vgl. beneden).

Volkomen begrijpelijk in een systeem, dat geheel op 't viertal berust, is ook de onderscheiding van vier hoofddeelen aan 't menschelijk lichaam, vier „leden principale" (vgl. *H. d. H.*, vs. 1269) ; we vinden die ook weer niet alleen in het *Sec. Sec.* : de TROUWE BROEDERS, de *Salernitaansche school*, ook *Placides en Timeo* o. a. kennen een dergelijke verdeeling. Deze hoofdleden beantwoorden aan de 4 organische krachten, waarvan de *virtus motiva et sensibilis* zetelt in de hersenen, de *virtus vitalis et vegetativa* in 't hart, de *virtus nutritiva et augmentativa* in de lever, de *virtus propagativa et generativa* in de voortplantingsorganen.[1])

De 4 leden, die in den Parijschen druk worden genoemd, zijn hoofd, borst, oogen en testiculi. De oogen passen hier natuurlijk niet ; toch vond ik ze in al de door mij geraadpleegde drukken en hss. (voor zoover ze deze 4 capita niet geheel of gedeeltelijk missen). Ook in het Arabisch, in sommige hss. ten minste komt dit hst. vermoedelijk reeds voor. R. STEELE[2]) maakt evenwel melding van Latijnsche versies, die in plaats daarvan een caput over den *buik* geven. Dat zal oorspronkelijker zijn.[3]) Het bleek mij, dat het cap. de oculis is samengeflanst uit eenige capita van AVICENNA's *Kanon*, nl. uit Boek III, Fen. 3, Tract. I, cap. 2, 4 en 5.

Sec.Sec., fol. 24*r*.	**Avicenna**, *Kanon* III, 3, 1, 5.
Oculi sunt tertia pars corporis. Oportet autem ipsum qui laborat in conservando sanitatem oculorum ut tueatur eos a pulvere et fumo aeribus egredientibus	Oportet in primis ut ille qui laborat in conservando sanitatem oculi tueatur eum a pilvere, et fumo, et aeribus egredientibus ab aequalitate in caliditate

1) Vgl. NEUBURGER, Bnd. II, I², blz. 313.

2) *L. and B.'s Secrees*, blz. 112 (vgl. de Middeleng. vert., blz. 55).

3) Het cap. over de oogen is niet alleen veel uitvoeriger dan de andere drie ; ook de behandeling is afwijkend van het schema, waarnaar die drie zijn opgesteld ; vgl. hier beneden.

ab equalitate scilicet in caliditate frigiditate et a ventis malis non assiduet : intueri rem unam a qua non avertatur / nec inspiciat multum res instabiles et vitet multitudinem fletus / et multitudinem coitus / et nimiam multitudinem repletionis potus et cibi / et precipue potuum et ciborum vaporem grossum ad caput emittentium sicut porrorum / caulium / cervisie / fabarum et huius modi. nec dormiat super repletionem. Res autem que conferunt oculis sunt species scilicet echie et aque sive sucus feniculi verbene / rose / celidonie: rute submersio oculorum in aqua clara : et aperiri oculos in ea et exaspicere eam.1)

et frigiditate et a ventis turbinosis pulverulentis frigidis et excessive calidis et non assiduet tueri rem unam a qua non avertat. Et ex eis a quibus oportet ut vere custodiatur est multitudo fletus. Et oportet ut minoretur aspectus in literis vel lineis subtibilibus .... Et scias quod multiplicatio coitus est nocibilior res oculo. Et similiter multiplicatio ebrietatis et repletionis cibi et etiam somnus super repletionem et omnes cibi et potus grossi et omnia vaporem emittentia ad caput et de summa eorum est omne quod habet acuitatem, sicut porrum et handachocha (?) .....

Res autem quarum usus confert oculo ... sicut tutiae nutritae cum aqua sansuci (= sampsuchi marjolein ?) et aqua foeniculi .... et sicut scies in loco suo. Ex eis autem quae abstergunt oculum et acuunt ipsum est submergi in aqua clara et aperire oculum in ipsa.

Signa causarum dispositionis oculis convenientis cognoscuntur ex octo canonibus. Ex tactu : ex venis eius / ex figura / ex operationibus propriis colore : qualitate ab eis passionibus que ab eo exeunt : et a rebus exterioribus occurrentibus secundum callidum et frigidum ex venis quidem *etc.* ... ex figura quidem *etc.*

Verder is weinig overeenkomst te ontdekken.

Ex colore quoniam color significat humorem dominantem scilicet rubeus sanguinem / citrinus coleram / albus flegma / plumbeus melancoliam.

Avicenna III, 3, 1, 2.

(*De cognitione dispositionum oculi*).

Cognitio illius est ex tactu eius et ex motu eius et ex venis eius et ex figura ipsius et ex colore eius et ex quantitate ipsius et ex operationibus suis propriis et ex dispositionibus eius quod currit ab eo et dispositionibus passionum eius Cognitio autem illius ex tactu eius est quoniam invenit eum tactus calidum aut frigidum, aut durum siccum, aut lenem humidum. Sed cognitio illius ex motu eius est ......

Illius vero cognitio ex venis eius est etc.

Cognitio vero illius ex colore ipsius est, quoniam color significat humorem dominantem proportionalem / rubeus et citrinus et plumbeus et fuscus.

---

1) Vgl. het *Regimen Sanitatis Salerni :*
De nocumentis visus :
Balnea, vina, Venus, ventus, piper, allia, fumus,
Porri cum cepis, lens, fletus, faba, sinapi,
Sol, coitus, ignis, labor, ictus, acumina, pulvis,
Ista nocent oculis : sed vigilare magis
en De confortantibus visum :
Foeniculus, verbena, rosa, chelidonia, ruta
Ex istis fit aqua, quae lumina reddit acuta.

Curatio autem quarumlibet istarum fit per exhibitionem contrarii egritudinis.

Avicenna III, 3, 1, 4.
Curae oculi sunt oppositae aegritudinibus oculi.

Of de auteur van het *Sec. Sec.* AVICENNA heeft gekend, dient nader onderzocht ; deze plaats heeft op grond van wat hiervoor is meegedeeld, geen bewijskracht. De bron voor de vier hoofddeelen des lichaams, de oudste bron althans, is een andere, die aanstonds besproken wordt ; het caput over den buik zal later plaats hebben moeten maken voor één over de oogen, wat begrijpelijk is bij een volk, waar de oogheelkunde zoo in het teeken der belangstelling stond. Een nadere vergelijking met AVICENNA'S *Kanon* leerde mij wel, dat op meerdere plaatsen overeenkomst is met medische capita uit het *Sec. Sec*; [1]) toch is het geraden, vooral voor den leek natuurlijk, niet te spoedig tot rechtstreeksche ontleening te concludeeren, daar het werk van AVICENNA ook met dat van vele andere Arabische artsen in tal van opzichten meer of minder nauw samenhangt, niet alleen hierdoor, dat ze allen hoofdzakelijk bewerkingen van GALENUS (en HIPPOCRATES) leveren, maar vooral ook, omdat ze er geen bezwaar in zien heele stukken letterlijk van elkaar over te nemen.[2]) Bladerend in RHAZES, AVICENNA, JOHANNITIUS (HONEIN IBN ISHÂQ) vond ik herhaaldelijk meerdere of mindere overeenkomst met capita uit ons *Reg. San.* Enkele van de meest frappante parallellen zullen aanstonds worden meegedeeld; deze conclusie mag, dunkt me, veilig worden getrokken, dat de medische wijsheid in het *Sec. Sec.* grootendeels zoo niet geheel uit Arabische bronnen is samengegaard. Een middellijk bewijs voor die meening wordt nog geleverd door het feit, dat men een ander Middeleeuwsch medisch werk, nl. het *Régime du Corps* van ALDEBRANDINO de SIENA,[3]) waarvan nu tot in bijzonderheden is aangetoond, dat het uit Arabische geneeskundige werken is opgebouwd, voor een vrije bewerking van het *Sec. Sec.* heeft kunnen houden.[4])

Nog een andere gezondheidsleer uit de Middeleeuwen is in verband gebracht met ons werk, nl. het bekende *Regimen Sanitatis Salerni*, dat waarschijnlijk in 't begin der 12de eeuw te SALERNO, de *civitas Hippocratica*, is ontstaan. Dit Latijnsche werkje, in leoninische verzen geschre-

---

1) Ik herinner hier ook aan de giftmeisje-geschiedenis.

2) FÖRSTER, *Comm.*, blz. 24 wijst — m. i. terecht — af een bewering van VAL. ROSE (*de Arist. libr. ord.*, blz. 183), dat CONSTANTINUS AFRICANUS († 1087) in *Pantechni* lib. I c. 8—18, ed. Basil. 1539 het *Sec. Sec.* gebruikt zou hebben. De overeenkomst is maarzeer gering, in verband met de opmerkingen hierboven te gering om aan verband tusschen de twee werken te denken.

3) Uitgegeven door LOUIS LANDOUZY en ROGER PÉPIN (Paris 1911).

4) FÖRSTER, *Cntbl.* VI, blz. 63, vermeldt het als zoodanig, nl. als een bewerking van het *geheele Sec. Sec.* De vergissing is juist hierom vooral vreemd, daar ALDEBRANDINO's werk een zuiver medisch geschrift is. De uitgevers wijzen als een der voornaamste directe bronnen AVICENNA aan ; het eerste boek van het *Régime du Corps* is bijna geheel geput uit A.'s *Kanon ;* juist dit boek toont hier en daar overeenkomst met ons *Reg. San.*

ven, geeft in zijn oorspronkelijken, nog weinig omvangrijken vorm, voornamelijk diëtetische-prophylactische gezondheidsregelen, dus soortgelijke voorschriften als het *Regimen* van het *Sec. Sec.*

Dat er dus eenige overeenkomst tusschen beide werken valt te bespeuren is begrijpelijk, vooral ook, omdat de Salernitaansche school eveneens haar wijsheid put uit HIPPOCRATES en GALENUS;[1]) onjuist is echter de meening, o. a. door G. KRIESTEN[2]) nog verkondigd, dat het Latijnsche *Sec. Sec.* de regels van Salerno in vrije bewerking zou bevatten. Onder de vele plaatsen, waar eenige gelijkenis bestaat (vgl. blz. 42, noot 1 hiervoor) is naar het mij schijnt maar één, die op direct verband kan wijzen.[3]) Ik heb, in aanmerking nemende den tijd van ontstaan van 't *Reg. San. Sal.* (ws. nà 1100) en de taal, waarin het geschreven is — Latijn —, aanvankelijk gedacht, dat die passage, waarover aanstonds nader, eerst in de Latijnsche vertaling van PHILIPPUS zou zijn overgenomen. Maar de Hebreeuwsche versie, berustend op de Arabische A-redactie, heeft die plaats ook, zoodat waarschijnlijk het Arabische origineel ze reeds had. Mogelijk is dan, dat òf het *Reg. San. Sal.* en het *Sec. Sec.* ze aan éénzelfde Arabische bron ontleenen (vgl. noot 1 hieronder), òf dat het Arabische *Sec. Sec.* zelf in dezen de bron is voor het Salernitaansche *Regimen*. Een nader onderzoek op dit punt, dat buiten mijn bestek valt, zou wellicht aanwijzigingen voor de dateering van het *Sec. Sec.* kunnen verschaffen.[4])

Ik laat nu een kort overzicht volgen van die capita uit ons *Reg. San.*, waarvoor ik òf een directe bron meen te kunnen aanwijzen, òf merkwaardige parallelplaatsen.

De eerste hoofdstukken (23—28), die algemeene voorschriften geven met betrekking tot rust en beweging, spijs en drank, waken en slapen, kunnen worden vergeleken met AVICENNA's *Kanon* I, 3, 2, 7 (en 9); voor cap. 25, de signis boni et mali stomachi, zie Av. III, Fen. 13.[5])

1) De oudste medische werken der school van Salerno berusten op traditiën van onvervalscht Grieksch-Romeinschen oorsprong (NEUB. II, 1, 2, 283); eerst later (CONST. AFR., 1018—1087) doet zich Arabische invloed gelden, vgl. ook LANDOUZY ET PÉPIN, *Aldebr. de Siena*, Avant-Propos, pag. XIII.

2) G. KRIESTEN, a. w., blz. 12 en 15.

3) Een nadere vergelijking leerde mij, dat een bijna even groote overeenkomst als de in noot 4 genoemde bestaat tusschen *Sec. Sec.*, fol. 21*r.* : *et cave ne iterum comedas* enz. (zie blz. 45) en *Reg. San. Sal.* : *tu nunquam comedas* enz. (zie VAN BIERVLIET, blz. 33 en vgl. de aant. achter den text bij vs. 1039).

4) De bedoelde passage geeft leefregelen voor lente en zomer. Terwijl het *Sec. Sec.* nu soortgelijke voorschriften voor herfst en winter heeft, vinden we in 't *Reg. San. Sal.*, ten minste in de oudste bekende redactie, die van ARNOLDUS DE VILLANOVA, slechts de twee eerstgenoemde jaargetijden behandeld. Volgens PAUL TESDORPF (*Das medizinische Lehrgedicht der hohen Schule zu Salerno*, P. TESDORPF und TH. TESDORPF—SICKENBERGER, Berlin-Stuttgart-Leipzig 1915) is deze text van A. D. V. als ,,authentischer, echter Text'' te beschouwen. In dat geval wordt de waarschijnlijkheid, dat het *Sec. Sec.* als bron voor het *Reg. San. Sal.* heeft gediend, grooter.

5) Ook de Salern. regels kunnen hier en daar vergeleken worden; zie A. L. VAN BIERVLIET (*Les préceptes de l'école de Salerne*, Louvain 1863) o.a. blz. 25, 101, 17, 19, 33. — Vgl. ook de aant. achter den Mnl. text.

Sec. Sec., fol. 20*v*. (cap. 28 *de efficatia diverse dormitionis*).

... Item ignorare non debes quod qui consuevit comedere bis in die et continuat ad unam certum eveniet sibi nocumentum sicut evenit illi qui consuevit comedere semel in die et incipit bis comedere quia eius stomachus nequit cibum digerere. et indigestum remanet nutrimentum. et qui consuevit certa hora comedere et transfert suam comestionem in aliam horam cito percipiet et quod sue nature non proficit : sed multum officit quia consuetudo est altera natura ....

Avic. I, 3, 2, 7. *Quae ratio in esculentis servanda.*

... Si roges quoties esca quis se satiare possit dico convenientissimum esse ut aliquando semel, aliquando bis die, mane scilicet et vespere edat. sed in hoc tamen maxime consuetudo est observanda. Qui bis die comedere assuetus, semel tantum capit cibum debilitatur et deijiciuntur eius vires ...

Fol. 21*r*. Et cave ne iterum comedas donec cognoveris stomachum totum esse vacuum et purgatum primo cibo : et hoc cognosces per desiderium id est cum voluntatem comedendi habere ceperis et per subtilitatem salive ad os decurrentis. quia si quis cibum suscipit absque corporis necessitate id est comedendi voluntate inveniet calorem naturalem valde gelidum si vero cum desideravit susceperit: tunc inveniet calorem sicut ignem accensum.

et cum ceperis habere desiderium comedendi debes statim comedere. quia nisi statim comedatur stomachus implebitur humoribus pessimis.

... Sed neque ipse talis, nec quivis alius qui valetudini suae studet, quidquam capere debet, antequam vera appetentia stimulet et ventriculus superioraque intestina ab alimento prius ingesto sint vacua : nihil enim corpori nocentius quam alimentum alimento nondum confecto superingerere ....

Non comedendum nisi monente appetentia neque obnitendum appetentiae, quando jam excitata est ....

siquidem tolerare famem ventriculum ichorosis et pravis complet humoribus.

Cap. 27. *Quid post somnum sit faciendum* (fol. 20*r*).

et requiesce una hora super latus dextrum : deinde ad sinistrum revertere. et super illud dormitionem perfice quia latus sinistrum frigidum est ideo indiget calefactione.

Av. I, 3, 2, 7. Dormientis decubitus primo sit aliquantulo tempore in latus dextrum, deinde in sinistrum, *postea rursus in dextrum*.

Av. I, 3, 2, 9. Saluberrimum dormienti primum in latus dextrum decumbere, deinde se volvere in sinistrum.

De volgende 4 capita (lente, zomer, herfst en winter) zijn aldus samengesteld : 1. een astronomische definitie ; 2. een natuurschildering, die gelijk we zagen, is overgenomen van de Trouwe Broeders ; 3. hygiënische en diëtetische raadgevingen. Eenige overeenkomst met Av. I, 3, 5 (Quae victus ratio qualibet anni tempestate sit observanda) is niet te miskennen, de hygiënische voorschriften voor lente en zomer komen echter volkomen overeen met een hst. uit het *Reg. San. Sal.* Dit is de zooeven bedoelde passage ; ik laat ze hier in haar geheel volgen :

Sec. Sec., fol. 21*v*. *de vere :* Ver est calidum et humidum et temperatum,1) (*dan volgen de diëtetische raadgevingen en daarna*) nullum enim tempus est ad minutionem melius,

1) Elk der jaargetijden vertoont twee elementair-qualiteiten, de lente is bovendien nog ,,*temperatum*''; op deze laatste eigenschap van dit seizoen legt Avicenna vooral den nadruk.

et proficit in eo usus (veneris *uitgelaten ?*) et motus corporis solutio ventris usus balnei et sudoris et specierum potiones ad digerendum.

de estate : estivum tempus calidum est et siccum, in quo excitatur colera rubea.1). . . ab esu quoque et potatione nimia abstinendum est in estate . . . comedas in eo quicquid frigide et humide complexionis fuerit . . . . et venus parce petatur. ab omni minutione abstineas : nisi necesse fuerit organis et motus sui corporis. balnea habentur parcé (*lees :* et motus corporis sive balnea habeantur parce).

Reg. San. Sal. Ver autumnus hyems aestas dominantur in anno
Tempore vernali calidus fit aer humidusque ;
Et nullum tempus melius sit phlebotomiae.
Usus tunc homini veneris confert moderatus,
Corporis et motus, ventrisque solutio, sudor,
Balnea. Purgentur tunc corpora cum medicinis.
Aestas more calet, siccat ; noscatur in illa
Tunc quoque praecipue choleram rubeam dominari.
Humida, frigida fercula dentur, sit Venus extra.
Balnea non prosunt, sint rarae phlebotomiae,
Utilis est requies, sit cum moderamine potus.

Een *Mittelniederdeutsches Arzneibuch*, uitgegeven door J. H. GALLÉE in *Jahrbuch des Vereins für niederd. Sprachforschung* (Jahrg. 1889, blz. 105 vlg.) neemt onvertaald deze leefregelen bij de 4 jaargetijden uit het Latijnsche *Sec. Sec.* van PHILIPPUS over.[2])

De volgende hst. (33—34 ; ook 44, vgl. blz. 10 hiervoor) behandelen hetzelfde onderwerp als Av. I, 2, 3, 1—4 :

Sec. Sec., cap. 44 (fol. 28*v*.). Res que macrant corpus sunt hec diminutio cibi et potus : frequentatio exercitii et laboris in calore et sole : longa vigilia : . . . . balneari in aquis sulphureis et salsis . . . frequens purgatio ventris : diminutio sanguinis : nimius usus veneris : paupertas : sollicitudo : timor : mala cogitatio et anxietas . . . (*vgl. ook* BIERVLIET, *blz.* 46).

Av. I, 2, 3, 4. Siccantia item plura sunt, scilicet motus, vigilia, multa evacuatio, sub qua coitus censendus est. parca nutricatio, alimenta et medicamenta siccandi facultate praedita, crebri animae motus, occursus rerum desiccantium quo refer lavationem in aquis adstringentibus.

Aan 't slot van cap. 34 staat (waarschijnlijk van zijn plaats geraakt) : „quin (*lees* qui) simul lac et pisces sepe comedunt lepram incurrunt „(vgl. *H. d. H.*, vs. 1265—68) ; vinum et lac similia operantur." — Av. I, 3, 2, 7 : „Empirici Indi atque alii experientia celebres aiunt lac haud „edendum esse cum rebus acidis, nec pisces cum lacte. Haec enim „morbos pariunt diuturnos, quos inter lepra est." NEUBURGER I, blz. 86 (Die Medizin der Inder) zegt : „Die Lepra wird abgesehen von vielen

1) D. i. de gele gal. Bij de lente heet het *excitatur sanguis* (vgl. *H. d. H.*, 1085—1087), in den herfst *colera nigra consurgit*. Bij den winter is in den Parijschen druk de lezing bedorven. In verschillende Lat. hss. en dr. ontbreken deze woorden. Vgl. blz. 40 hiervoor. In een Mnl. gedicht uit een Berlijnsch hs. (*Tschr.* XXII, blz. 197), dat later nog ter sprake komt, vindt men precies denzelfden gedachtengang.

2) Een volledige Nederduitsche bewerking van het *Reg. San.*, en een gedeeltelijke (de 4 jaargetijden) noemt G. KRIESTEN, a. w., blz. 76.

„andren Ursachen auch auf den haüfigen Genusz von Milch mit Fischen „zurückgeführt." — In verband hiermee vestig ik nog de aandacht op een verhaal omtrent DJAHITZ' dood, voorkomende bij IBN ABI OSEIBIA; deze zou nl. door gebruik van visch en melk gestorven zijn; zie G. VAN VLOTEN in zijn reeds genoemd opstel (*Tweemnd. Tijdschr.*, Mei 1897, blz. 289—290).

Cap. 35—38 behandelen de 4 hoofddeelen des lichaams. R. STEELE (*L. and B.'s Secrees*) wijst als bron hiervoor aan een brief, die door DIOCLES CARISTES (± 320 v. Chr.)[1]) zou zijn gezonden aan ANTIGONUS. Er is inderdaad zeer veel overeenkomst tusschen een deel van deze epistola, die ons bewaard is bij PAULUS AEGINETA,[2]) en de bovengenoemde capita: DIOCLES verdeelt ook het menschelijk lichaam in 4 deelen: *caput, pectus, venter* (vgl. blz. 41 hiervoor) en *vesica*, en bespreekt daarna die organen op dezelfde wijze, volgens hetzelfde schema, dat we in het *Sec. Sec.* vinden: eerst geeft hij een opsomming van ziektesymptomen, dan van middelen om de ziekten te voorkomen, en ten slotte een lijst van kwalen, die dreigen, als men de medicijnen niet gebruikt.

Men vergelijke:

Diocles.	Sec. Sec.
Hominem autem quadrifariam dividimus, in caput pectus alvum et vesicam. Si igitur ad capitis partes passio aliqua ventura sit, haec quidem indicia precedunt: opagines (? *bij* STEELE *leest men* vertigo), capitis dolores, in superciliis gravedines, pulsus circum tempora, lachrymae in oculis, visus obtusitas, obturationes narium, aurium tinnitus. 3)	(fol. 23*v*.): Corpus dividitur in quatuor partes. prima est caput. Quando ergo in capite congregantur superfluitates poteris scire per hec signa que sunt tenebrositas oculorum gravitas superciliorum repercussiones temporum tinnitus aurium inclusio narium (*vgl. H. d. H.*, 1269—1277).

Voor verdere parallelplaatsen zie men STEELE, *L. and B.'s Secr.*, blz. 112.

Aan het slot van cap. 38 (vgl. blz. 10 hiervoor) vindt men een in de Middeleeuwen zeer bekend geneesmiddel, of misschien beter voorbehoedmiddel tegen vergif: „qui comedit ficus cum nucibus et paucis „foliis rute venenum in ea die non nocebit ei" (*H. d. H.*, vs. 1355—1358). Wat Av. IV, 6, 1 als theriakel geeft, vertoont hiermee groote overeenkomst: „ficus cum foliis rutae et nucibus et sale trito;" een dergelijk medicijn geeft de *Salern. School* (BIERVLIET, blz. 203).[4])

1) Voor DIOCLES zie men NEUB., a. w., I. 241, en voor zijn brief *ad valetudinem tuendam* ook J. L. HEIBERG, *Naturwissensch. und Mathem. im klassischen Altertum* (*Aus Natur und Geisteswelt*, Bnd. 370, blz. 31).

2) De werken van P. AEG. (eerste helft 7de eeuw) zijn reeds vroeg in 't Arabisch vertaald, o. a. door RHAZES, vgl. NEUB. o. a. II, 1, 121, zoodat ook hier aan een directe Grieksche bron niet behoeft te worden gedacht.

3) Vgl. STEELE, blz. 111; ik gebruik hier een uitgave van DIOCLES' brief, gedrukt achter MELETIUS, *de natura hominis*, bezorgd door NICOLAUS PETREIUS CORCYRAEUS, Venetiis 1552).

4) Ruten, als medicijn tegen vergif, kent ook MAERLANT, o. a. *Nat. Bl.* X, 585; ook noten en vijgen noemt hij als zoodanig, *Nat. Bl.* VIII, 600 en 355; over dergelijke antidota zie men HERTZ, *Giftm.*, blz. 46.

De hoofdstukken over verschillende spijzen en dranken (40—44) toonen hier en daar eenige gelijkenis met AVICENNA,[1]) bv.

Sec. Sec. (fol. 26*v.*) *de aquis.* Quando vero terra est pura a ripibus (*sic!*) non habundans fumositatibus aque illius loci est levis optima et laudibilis : aqua vero nascens in terra lapidosa que habundat fumositatibus est gravis infirma et nocibilis.	**Avic.** I, 2, 2, 16. Bonitatis excellentia omnibus praestant aquae fontanae, non omnium tamen promiscue fontium, sed fontium ex terra erumpentium pura in qua nulla extranea alienave qualitas exsuperat ; aut certe ex saxis petrisve manantium ; nam aquae hae tales probae sunt, quoniam terrae vitiis non sunt obnoxiae, attamen quae ex pura sinceraque terra, meliores sunt iis quae ex saxis prorumpunt.
Signa quidem bonarum aquarum sunt hec : levitas : claritas : bonus color quando facile calescunt et facile frigescunt.	... Caeterum illis dotibus insignita aqua insipida est, videturque dulcis ; ... praeterea levis apparet, celeriterque et frigescit et incalescit ob raritatem : hyeme algens, aestate calens ; omnis prorsus et saporis et odoris expers ... illamque esse prae ceteris eximiam quae levissima est.
	Inter aquas laude dignas etiam pluviae sunt sed praecipue probantur quae sunt aestivae et Jove tonante decursae.2)

Voor de verhandeling over het bad (cap. 45), waarmee ook weer de 4 jaargetijden met hunne qualiteiten in verband worden gebracht (vgl. blz. 11) verwijs ik naar AV. I, 2, 2, 19, *Quid nobis inferant balneatio et insolatio,* waar het ongeveer als in 't *Sec. Sec.* heet: prima quidem regio sive domus refrigerat humectatque, secunda calefacitque atque humectat (als de lente dus) etc. . . . . .

Of ten slotte de 8 beroemde medicijnen, die op 't hoofdstuk over 't bad volgen, uit AV. V *Antidotarium* (samengestelde geneesmiddelen, vgl. blz. 11 noot) geput zijn, of de warme aanbeveling van de *syrupus acetosus* (blz. 10) des schrijvers kennis verraadt met AVICENNA's *Tractatus de syrupo acetoso* (NEUB. II, 1, 218) waag ik niet te beslissen ; evenmin weet ik voor het slot van ons *Regimen,* waar de astrologie in dienst

1) ALDEBRANDINO gebruikt voor zijn verhandeling over spijzen (*des simples coses qu'il convient a oume user*) *de diaetis universalibus et particularibus* van ISAÄC JUDAEUS, een veel gebruikte bron in de M. E. Een deel hiervan wordt ook door JOFROI DE WATERFORD in zijn Fransche bewerking van het *Sec. Sec.* opgenomen (vgl. *Hist. Litt.* XXI, blz. 221 vlg.).

2) Voor deze alinea vond ik geen parallel in den Parijschen druk. In het Lat. hs., dat de Mnl. vertaler gebruikt heeft, moet echter een dergelijke passage hebben gestaan : In 't Mnl. luiden vs. 1397—1400 : *Reghen water, dat hier neder / vallet in starc onweder, / updat ment reine mach ontfaen, / dat es ghesont sonder waen.*

van de geneeskunde wordt gesteld,[1]) een bron of parallel aan te voeren. Dat echter deze gezondheidsleer grootendeels getrokken is uit de Arabische geneeskunde, voor een vrij belangrijk gedeelte misschien direct uit AVICENNA, meen ik aannemelijk te hebben gemaakt.

En hiermee ben ik aan het slot van mijn onderzoek gekomen : waar de auteur zijn strategische wijsheid vandaan heeft gehaald, heb ik niet kunnen uitvorschen ; ook kan ik geen bron voor het Tractaat *de justitia* opgeven ; mogelijk stamt dit met de achtdeelige cirkelspreuk (die o. a. vermeld wordt bij IBN ABI OSEIBIA († 1270) aan 't slot van 't „*leven van Aristoteles*" [2]) uit een of ander Hermetisch geschrift. Een meer deskundig onderzoeker zal trouwens, naar het mij schijnt, wel meer in het *Sec. Sec.* kunnen vinden, dat met de Hermetische literatuur verband houdt.[3])

Eindbeschouwingen.

Mijn onderzoek kon om verschillende redenen niet zoo diep, noch zoo ver gaan, als ik gaarne gewild had, en wanneer ik mij nu zet om de resultaten van 't geheel samen te vatten, voel ik eerst duidelijk, hoe gevaarlijk het is een gebouw op te trekken op zulke zwakke fondamenten. Bij dat onderzoek ben ik steeds uitgegaan van de veronderstelling, dat de B-versie de oudste is, een veronderstelling, die wel een zekere mate van waarschijnlijkheid krijgt door de autoriteit van FÖRSTER en STEINSCHNEIDER,[4]) maar niet berust op uitgebreid critisch onderzoek. Bovendien, zelfs al zou het vaststaan, dat de B-versie ouder is, en het origineel meer nabijkomt dan de A-versie — FÖRSTER grondt zijn meening in dezen alleen op het Tractaat over de physiognomie —[5]) met de mogelijkheid van een derde, misschien

1) NEUB. II, 1, 33 : „GALENUS neigte — im Gegensatz zu HIPPOKRATES — zu astro-„logischen Lehren, und gerade seine Autorität hat hierdurch der späteren Machtstel-„lung der Astrologie in der Medizin vorgearbeitet."

2) Uitgave A. MÜLLER, 1884 I, blz. 67.

3) Ik vermeld hier nog, dat KNUST op sommige plaatsen Egyptische wijsheid meent te zien, hij verwijst naar DIODORUS SICULUS; vgl. *Jb.* X, blz. 284 en STEELE, *L. and B.'s Secr.*, blz. 101.

4) Vgl. blz. 1 hiervoor.

5) *Comm.*, blz. 2. Het is voor mij, die de Arabische taal niet machtig ben, natuurlijk ondoenlijk een eigen opinie te vormen. Toch wil ik op een paar punten wijzen, waar de A-versie dichter bij den oorspronkelijken text kan staan dan de B-versie : In de eerste plaats lijkt mij een verdeeling in 8 boeken, zooals A heeft, meer in overeenstemming met het geheele werk, dat zoo'n duidelijke voorliefde voor de getallen 4 en 8 toont, dan een in 10. Verder schijnt mij de volgorde in A logischer dan die in B (vgl. blz. 3 en KNUST, *Jb.* X, blz. 305, die van dezelfde meening is). De groote autoriteit HERMES komt in B onder den naam HERMOGENES, in A onverminkt voor; in verband daarmee vestig ik de aandacht er op, dat A als vindplaats van het werk noemt een tempel van HERMES (vgl. blz. 7) ; B spreekt van het *oraculum solis, quod construxit* ESCULAPIDES. — Daarentegen valt in A op sommige plaatsen duidelijk verkorting op te merken; de combinatie in Tractaat A VII kan niet oorspronkelijk zijn. — Van minder gewicht misschien, maar toch vermeldenswaard in dit verband is, dat het aantal bekende A-hss. dat der B-hss. verre overtreft.

oudere redactie, dient rekening te worden gehouden (vgl. blz. 1, noot 3). Hoe de oorspronkelijke B-versie er zal hebben uitgezien,[1]) hoe PHILIPPUS bij het vertalen van zijn Arabisch voorbeeld te werk is gegaan, niemand, die zich met die vragen meer dan oppervlakkig heeft beziggehouden.[2]) Hij vertaalt met eenige weglatingen en veranderingen, zegt STEINSCHNEIDER, [3]) en op zijn gezag heb ik dan ook de Latijnsche vertaling ongeveer met de Arabische bron gelijk durven stellen ; toch is een nader onderzoek op dat punt om tot zekere resultaten te komen onontbeerlijk. Voeg bij dit alles, dat reeds vroeg naast het *Sec. Sec.* eenige van de tractaten als zelfstandige geschriften voorkomen, en het grootendeels onontgonnen terrein biedt een vruchtbaren bodem voor allerlei hypothesen in het wilde, die dikwijls gemakkelijker op te bouwen, dan te weerleggen zijn. Een er van alleen wil ik bespreken in verband met de korte beschouwingen, die ik zelf — met de noodige reserve — aan het slot van mijn onderzoek wensch te houden.

GASTER, in zijn inleiding tot de bovengenoemde Hebreeuwsche versie van het *Sec. Sec.* (*Journal* 1065), tracht aannemelijk te maken, dat het geschrift bestaat uit een oude kern met verschillende jongere toevoegsels en interpolaties. Om tot die oude kern te geraken werpt hij onder meer de afdeelingen over gezondheidsleer, astrologie en physiognomie, waarvan de eerste en laatste ook afzonderlijk voorkomen, uit. Zijn betoog, waarin hij soms werkt met onjuiste gegevens (zie blz. 54, noot 3 in dit werk) berust bovendien op vrij losse gronden ; zijn krachtigste argument is wel dit, dat de uitgebreide hoofdstukken over gezondheidsleer en physiognomie zoowel in den index van de bekende Arabische versies als van de Hebreeuwsche vertaling niet als aparte tractaten voorkomen, maar ondergebracht zijn bij andere ; dit moet volgens hem aldus worden verklaard (waardoor dan tevens de verschillende volgorde van boeken in de Arabische en andere redacties wordt aannemelijk gemaakt) : ,,When the table ,,of contents was drawn up, these treatises had not yet been incorpo- ,,rated into the Sec. Sec., and were added later on at a new revision of ,,the text." Elke vertaler zette dan de nieuwe interpolaties maar, waar hem dat het best leek. — De amputatie wordt nog verder doorgezet,[4]) totdat GASTER als oorspronkelijke kern overhoudt een *vorstenspiegel*, dien hij in relatie tracht te brengen met Grieksche vorstenspiegels, zooals AGAPÈTOS er een voor JUSTINIANUS gemaakt zal hebben, en den vorstenspiegel in *Barlaäm en Josaphat*. Na aldus een pleidooi te hebben

1) De onderzochte B-hss. vertoonen onderling meer of minder belangrijke afwijkingen.

2) STEINSCHNEIDER geeft *Hebr. Uebers.* eindnoot 25, blz. 995, een korte vergelijking van een A-hs., 3 B-hss. en PHIL. Lat. vert.

3) We hebben van PHILIPPUS zelf ook een mededeeling dienaangaande, die wel voornamelijk op zijn wijze van vertalen betrekking zal hebben ; hij zegt nl. in zijn proloog: ,,*ellitiens* (eliciens) *quandoque litteram ex littera : quandoque sensum ex sensu cum alius* ,,*fuerit loquendi modus apud arabes et alius apud latinos.*"

4) Een deel van de alchemie, en den *Lapidarius* snijdt hij verder uit.

geleverd voor den Griekschen oorsprong van het werk, komt hij tot deze conclusie : „The Secretum belonged *without doubt* (!) to a larger „cycle of similar compilations and may represent one of the oldest „versions of „Mirrors" after pseudo-Isokrates." „It is a kind of ency- „clopaedia drawn from the most diverse sources, bearing the stamp „of the seventh or eighth century, resting on a somewhat late and „already overworked ancient tradition, containing fragments from „contemporary literature of a more popular character."

Tegen dezen geheelen bewijsgang is, nog daargelaten de onjuistheden, waarop hij hier en daar steunt,[1]) vrij wat meer aan te voeren dan dat een Grieksch origineel niet gevonden is. Mij schijnt GASTER's hypothese hierom vooral onaannemelijk, omdat het *Sec. Sec.*, zooals het in de versie van 10 tractaten voor ons ligt, ondanks zijn encyclopaedisch karakter, een onmiskenbare eenheid en gelijkvormigheid van behandeling vertoont : de *Verhandelingen der Trouwe Broeders* zijn niet maar in één enkel tractaat gebruikt, we vinden brokstukken uit hun werken — òf letterlijk overgenomen òf een weinig omgewerkt — in verschillende boeken van het *Sec. Sec.* en grootendeels zoodanig ingelijfd, dat aan jongere toevoeging niet gedacht kan worden ; het *viertal* speelt, gelijk we zagen, zijn rol het geheele werk door ; met *astrologische* beschouwingen sluiten verschillende tractaten (Tract. II, III, de gezondheidsleer, IX, de strategie, terwijl verder nog op verschillende plaatsen des schrijvers groote neiging tot astrologisme tot uiting komt: in X, over steenen en planten — in IV, over raadgevers : macro- en microcosmos, weverszoon — in III, de gerechtigheid, waar de achtdeelige cirkelspreuk haar tegenbeeld heeft in de wenteling der hemelsche spheren, fol. 42$^{v.}$, enz.). Ten slotte, bekendheid met Hermetische wijsheid, diepe vereering van HERMES toont de auteur op tal van plaatsen. In verband hiermee rijst een tweede, niet minder groot, bezwaar tegen GASTER's meening : Nergens is in het werk een aanwijzing te vinden, dat het van huis uit alleen een *vorstenspiegel* wilde zijn; wel zijn er verschillende bewijzen van het tegendeel : in ARISTOTELES' voorrede worden bijna alle tractaten van het *Sec. Sec.* reeds met een enkel woord aangeduid,[2]) JAHJA, de Arabische vertaler, op zoek naar dit geschrift, doet overal navraag naar *scripturae physicae* (blz. 7 hiervoor) ; religieus-philosophische, alchemistische en medisch-astrologische wetenschap treedt veel meer op den voorgrond dan politische en ethische ; in verband daarmee houd ik den titel *Secretum Secretorum* dan ook, in tegenstelling met STEINSCHNEIDER voor ouder dan *De regimine principum.* Niet alleen leert ARISTOTELES aan ALEXANDER de kunst van goud maken als *secretorum maximum secretum,* maar reeds in ARISTOTELES' voorrede is sprake van geheimen, zoo diep en diepzinnig, dat ze het menschelijk begrip bijna te boven gaan en in menschentaal niet kunnen worden weerge-

1) Zie bv. blz. 1068—70.
2) De gezondheidsleer niet.

geven (blz. 5). Die geheele voorrede preludeert, gelijk we reeds zagen, veel meer op occulte wijsheid dan op regeerkunde en vorstenbeleid. Er is ongetwijfeld een gedeelte in het *Sec. Sec.*, dat vorstenspiegel genoemd mag worden, maar wie meent hier een diepgaande behandeling van groote staatkundige problemen te vinden, komt bedrogen uit. Met bekende Middeleeuwsche staatsleeren als THOMAS VAN AQUINO's *de regimine principum*[1]) is ons werk niet op een lijn te stellen ; de gelijkenis, die het daarmee vertoont, is maar zeer gering ; trouwens de titel *Liber moralium* (*morum*), waaronder het *Sec. Sec.* ook voorkomt, wijst er reeds op, dat niet politieke, maar zedekundige lessen, hier op den voorgrond staan, vorstenmoraal dus, waarmee echter ook de gewone sterveling zijn voordeel kan doen. Interessant is het na te gaan, hoe, in vele latere bewerkingen, het boek van karakter verandert. Wat, mijns inziens, oorspronkelijk hoofdzaak was — de mystiek-religieuze bespiegelingen, het zij toegegeven, niet zonder politieke tint, en de occulte wijsheid, — wordt grootendeels of geheel en al uitgelaten, zoodat nu politisch-ethische en medische wijsheid naar voren treedt; daarmee wordt dan tegelijkertijd het werk verstaanbare en gewenschte lectuur ook voor het profanum vulgus. In die verandering is een van de hoofdredenen te zoeken voor het groote succes, dat het werk in de Middeleeuwen te beurt valt.

Ik meen in het voorgaande onderzoek aannemelijk te hebben gemaakt, dat het *Sec. Sec.* in zijn oorspronkelijken uitgebreiden vorm is : *een Arabisch compilatiewerk, grootendeels, misschien geheel opgebouwd uit Arabische bronnen,*[2]) *waarvan de voornaamste zijn de tractaten-cyclus der Trouwe Broeders,*[3]) *Hermetische geschriften, de pseudo-aristotelische Lapidarius en medische werken van Arabische artsen* (AVICENNA). In hoeverre de schrijver gebruik kan hebben gemaakt van een of meer der vele *epistulae Aristotelis ad Alexandrum* dient nader onderzocht ; in elk geval heeft hij deze beide beroemde historische namen op handige wijze aan zijn werk verbonden om zijn succes te verzekeren. Hij zal als zoovelen van zijn tijd philosoof, arts en staatsman tegelijk zijn geweest. Daar hij geput heeft uit de werken der TROUWE BROEDERS, kan *het Sec. Sec. op zijn vroegst geschreven zijn tegen het eind der* 10*de eeuw* ; mogelijk is echter, in verband met de vroeger behandelde bijna letterlijke overeenkomst tusschen enkele passages uit het *Regimen Sanitatis* en sommige voorschriften der *Salernitaansche school,* dat het ontstaan van het werk nog een eeuw later moet worden gezet. Dat het in 't begin der 12de eeuw reeds in het Westen bekend was, blijkt uit de Latijnsche vertaling van JOHANNES HISPALENSIS (± 1130), die in het volgende hoofdstuk besproken wordt.

1) Een titel, misschien in navolging van ons werk ontstaan. Ook AEGIDIUS COLONNA gebruikt dienzelfden titel voor zijn „vorstenspiegel".

2) Wat op Griekschen of Indischen invloed wijst, kan, gelijk we zagen, steeds door Arabische vertaling ter kennis van den schrijver zijn gekomen.

3) Te verklaren blijft, hoe in de A-versie zoo weinig daarvan gevonden wordt; vgl. blz. 38, noot 2.

HOOFDSTUK III.

Latijnsche Vertalingen.

Er zijn, gelijk we reeds zagen, van het Arabische *Sirr-al-Asrār* twee Latijnsche vertalingen bekend: een gedeeltelijke en een volledige. STEINSCHNEIDER oppert eenige malen de veronderstelling, dat er nog een andere volledige Latijnsche vertaling zal bestaan.[1]) Het is het Spaansche *Poridad de las Poridades* (zie blz. 1), dat moeilijkheden baart.[2]) Deze vertaling in 8 boeken, komt stellig niet uit PHILIPPUS, of rechtstreeks uit de Arab. B-redactie. STEINSCHNEIDER zelf wil haar (*Jb.* XII) uit A laten stammen, en denkt aan een Latijnschen tusschentrap. Inderdaad is er blijkens de analyse, door KNUST (*Jb.* X) van *Poridad* gegeven, veel overeenkomst met A, maar ik vestig er hier in 't voorbijgaan de aandacht op, dat er ook verschilpunten bestaan: *Poridad* heeft een verhandeling over de planten, die in B voorkomt, in A niet, en bovendien de natuurbeschrijvingen bij de jaargetijden, die A mist. Kan deze Spaansche bewerking dan uit een derde Arabische versie stammen? Of uit een Latijnsche vertaling, die zelf weer op een afwijkend A- of B-hs. teruggaat? Ook hier zijn voorloopig alleen veronderstellingen te opperen; het Spaansche *Poridad* verdient bij het onderzoek naar een derde Latijnsche vertaling een nauwkeurige studie (vgl. ook blz. 59—60).

---

1) o. a. *Europ. Uebers. aus dem Arab.*, blz. 42: ,,Ob JOH. HISPALENSIS das ganze ,,*Sec.* übersetzt habe ist noch nicht ermittelt; jedenfalls gab es höchstwahrscheinlich ,,eine andere als die des PHILIPP. aus welcher andere europ. abzuleiten sind" (vgl. ook *Hebr. Uebers.*, blz. 250, en o.a. *Romanic Review* I, blz. 261).

2) Behalve aan *Poridad* denkt ST. aan opgaven van Lat. codices, die den naam van JOHS. HISP. geven, maar te uitgebreid zijn om alleen het *Regimen Sanitatis* te bevatten. Dat hieruit een nieuwe Lat. vert. voor den dag zou komen, is alweer niet onmogelijk te noemen, er is veel te weinig onderzocht om met stelligheid te spreken; toch wijs ik er op, dat we hier ook te doen kunnen hebben met naamsverwarring, die meer voorkomt. Men moet wel aannemen, dat al spoedig het bestaan van de twee Lat. vertalingen, de volledige van PHILIPPUS en de gedeeltelijke van JOHS. HISP. aan sommige afschrijvers of bewerkers bekend was. Hoe anders te verklaren, dat nu en dan in een afschrift van PHILIPPUS' bewerking i.pl.v. JOHANNES PATRICIUS, JOHANNES HISPALENSIS wordt genoemd? (vgl. KAUSLER, *Denkm.* III, blz. 293; CLARISSE, blz. 9; STEINSCHNEIDER, *Beiheft* XII, blz. 81). Bij LYDGATE, een Eng. vertaler van PHILIPPUS vinden we die verwarring ten top gedreven: vs. 211 (*L. and B.'s Sec.*) noemt hij als den vertaler uit 't Gr. in 't Arab. ,,PHILIP, *born in Parijs*" (PHILIPPUS! PATRICIUS), vs. 332 is 't ook een PHILIPPUS, die de Lat. vert. maakt, terwijl ten slotte in vs. 604 verkondigd wordt, dat ,,JOHN, *a spaynol born*" (JOHS. HISP. dus), en ,,*sone of patricius*" (609) 't werk uit 't Arab. heeft overgebracht.

De gedeeltelijke Latijnsche Vertaling.

De gedeeltelijke vertaling, de *epistola Aristotelis ad Alexandrum Macedonem de conservatione sanitatis*[1]) is blijkens het *proöemium* (zie FÖRSTER, *Comm.*, blz. 40—41) gemaakt door JOHANNES HISPANIENSIS (HISPALENSIS),[2]) die op het verzoek van een *regina Hispanorum*, in de meeste hss. alleen aangeduid met de letter *T*, „ut brevem libellum „facere(t) de observatione dyete vel continentia corporis," in het werk van ARISTOTELES aan ALEXANDER meende te vinden, wat van hem werd gevraagd.[3]) Verder bevat zijn proöemium een uittreksel van JAHJA's proloog (vgl. blz. 7 hiervoor) en de mededeeling, dat hij zijn Arabische bron niet geheel letterlijk vertaalt (non ex toto litteraturam sequens).

Deze Latijnsche vertaling van de gezondheidsleer, die teruggaat op de Arabische A-recensie (vgl. blz. 9, noot 3 en FÖRSTER, *Comm.*, blz. 26) is met een Provençaalsche vertaling uitgegeven door H. SUCHIER.[4]) Tot mijn spijt heb ik de uitgave van dit Latijnsche *Regimen Sanitatis* niet machtig kunnen worden. De korte inhoud er van is blz. 9—10 reeds meegedeeld. In de Oud-provençaalsche bewerking, die door SUCHIER op grond van nieuw materiaal nogmaals is uitgegeven[5]) vond ik, onmiddellijk op de leefregels voor de 4 jaargetijden volgend, bijzondere raadgevingen voor elk der 12 maanden. Voor zoover ik weet, komen deze noch in A, noch in B voor ; vermoedelijk ook niet bij JOHS. HISP. Wel trof ik in latere bewerkingen dergelijke regels achter het *Reg. San.* gevoegd. Zoo maakt G. KRIESTEN melding van een Duitsche prozabewerking der gezondheidsleer (uit PHILIPPUS' vertaling), waarachter „die Lehren des HIPPOKRATES über die zwölf Monate" (KRIESTEN, blz. 77 en 84).[6])

---

1) Voor titels en hss. zie men FÖRSTER, *Cntbl.* VI, blz. 72 ; zijn lijst van hss. dient te worden aangevuld met codices door STEELE (*L. and B.'s Sec.*, Inl., blz. IX) en KRIESTEN, a. w., blz. 65 genoemd.

2) Een geschrift *de conservatione corporis sanitatis*, ook op naam gaande van JOHS. HISP. (uitgeg. door J. PAGEL, *Pharmazeutische Post* 1907, no. 34), heeft met ons werk niets te maken ; evenmin ARISTOTELIS *Epistola ad* ALEXANDRUM MAGNUM *de conservatione sanitatis*, waarvan een Italiaansche vert. in F. PUCCINOTTI, *storia della Medicina*, Florence 1870. Deze gaat terug op een Byzantijnsch origineel (NEUBURGER II, I, blz. 137).

3) JOHANNES vermeldt uitdrukkelijk het Arab. *Sirr-al-Asrār* als zijn bron. Ten onrechte meent dus R. REINSCH (HERRIGS *Archiv*, Bnd. 68, blz. 10), bij wien KRIESTEN in zijn reeds genoemde dissertatie (blz. 65) zich aansluit, dat deze epistola oorspronkelijk niet in het *Sec. Sec.* thuis hoort, maar eerst door PHILIPPUS in zijn Lat. vert. bij het werk zou zijn ingelijfd. Ook GASTER, die van meening is, dat JOHANNES' Arabische bron alleen een medische verhandeling bevatte (*Jnl. R. A. S.*, blz. 1069 en 1074), en daarin steun zoekt voor zijn reeds besproken theorie, dwaalt. J.'s woorden in zijn proöemium luiden : „*quod extraxi de libro qui arabice dicitur Sirr-el-Asrār*".

4) *Denkm. provenz. Lit. und Spr.*, Bnd. I, blz. 473 vlg.

5) *Festschriften der 4 Fakultäten zum zweihundertjährigen Jubiläum der vereinigten Friedrichs-Universität*, Halle-Wittenberg, 1894 (*Phil. Fac.*, blz. 161—186).

6) Ook in het hiervoor genoemde *Mittelniederdeutsche Arzneibuch* volgen op de Lat. diëtetik voor de jaargetijden korte medische wenken voor elke maand.

Dat het *Regimen Sanitatis* van JOHANNES in de Middeleeuwen veel opgang heeft gemaakt, bewijzen wel de talrijke vertalingen en bewerkingen in moderne talen, waarvoor ik verwijs naar FÖRSTER, *Cntbl.* VI, blz. 75 en, wat in 't bijzonder de Duitsche betreft, naar G. KRIESTEN (a. w., blz. 75).

In welken tijd is deze gedeeltelijke vertaling te stellen ? Een JOHANNES HISPALENSIS als vertaler van Arabische werken is wel bekend : deze, een Spaansche Jood, JOHANNES BEN DAVID, die na zijn bekeering tot Christen den naam HISPALENSIS aannam, was verbonden aan de beroemde vertalersschool, in 't begin der 12de eeuw door den aartsbisschop RAYMOND VAN TOLEDO gesticht,[1]) welke in een twintigtal jaren de Latijnsche vertaling leverde van de geheele oude philosophie der Arabieren. Moeilijkheid geeft echter de *regina Hispanorum T.* De auteur van de *Ordo vivendi philosophice secundum* ARISTOTELEM, die volgens eigen opgave de epistola van JOHANNES een weinig verkort weergeeft, noemt de koningin *Tarasia* (*Tharasis*).[2]) FÖRSTER (*Comm.*, blz. 26—27) komt, na onderzoek tot de slotsom, dat gedacht mag worden aan THÉRÈSE VAN PORTUGAL, een Spaansche koningsdochter († 1130) en acht het waarschijnlijk, dat deze vertaling even voor 1130 door den bovengenoemden JOHANNES zal zijn vervaardigd.

De volledige Latijnsche Vertaling.

A. De Opdracht van Philippus.

De volledige Latijnsche vertaling, die op naam staat van PHILIPPUS CLERICUS begint met een opdracht van dien PHILIPPUS aan „domino „suo excellentissimo et in cultu christiane religionis strenuissimo GUIDONI „vere de valentia tripoli glorioso pontifici.”[3]) Na een hooggestemden lofzang op dien GUIDO, wiens diepe wijsheid „cunctos citra mare mo- „dernos in literatura exuberat tam barbaros quam latinos,” in wien de deugden van alle heiligen uit het Oude Testament vereenigd zijn, zoodat hij waardig is dit boek te bezitten, „in quo de omnibus fere scientiis „aliquid utile continetur,” gaat PHILIPPUS verder: „Cum igitur vobiscum „essem apud *antiochiam* reperta hac preciosissima phylosophye Margarita „placuit vestre dominationi ut transfereretur de lingua arabica[4]) in „latinam.” Hij vertaalt dan dit boek „quo carebant latini : eo quod „apud paucissimos arabes reperitur de arabico idiomate in latinum

1) Vandaar dat onze vertaler ook heet JOHANNES TOLETANUS. Zie over hem o. a. STEINSCHNEIDER, *Die europ. Uebers. aus dem Arab. bis mitte des 17. Jahrhunderts* (Wien 1904), blz. 40 ; meer literatuur bij W. HERTZ, *Giftm.* blz. 4.

2) STEELE (*L. and B.'s Sec.*) noemt een Lat. hs., waarin de naam als *Charesie* voorkomt (?).

3) Een critische afdruk van die Latijnsche voorrede is te vinden in FÖRSTER's *Comm.*, blz. 58.

4) *Hebraica* hebben sommige oude drukken, maar dan eenige regels verder toch *de arabico ydeomate.*

,,ellitiens (*eliciens*) quandoque litteram ex littera quandoque sensum ,,ex sensu cum alius fuerit loquendi modus apud arabes et alius apud ,,latinos." Na een paraphrase van ARISTOTELES' inleiding, waarin hij de ,,*secreta quarundam artium*", welke ALEXANDER wenscht te kennen, aldus specificeert : ,,motus et operatio et potentia astrorum in astro- ,,nomia : ars alchimie in natura : et ars cognoscendi naturas et operandi ,,incantationes in celumantia et geomantia,"[1]) zegt hij, dat het geschrift door ARISTOTELES verdeeld is in 10 boeken, ,,quorum quilibet in se conti- ,,net capitula et particulas terminatas : ut vero sub certis titulis et in ,,promptu ac citius inveniatur quod queritur : *ego* ad utilitatem legentium ,,in huius libri principio collegi et scripsi librorum principia et omnia ,,capitula titulorum." Ten slotte laat hij GUIDO nog weten, dat hij het werk mede vertaald heeft ,,ut mei memoria firmius apud vos remaneat," en verzoekt nederig : ,,si quid in hoc opere reperiatur utile et acceptum : ,,eius dono refferatur qui mihi contulit gratiam transferendi : et Aristoteli ,,componendi. Si quid autem minus recte inveniatur hoc mee imperitie ,,et insollicitudini potius deputetur quam malitie."[2])

Een nadere beschouwing van deze voorrede levert al even weinig resultaat, als de bestudeering van de Arabische prologen. De vindplaats *Antiochië* lijkt STEINSCHNEIDER verdacht :[3]) Hij wijst op verwante geschriften, waarin ook Antiochië een rol speelt. Bij zijn voorbeelden kan ook de *Sidrach* worden genoemd.[4]) Toch verwerpe men hier dezen plaatsnaam niet te spoedig. Belangwekkend lijkt mij in dit verband een uitspraak van MAS'ÛDÎ, die ik aangehaald vond in een artikel van T. J. DE BOER (*Ztschrift für Ass.* XXVII, Heft 1—3, Aug. 1912), nl. dat de philosophie van *Alexandrië* naar *Antiochië* en vandaar naar *Harrân* zou zijn gekomen.[5]) ,,Dabei", voegt DE BOER er aan toe, ,,hat gewisz der *Hermetismus* eine grosze Rolle gespielt." Neemt men verder in aanmerking, dat *Antiochië* reeds vroeg een geneeskundige school had van grooten naam, dan past deze vindplaats zeer goed bij een geschrift, waarin juist Hermetisme en medische wijsheid op den voorgrond treden.

Van PHILIPPUS noch van GUIDO, wien zooveel lof wordt toegezwaaid, weten we met zekerheid iets. FÖRSTER vermoedt, dat de Latijnsche vertaling

---

1) Ik haal deze passage aan om nog eens te doen uitkomen, dat PHILIPPUS in het werk ,,in quo de omnibus fere scientiis aliquid utile continetur," niet in de eerste plaats een vorstenspiegel ziet, maar wel een bron van mystieke en occulte wijsheid.

2) Deze uiting van bescheidenheid heeft den Nederl. bewerker van het *Sec. Sec.* — en hem niet alleen — getroffen. Hij geeft die weer in vs. 19—22 van zijn vertaling. Al het andere, dat in zijn Lat. voorbeeld aan het eigenlijke begin van het werk mag zijn voorafgegaan, laat hij onvertaald.

3) *Jb.* XII, blz. 369 en 376 en *Europ. Uebers.* A blz. 52, noot.

4) LANGLOIS, a. w., blz. 196.

5) Mogelijk ligt hier de verklaring, waarom zoovele pseudepigraphische werken juist in Antiochië te vondeling worden gelegd.

in 't Westen zal zijn gemaakt ; daarop wijzen de woorden „*cunctos citra mare modernos*" etc. (zie blz. 55.), waarmee dan, meen ik, misschien in verband kan staan de uiting : „*ut mei memoria firmius apud vos remaneat.*" Den vertaler houdt hij op taalkundige gronden voor een Franschman evenals ook GUIDO blijkens den plaatsnaam *Valentia* een Franschman kan zijn.[1]) *Tripolis* is het tegenwoordige *Tarabulus*, dat, in 1109 veroverd, tot 1289 onder Christelijk bewind bleef. De Latijnsche vertaling is dus nà 1109 vervaardigd ; een terminus ante quem is ook aan te geven : MICHAËL SCOT († 1235) put voor zijn *liber physionomiae*, op verlangen van FREDERIK II geschreven, uit het *Sec. Sec.* en wel, zooals FÖRSTER aantoont (*Comm.*, blz. 30), uit PHILIPPUS' versie. Tusschen deze jaren moeten dus PHILIPPUS en GUIDO gezocht worden. De lijst van bisschoppen van Tripolis kent geen GUIDO DE VALENTIA, maar volledig is ze niet : R. RÖHRICHT (*Regesta Regni Hierosolomytani*) meent, dat hij de opvolger kan geweest zijn van een bisschop GAUFRIDUS, die 1228 nog wordt genoemd.[2]) Geestelijken, die den naam PHILIPPUS TRIPOLITANUS dragen, kent FÖRSTER twee, een genoemd in 1125, de andere in 1243. Die laatste laat zich in verbinding brengen met bisschop GUIDO na 1228.[3]) En zoo zou dus deze vertaling kunnen ontstaan zijn ± 1230. Waar ze omstreeks het midden der 13de eeuw reeds vrij algemeen bekend was, vertaald en geëxcerpeerd werd, moet het werk zich dan wel zeer snel hebben verbreid.[4]) — Zooals men ziet, staat dit alles op vrij losse schroeven. FÖRSTER is dan ook van oordeel, dat misschien te eeniger tijd de naam PHILIPPUS TRIPOLITANUS zal blijken een mystificatie te zijn.[5])

B. Handschriften en Drukken van Philippus' Vertaling.

Handschriften. Deze Latijnsche vertaling van PHILIPPUS heeft het boek ingang doen vinden in West-Europa : direct of indirect is zij de basis voor alle Europeesche vertalingen en bewerkingen ; misschien met uitzondering alleen van den *Poridad* (vgl. blz. 53 hiervoor).

In zijn voorrede deelt PHILIPPUS, gelijk we zagen, mee, hoe hij zich van zijn vertalersplicht meende te moeten kwijten ; ook dat zijn Arabi-

---

1) Vgl. echter *Cntbl.* VI, blz. 2.

2) Vgl. KRIESTEN, a. w., blz. 10.

3) Volledigheidshalve verwijs ik nog naar LANGLOIS, die blz. 193 aanhaalt een veronderstelling te vinden bij J. WOOD BROWNE (*An enquiry into the life and legend of* MICHAËL SCOT, Edinburgh 1897), nl. dat de „clerk" PHILIPPUS zou kunnen zijn een PHILIPPUS TRIPOLITANUS, die ten tijde van FREDERIK II en MICHAËL SCOT aan het Siciliaansche hof leefde.

4) ALB. MAGNUS gebruikt het voor zijn *liber de animalibus*, ROGER BACON voor zijn *Opus Majus* (1267), vgl. blz. 1, Inleiding.

5) *Cntbl.* VI, blz. 1. In zijn *Scriptores Physiognomonici* vat F. zijn meening aldus samen : „*saeculo XII vel ineunte XIII per Philippum quendam clericum Tripolitanum* „*in linguam latinam conversum* (*est*)."

sche codex 10 boeken bevatte[1]) en dat hij zelf („*ego*") een index aanbrengt „ad utilitatem legentium in huius libri principio." — Inderdaad bevatten tal van Latijnsche hss. en dr. een register, dikwijls aan 't begin (òf voor òf achter den Latijnschen proloog), soms ook aan 't slot van 't geheele werk; een duidelijke opgave van de verschillende boeken vertoonen echter slechts weinige.[2]) Meestentijds geeft het register alleen een lijst van capita, terwijl ook in het werk zelf maar zelden scheiding in afzonderlijke tractaten wordt gevonden. De Parijsche druk van 1520 heeft een index van ruim 80 capita, een druk van Leuven (HAIN, *Repertor bibliogr.* no. 1781 = CAMPBELL, *Annales* no. 175) heeft er maar 30. Dat zullen misschien naar beide kanten de uitersten zijn, waartusschen de registers zich bewegen.[3]) Hiermee zijn we dan ook gekomen tot de twee meest voorkomende typen van PHILIPPUS' vertaling: de volledige en de sterk verkorte, waarover aanstonds nader.

Niet alleen in aantal, ook in volgorde en benaming der capita wijken de vele drukken en hss. van elkaar af, terwijl verder aantal, volgorde en namen der hoofdstukken in het werk zelf meermalen niet beantwoorden aan de opgave in den index (vgl. blz. 8, noot 2). Dit alles wijst op een eigenmachtig omspringen met den text[4]) door de talrijke afschrijvers, die, dien text bekortend of omzettend, toch dikwijls het register zullen gelaten hebben, zooals ze het in hun voorbeeld vonden.

En nu is het opmerkelijk, dat de index van den Parijschen druk alleen de kapittelopgave bevat van de eerste 3 boeken der Arabische B-versie en — juist dezelfde volgorde vertoont als die Arabische B-versie: I en II over deugden en ondeugden, III de gezondheidsleer, de physiognomie, de gerechtigheid.[5]) Hierop dient vooral de aandacht te worden gevestigd, omdat volgens FÖRSTER's verzekering alle Latijnsche hss. en dr. eindigen met de physiognomie en in 't algemeen die volgorde van tractaten vertoonen, die op blz. 2 en 3 is besproken, een volgorde, waarbij dus physiognomie en gezondheidsleer van elkaar zijn gescheiden en de oorspronkelijke slotformule van 't geheele werk middenin is geraakt (*Cntbl.* VI, blz. 3). FÖRSTER meent dan ook, dat die omzetting reeds tot stand was gekomen in PHILIPPUS' Arabisch voorbeeld. Dit oordeel dient stellig nader getoetst te worden, immers de index van den Parijschen druk, die toch oorspronkelijk wel behoord zal hebben

1) „Dividens" (*dit slaat, gelijk uit 't verband blijkt, op* ARISTOTELES) „itaque presentem codicem in distinctiones vel libros X."

2) FÖRSTER noemt *Cntbl.* VI, blz. 11, hss. met 4, 5 en 10 boeken.

3) In latere bewerkingen neemt dat aantal hoofdstukken soms nog toe; een Engelsche vertaler van PH.'s versie ziet kans van de 80 133 te maken.

4) Hiervoor werden daarvan reeds voorbeelden gegeven.

5) Die index heeft 84 capita: 1—28 (*de prologo ioannis* . . . tot *de hora eligenda in astronomia*) = Tractaat I en II; 29—62 vormen de gezondheidsleer, 63—82 (*de arte cognoscendi litates* (sic!) tot *de qualitate et equalitate hominis*) de physiognomie en 83—84 (*de iusticia et de bonis que sequuntur ex ea, de circulo et exemplo iusticie*) de gerechtigheid.

bij een daarmee correspondeerenden Latijnschen text, pleit daartegen. Of is het louter toeval, dat hier een rol speelt, een toeval, waardoor dan in een later afschrift van PHILIPPUS' Latijnsche vertaling de volgorde der B-versie zou zijn hersteld, die door PHILIPPUS zelf, of in zijn Arabisch voorbeeld gewijzigd was ? Dat is moeilijk aan te nemen. Aan den anderen kant, als PHILIPPUS werkelijk de tractatenvolgorde van de Arabische B-redactie zooals we die kennen, heeft behouden, dan is het onbegrijpelijk, dat de bekende Latijnsche dr. en hss. geen van alle die volgorde meer vertoonen. 't Bestek van mijn werk laat mij niet toe, dat ik hierop dieper inga, trouwens een onderzoek in die richting zou in dezen oorlogstijd zeer bezwaarlijk kunnen ingesteld worden, maar toch wil ik een enkel voorbeeld geven, dat FÖRSTER, waar hij verzekert dat alle Latijnsche dr. en hss. eindigen met de physiognomie, te boud spreekt. *Cntbl.* VI, blz. 218 wordt een Latijnsch hs. van PHILIPPUS' vertaling beschreven uit de *Admonter Stiftsbibliothek* ; de physiognomie staat hier midden in het werk, en voor zoover uit de korte beschrijving valt op te maken, wijkt ook in andere opzichten de volgorde af van de gewone .Een afwijkende volgorde van tractaten vond ik eveneens in een Engelsche bewerking van het *Sec. Sec.* door JAMES YOUNG.[1]) Deze bewerking, ook interessant om de vele ingevlochten ,,exempelen'', vertoont bijna geheel de volgorde der Arabische A-versie : YOUNG laat het Tractaat over de steenen uit, en eindigt met physiognomie en geneeskunde. Volgens STEELE gaat YOUNG's werk grootendeels terug op de reeds genoemde Oudfransche vertaling van JOFROI DE WATERFORD (zie blz. 16). Deze bewering dient echter wel nader gecontroleerd te worden, want voor zoover ik op grond van het gebrekkig materiaal, dat mij ten dienste stond,[2]) kon oordeelen, vertoonen beide bewerkingen onderling groote afwijkingen. JOFROI schijnt de volgorde van PHILIPPUS te hebben, en zijn vertaling gaat dan ook hoogstwaarschijnlijk op PHILIPPUS terug.[3]) Mogelijk is nu, dat YOUNG voor het invlechten van zijn ,,exempelen'' geput heeft uit JOFROI (vgl. *T. P. V.*, blz. 122, regel 8) ; maar dat hij bovendien een Latijnsche versie van het *Sec. Sec.* heeft gebruikt, lijkt mij op grond van de verschilpunten tusschen de twee vertalingen zeer waarschijnlijk. YOUNG verzekert bovendien een enkele maal, dat hij uit het Latijn in 't Engelsch vertaalt (bij de gezondheidsleer bijv., *T. P. V.*, blz. 236). Welke Latijnsche

---

1) Uitgegeven door R. STEELE in *Three Prose Versions of the Sec. Sec.* (*Early English Text Society, Extra Series* LXXIV, London 1898), blz. 119—248.

2) JOFROI's vertaling is nog niet uitgegeven ; in *Hist. litt. de la France* XXI, blz. 216 vlg. geeft LE CLERC van dit geschrift een analyse.

3) G. L. HAMILTON tracht dit met hoogst gebrekkige hulpmiddelen, — hij heeft evenmin als ik het eenige hs., dat van J.'s vert. bestaat, kunnen raadplegen — te bewijzen in zijn reeds genoemd artikel in de *Romanic Review* (I, blz. 259 vlg.). Hij zal wel gelijk hebben ; een Grieksche bron is natuurlijk uitgesloten (vgl. blz. 16, noot 3) ; als bewijs voor zijn meening kan ook nog dienen de uiting van J., hiervoor blz. 26, noot 3 aangehaald, die een terugslag moet zijn op de woorden uit PHILIPPUS' opdracht : *si quid autem minus recte inveniatur* enz. (zie blz. 56).

versie heeft hij nu gebruikt? Die van PHILIPPUS? Dan is 't wel toevallig, dat zijn volgorde van tractaten aan de A-redactie doet denken. Daar komt bij, dat zijn gezondheidsleer in omvang ongeveer met die van versie A overeenkomt, ze sluit met hetzelfde caput, dat in A slothoofdstuk is.[1]) Men ziet, hier is het verschil met de bekende Latijnsche hss. en dr. van PHILIPPUS' vertaling zoo aanzienlijk, dat niet alleen afwijking van de gewone tractatenvolgorde valt te constateeren, maar een zoodanige afwijking èn in volgorde èn in inhoud, dat de mogelijkheid van een *derde Latijnsche versie*, waarover hiervoor reeds even werd gesproken, allerminst uitgesloten schijnt.

Het leek mij wenschelijk dit weinige materiaal aan te dragen voor hem, die zich in de toekomst geneigd voelt een onderzoek in te stellen naar de verschillende Latijnsche vertalingen. Natuurlijk zal die toekomstige onderzoeker zich ook dienen bezig te houden met de ± 200 hss. die FÖRSTER (*Cntbl.* VI, blz. 4 vlg.) van PHILIPPUS' vertaling vermeldt. Hij zal ongetwijfeld die lijst niet onbelangrijk kunnen uitbreiden, al is ze reeds vrij wat vollediger dan de opgaven bij CLARISSE (*H. d. H.*, blz. 9), en KNUST (*Jb.* X). In 't *Cntbl.* (VI, blz. 218) komen reeds aanvullingen op FÖRSTER's lijst, terwijl deze zelf in zijn *Scriptores Physiognomonici* meerdere bijvoegt. STEELE zegt,[2]) dat hij op het *British Museum* meer dan 30 hss. heeft geraadpleegd; FÖRSTER kent daarvan maar 20. De vele verschillende titels van de Latijnsche vertaling, waaronder er zijn, die ook voor geheel andere werken gelden,[3]) bemoeilijken een onderzoek in deze richting evenzeer als de omstandigheid, dat zoovele onderdeelen en uittreksels van het *Sec. Sec.* als zelfstandige werken voorkomen, dikwijls onder den naam van 't geheele werk. In FÖRSTER's lijst zijn dan ook meerdere onvolledige hss. opgenomen: als no. 62 vermeldt hij een hs. uit Leiden (*Codex Vossianus Latinus* no. 59), met de bijvoeging *Excerptus;* wat hierin van het *Sec. Sec.* gegeven wordt, verdient echter nauwelijks vermelding: het is de strategie (in den Parijschen druk fol. 52r.—55r., Proceres sunt addicio . . . tot majus est signum), als aanhangsel achter het *tractatus Vegetii de re militari*.[4])

In ons land zijn, zoover mij bekend, 4 Latijnsche hss., alle te Utrecht in 't bezit der Universiteitsbibliotheek.[5]) Een er van (no. 819)[6]) geeft het

---

1) JOFROI daarentegen heeft vertaald naar een hs., waarin de uitgebreide gezondheidsleer voorkwam, zooals PH. die heeft.

2) *L. and B.'s Sec.*, blz. XI.

3) Vooral *de regimine principum* is een veel gebruikte naam geworden voor vorstenspiegels; zie blz. 52, noot 1; vgl. ook blz. 18.

4) Vgl. CLARISSE, blz. 17, noot. Onder het hoofd *Incipit quidam alius tractatus de re militari excerptus a Sec. Sec. aristotilis* wordt hier eerst gesproken over regelen voor den *zeeoorlog* (uit VEGETIUS ?); dan volgt: *proceres sunt addicio* . . . enz.

5) Bij FÖRSTER de nummers 62—66. Te Groningen is er geen, vgl. *Cntbl.* VI, blz. 11 en CLARISSE, *H. d. H.*, blz. 10 noot.

6) 819 „(Lat. 65) Membr. 4°. 98 ff. quorum f. 83—98 in 2 col. Saec. XIV; antea in archivo provinciae Ultrajecti" (Utr., *Cat. der hss.* I).

Sec. Sec. op fol. 83r.—98v. (met oude pagineering 1—16) onvolledig; midden in het caput *de consiliariis* (Par. druk, fol. 46v.) breekt het af; stellig zijn eenige bladen verloren gegaan. We vinden hier het *Sec. Sec.* in den uitgebreiden vorm, dien we reeds leerden kennen uit den Parijschen druk; dit is een veel voorkomend type, waaruit een heele reeks drukken zijn gesproten, die aanstonds ter sprake komen.

De verkorte versie van Philippus' vertaling. Naast deze uitgebreide, onverkorte versie, die waarschijnlijk niet of weinig afwijkt van den oorspronkelijken vorm van PHILIPPUS' vertaling, bestaat een sterk verkorte, die eveneens in tal van hss. wordt aangetroffen. De hss. 317 en 318 geven hier een goed voorbeeld van.[1]) Ook deze verkorte versie vinden we in eenige drukken weer. Het kan zijn nut hebben dit laatste type een weinig nader te beschouwen, te meer daar, wat FÖRSTER meedeelt over de groepeering der hss. en drukken, van weinig beteekenis en soms onnauwkeurig is.

Kenmerkend voor deze verkorte versie is het uitlaten van mystieke bespiegelingen en occulte wijsheid; blijkbaar heeft bij den maker er van een dergelijk principe gegolden als bij dien Franschen vertaler van PHILIPPUS voorzat, van wien in de inleiding, welke zeer verkort de prologen bevat, gezegd wordt: ,,Et depuis, par un venerable clerc il ,,la esté translaté de latin en françois, mais non pas tou le livre, ainchois ,,tout cequi est prouffitable à l'estat et gouvernement des princes. ,,Et bien disoit Aristote que ses euvres ne sont pas faites pour monstrer ,,à ung chascun: ainchoi doivent estre secretement gardées et leutes ,,seulement devant les princes et grans seigneurs."[2]) Is deze laatste zin te beschouwen als een poging om den ouden titel te willen redden, nu, na weglating van alle geheime wetenschap, die oude naam, *Secretum Secretorum*, zoo weinig meer bij het nieuwe karakter van het geschrift paste? Hoezeer het boek van aard is veranderd in de verkortende bewerking, moge een vergelijking van deze versie met de uitgebreide bewijzen; ik maak voor dit doel gebruik van een ouden druk van het *Sec. Sec.*, aanwezig op de Bibliotheek der Universiteit van Amsterdam, in CAMPBELL's *Annales* beschreven onder no. 177. Deze druk toch is behoudens eenige zeer geringe afwijkingen volkomen gelijk aan de hss. 317 en 318.

Campbell 177, fol. 2r.: Incipit liber qui dicitur secreta secretorum qui liber tractat de regimine *cuiuslibet* hominis quem librum scripsit aristotilis ad alexandrum, discipulum suum.

---

1) 318 ,,(Eccl. 286, antea 283 kk) Charta 4°. 164 ff. Saec. XV ineuntis. (fol. 97*r*.—113*r*. *Sec. Sec.*)."

317 ,,(Eccl. 359, antea 291 c) Membr. et charta 4°. 149 ff. Saec. XIV (fol. 1*r*.—17*v*. *Sec. Sec.*"). CLARISSE noemt alleen 317 en 206, welk laatste door hem beschreven wordt in KIST en ROYAARDS' *Archief voor Kerkel. Gesch.*; hierover wordt aanstonds nader gehandeld.

2) *Cntbl.* VI, blz. 61.

Hierop volgt een inhoudsopgave van 30 hoofdstukken, waarin cap. 23 ontbreekt :

1. De distinctione regum ; 2. de modo expedendi ; 3. de instructione circa bonam famam ; 4. de abstinentia voluptatum ; 5. qualiter se debet habere circa religiosos sapientes ; 6. de prudentia et pietate regis ; 7. de regali ornatu ; 8. de castitate et continentia regis ; 9. de modo regalis solacii ; 10. de pietate regis ; 11. de prudentia regis ante tempus famis ; 12. qualiter rex debet promovere studia ; 13. de conservatione contra aliqua pericula mortis ; 14. qualiter rex debet cavere ab omnibus que deturpant animam ; 15. documenta ad conservationem sanitatis ; 16. que sunt agenda vel comedenda ad sanitatis conservationem ; 17. qualiter debet se conservare post somnum ; 18. de tempore exercitii et modo comedendi ; 19. qualiter debet se continere post comestionem ; 20. de 4 temporibus anni et proprietatibus eorum ; 21. de conservatione caloris naturalis et que presunt et nocent corpori ; 22.[1]) de electione boni vini et modo bibendi ; 24. de his que corpus impinguant vel macerant ; 25. quedam parabola intellectus rationalis ; 26. de modo inquirendi consilium prudenter ; 27. de modo probandi baiulos et alios subditos ; 28. exemplum physionomiam utilem esse docens ; 29. quomodo solo aspectu cognoscuntur mores hominum ; 30. mores per dispositionem ventris ; — explicit tabula.

Fol. 3[r.] Incipit prologus illius qui transtulit librum istum de *greco in latinum*.[2]) Deze proloog is een bekortende samenvatting van PHILIPPUS' inleiding en die van ARISTOTELES, en eindigt met de briefwisseling van ARISTOTELES en ALEXANDER over de onderworpen Perzen.[3])

Onmiddellijk hierop volgt het eerste hoofdstuk met : Reges sunt quatuor. Caput 1—14 geven dan, hier en daar een weinig verkort, denzelfden inhoud als Boek I en II (cap. 1—22) van den Parijschen druk. De voornaamste verschilpunten zijn :

a. deze verkorte bewerking mist de koningsvergelijkingen (zie blz. 8) ;

b. eveneens ontbreekt het slot van cap. 16 en cap. 17 (Parijsche druk), in de Middelnederlandsche vertaling vs. 691—730 ;

c. in het laatste (14de) hoofdstuk staat niet de plaats over PLATO (blz. 23) en evenmin de astrologische uitweiding, die gelijk we zagen aan de TROUWE BROEDERS ontleend is (vgl. blz. 33).

Boek III. De gezondheidsleer (Parijsche druk, cap. 23—57 ; *Campbell* 177, cap. 15—25) :

1) Cap. 22 zal uit 2 afz. cap. zijn samengevoegd ; vgl. FÖRSTER, *Cntbl.* VI, blz. 18.

2) Woordelijk komt deze proloog overeen met dien van de uitgave, bij HAIN vermeld onder no. 1782, afgedrukt door FÖRSTER, *Cntbl.* VI, blz. 15. Eén punt van verschil is er : in den boven behandelden druk staat eerst, dat PH. vertaalt : de lingua *hebrayca in latinam*, even verder de *arabico ydeomate* (vgl. daarmee 't opschrift boven den proloog: *de greco*), HAIN 1782 heeft beide keeren *arabico*.

3) Zie F., *Cntbl.* VI, blz. 15—16.

Tot cap. 35 (Parijsche druk) is *Campbell* 177 hier en daar iets korter, daarna wordt heel wat uitgelaten: Van de 4 hoofdleden worden (in cap. 21) alleen hoofd en borst genoemd (bij vergissing staat er bij 't 2de lid weer *capite*, i. pl. v. *pectore*), zonder opsomming van medicijnen („*remedium ad hoc docet medicina*"); de oculis, de testiculis ontbreken dus geheel,[1]) eveneens het volgende caput (39), dat trouwens een herhaling is van 't slot van cap. 32 (vgl. blz. 10). De qualitatibus ciborum (cap. 40) is verkort opgenomen in cap. 21; „*idem dicendum est de piscibus*" (begin cap. 41) heet het dan, maar van de visschen hooren we niets dan dezen zin;[1]) de aquis is ingekrompen tot eenige regels en hier eindigt cap. 21, dat ontstaan is uit cap. 33—42, Parijsche druk; cap. 22 en 24 zijn ongeveer gelijk aan cap. 43—44, en daarmee sluit *Campbell* 177 de gezondheidsleer.

Al wat nu in de uitgebreidere versie volgt tot cap. 64, dus 't slot van Boek III, Boek X(B), het Tractaat over de justitia, de inleidende capita van het boek over de raadgevers (IV(B), vgl. blz. 14), ontbreekt hier. Slechts één zin aan 't slot van cap. 24 herinnert aan Boek X.[2])

Cap. 25 is ongeveer gelijk aan cap. 64 (iets verkort). De capita over de 5 zinnen ontbreken. De inhoud van cap. 69—71 wordt verkort weergegeven in cap. 26—27 (in 26 't verhaal van den weverszoon en de twee koningszonen, in 27 zeer verkort de 15 „virtutes", die een goed „baiulus" behoort te bezitten (cap. 71); de diervergelijkingen ontbreken, eveneens het verhaal van den Jood en den Magiër. Over schrijvers, gezanten en onderdanen volgen nog eenige regels (cap. 72—75), waarna cap. 27 sluit met enkele strategische wenken (cap. 76—77). De drie laatste capita (28—30) geven de physiognomie van den Parijschen druk, een weinig verkort, en eindigen met den zin: *Et hec sufficiant per nunc.* — *Fol.* 22^r^. Finit liber de secretis secretorum aristotelis, de regimine sanitatis et de phisionomia *cuislibet* hominis.

De versie in hs. *Utr.* 206,[3]) het door CLARISSE beschreven hs., dat evenals 317 en 318 oorspronkelijk aan de Reguliere monniken te Utrecht behoorden, wijkt van de beide laatste iets af, maar staat toch veel dichter bij de bovenbehandelde verkorte groep, dan bij de uitgebreide (*Utr.* 819); het eindigt aldus: explicit liber aristotelis de regimine principum *abbreviatus secundum litteram licet fere immutus sit secundum sententiam*. Het hs. is met een latere, slordige hand, blijkens de talrijke tusschen- en ondergeschreven regels, bijgewerkt naar een uitvoeriger

---

1) Dit caput 21 levert een afdoend bewijs, dat C. 177 een verkortende bewerking van de uitgebreidere versie is.

2) „Scire autem debes quod in herbis et lapidibus est magna virtus insita ad curan- „dum morbos gravissimos." Bijna letterlijk staat deze zin in cap. 58. (vgl. blz. 25); ziehier weer een bewijs voor verkorting.

3) 206 „(Eccl. 174, antea 296 l) charta et membr. fol. 122 ff. Saec. XIV? XV (fol. 106r.—115r. Sec. Sec.)."

versie.[1]) CLARISSE geeft (*H. d. H.*, blz. 42) een inhoudsopgave van 43 capita, die deels overeenkomen met de hst. van 317 en 318. Hier hebben we dus een derde versie, waarvan ik niet weet, of ze veel voorkomt; er zullen er misschien meerdere zijn, die zich tusschen 317—318 eenerzijds en 819 anderzijds bewegen.

Voor ons is nog van beteekenis de vraag, welk Latijnsche hs. de Middelnederlandsche vertaler kan hebben gebruikt. Want dat hij uit het Latijn heeft vertaald, mag, dunkt me, veilig worden aangenomen; niet alleen omdat hij zelf verzekert: *Verstaet dese word hier tehand, wat ic in latine vand* (vs. 9—10), immers dat zou nog een gedachteloos, letterlijk vertalen van zijn (Fransch) voorbeeld kunnen zijn, maar vooral ook omdat zijn vertaling, ten minste wat de eerste tractaten betreft, zoo nauwkeurig met den Latijnschen text correspondeert, dat een tusschentrap uitgesloten schijnt. Bewijzen daarvan zullen bij den Middelnederlandschen text gegeven worden. Ik noem hier alleen een plaats, waar de dichter een Latijnsch woord uit zijn bron overneemt, om daarna een omschrijving van het begrip te geven in zijn taal: *iusticia autem generat confidentiam* vertaalt hij, vs. 245: *van rechte coemt confidencia, gawire metten dietschen na*, enz. Een hs. van de verkorte redactie is buiten twijfel niet gebruikt: in de Middelnederlandsche vertaling staat vrij wat, dat daarin niet voorkomt: o. a. vs. 691—730, dan de diervergelijkingen, het verhaal van den Jood en den Magiër enz. (zie de vorige bladzijde). Dat hij de versie, waaruit de Parijsche druk is voortgekomen, heeft gebruikt, acht ik mogelijk; hij heeft dan wel veel uitgelaten, maar daarvoor zijn misschien straks redenen te vinden; hier en daar bevat bovendien de text zelf wel een aanwijzing, dat hij bekort: bv. vs. 1555: *Ende vele dinghen mochtic bescriven, die al omme gaen met viven*, waar de Latijnsche bron juist met tal van voorbeelden nog de perfectie van het getal 5 doet uitkomen.

Een meer positief resultaat is voorloopig, tenzij dan door een gelukkig toeval, niet te bereiken. Misschien wijst de volgende plaats, die mij een oogenblik aan een Fransche bron voor onze vertaling deed denken, de richting, waarin gezocht moet worden. In vs. 743—745 vraagt onze dichter:

Wie verhief wilen so scone
In die werelt die griexe crone,
Daerna rome, nu vrancrike?

waar het Latijn alleen heeft *quid* (andere lezing *quis*) *sublimavit regnum Grecorum?*

Daerna rome, nu vrancrike is dus òf een zelfstandige invoeging van den vertaler, zooals hij wel meer, ofschoon niet dikwijls, iets invoegt, òf hij vond deze uitbreiding in zijn Latijnsche voorbeeld. Mogelijk is dan het door hem gebruikte manuscript door een Franschen „clerc" gemaakt, die in

1) Ik merk nog op, dat in dit hs. op het slot van het *Sec. Sec.* volgt *liber de pomo et morte aristotelis* (een fragment) en daarna nog een deel uit het *prohemium in commendationem Aristotelis* (vgl. blz. 6).

Frankrijk zag gebeuren, wat oudtijds Griekenland te zien had gegeven, nl. (vs. 746) : *Clergie deet al sekerlike.* Ik zeg mogelijk, immers dat ,,vrancrike'' uitstak boven alle andere Westersche staten in ,,clergie'', wisten ook de klerken in onze lage landen, dat Parijs de opvolgster van Athene en Rome is als moeder der wetenschappen, verzekeren ons tal van Middeleeuwsche geschriften ; zoo, om een enkel te noemen *L' Image du monde*, dat zegt (LANGLOIS, blz. 73) : ,,*Chevalerie et clergie ont passé d'Athènes à Rome, puis en France*'', en daarop laat volgen een uitspraak, die ik hier ook aanhaal, omdat die in de Middelnederlandsche literatuur ook meermalen voorkomt en in de *H. d. H.* bijna in denzelfden vorm, nl. :

Chevalerie ensuit clergie
Partout ou plus est avancie ....

en even verder : *Se clergie s'en aloit*
Chevalerie la suirroit.[1])

Onze dichter verzekert — en zijn woorden zijn waarschijnlijk een zelfstandige uitbreiding van het Latijn — *H. d. H.*, vs. 747—748:

(Want) ridderscap ward nie verheven,
Clergie ne moester raet toe gheven.

Drukken. FÖRSTER onderscheidt bij de drukken twee groepen : een Duitsche en een Italiaansche. Tot de Duitsche groep brengt hij vijf verschillende uitgaven, waarbij twee gedeeltelijke ; Italiaansche noemt hij zes, welke alle nà 1500 vallen.

Ook hier is hij weer verre van volledig : R. A. PEDDIE in zijn *Conspectus Incunabulorum* geeft niet minder dan twaalf verschillende Latijnsche drukken vóór 1500, alle op één na *sine loco et anno.* FÖRSTER kent o. a. niet CAMPBELL's *Annales,* waarin onder no. 175—177 drie oude drukken worden beschreven. Daarvan is no. 175 dezelfde druk, die HAIN's *Repert. bibliogr.* ook vermeldt onder no. 1781. *Campbell* 177 kwam reeds bij de hss. ter sprake ; en onder no. 176 beschrijft CAMPBELL een druk, waarvan een exemplaar vroeger behoorde tot de *collectie Vergauwen* te Gent. In 1911 is dit op de veiling van FRED. MULLER aangekocht voor de Bibliothèque Royale te Brussel.

Ik heb deze drukken alle drie onder de oogen gehad : ze zijn ongetwijfeld zeer nauw verwant, daar ze slechts in kleinigheden hier en daar van elkaar afwijken. Hierbij valt nog te voegen een vierde druk (*Hain* 1782), door FÖRSTER, *Cntbl.* VI, blz. 15, beschreven. Deze vier, alle zeer oude drukken (vóór 1500), die de verkorte versie van hss. 317—318 geven,[2]) hebben de volgende gemeenschappelijke kenmerken :

1) Dezelfde gedachten over het verband tusschen ,,*clergie*'' en ,,*ridderscap*'', en Frankrijks grootheid, die hierop gefundeerd is, vinden we een paar maal bij MAERLANT in den *Sp. Hist.* (vgl. J. TE WINKEL, *Maerlant's Werken, beschouwd als Spiegel van de dertiende Eeuw*², blz. 327 en 396).

2) In 317 en 318 ontbreekt een index ; de opschriften boven de capita wijken onderling hier en daar af, en komen ook niet geheel overeen met die der drukken. — FÖRSTER noemt *Cntbl.* VI nog een onvolledige uitg. (cap. 16—30 van de complete), die ook tot deze groep hoort.

1°. een index van 30 capita, waarin no. 23 ontbreekt ; alleen *Hain* 1782 heeft een cap. 22 en 23 : 22 de cognicione boni vini en 23 de modo bibendi moderate ; de overige drie vatten deze twee samen als (22) de electione boni vini et modo bibendi en nummeren dan 't volgende hst. met 24 ;

2°. de verkorte voorrede, zooals die door F., *Cntbl.* VI, blz. 15 wordt gegeven ; ook hier staat *Hain* 1782 op een punt tegenover de andere drie ; *Hain* 1782 heeft nl. de lingua *arabica* in *latinam;* de andere eerst de lingua *hebrayca*, daarna de *arabica* ydeomate (vgl. hiervoor, blz. 62, noot 2).

Verder komen twee van deze drukken voor in verbinding met het *liber de instructione principum per quatuor partes secundum quatuor virtutes cardinales*[1]) en met het *breviloquium de philosophia sanctorum*, nl. *Campbell* 175 en *Hain* 1782.

Het is waarschijnlijk, dat *Hain* 1782, waarin een hst. 23 en de nog onbedorven lezing *arabica* voorkomt, van deze vier drukken de oudste is.

Ook de uitgebreide (onverkorte) versie, waarvan het hs. *Utr.* 819 ons een voorbeeld gaf, komt meermalen in druk voor, o. a. in de Parijsche uitgave van 1520, die in dit werk reeds uitvoerig behandeld is. FÖRSTER brengt dien druk tot zijn Italiaansche groep. Hij gebruikt dien naam voor een zestal aan elkaar verwante drukken, waarvan de oudste is uitgegeven door den bekenden Aristotelischen philosoof en arts ALESSANDRO ACHILLINI uit Bologna (1463—1512). Karakteristiek voor deze groep is, dat het *Sec. Sec.* hier voorkomt als onderdeel van een *opus septisegmentatum*.[2]) — De door KAUSLER bij zijn uitgave der *Heimelijkheid* gebruikte druk (*Hain* 1779) staat veel dichter bij deze uitgebreide versie dan bij de verkorte. FÖRSTER brengt dezen druk bij de Duitsche groep, maar andere verwantschap dan dat zij evenals de overige onder die groep genoemde drukken uit een Duitsche[3]) drukkerij stamt, vertoont deze uitgave in 74 hst. met de vier besproken verkorte drukken niet. Het komt mij juister voor de door FÖRSTER gemaakte onderscheiding te laten varen : evenals bij de hss. treden bij de drukken, voor zoover ze te mijner kennis kwamen, twee versies op den voorgrond : de uitge-

1) Een werkje *de quatuor virtutibus cardinalibus*, ook gaande onder den naam *Formula Vitae Honestae* (geschr. door MARTINUS VAN BRACARA † 580; vgl. M. BOAS, *Tschr.* XXXII, blz. 101 vlg.), werd in de M. E. veel gelezen. Ik heb tot mijn spijt niet kunnen nagaan, of het dit geschrift is, dat in verbinding met het *Sec. Sec.* voorkomt ; er zijn verschillende Lat. tractaten, die dienzelfden titel dragen. Waarschijnlijk is het echter wel. In de Eng. vert. van YOUNG is het ingelascht, het hierboven genoemde hs. *Utr.* 318 geeft het eveneens.

2) Als kenmerk van deze drukken noemt F. nog (*Cntbl.* VI, blz. 20), dat ze in JAHJA's proloog als tusschentaal noemen *romanam* (vgl. blz. 7, noot 4) ; hs. *Utr.* 819 heeft *caldeam*. — Voor de beschrijving van het *opus septisegmentatum* zie men *Cntbl.* VI.

3) FÖRSTER neemt het begrip Duitsch wat ruim : *Hain* 1781 is gedrukt te *Leuven* (JOH. VAN WESTPHALEN), *Hain* 1782 te *Keulen* (ARNOLD THERHOERNEN), *Campbell* 176 en 177 te *Antwerpen* (MATH. VAN DER GOES). *Hain* 1779 komt volgens KAUSLER uit de *Typographia Mich. Gryff Reutlingensis*.

breide (onverkorte) en de korte („*abbreviata*"). *Hain* no. 1779 zal, zooals uit KAUSLER, *Denkm.* III blijkt, ongeveer overeenkomen met de onverkorte versie, maar geeft soms zeer bedorven lezingen.[1]) Ten slotte merk ik nog op, dat deze laatste druk in combinatie voorkomt met drie werkjes, die ook met *Campbell* 176 in één band gebonden voorkomen, nl. met het *Regimen San. Sal.*, met *de secretis mulierum* van ALBERTUS MAGNUS en het *liber phisionomie* van MICHAEL SCOTUS.

C. Vertalingen en Bewerkingen in moderne Talen.

Wees het groote aantal Latijnsche hss. en drukken er reeds op, welk een opgang het *Sec. Sec.* in de wereld der „clerken" heeft gemaakt, de talrijke vertalingen en bewerkingen in moderne talen geven eerst recht een begrip van de buitengewone populariteit, waarin zich het werk eenige eeuwen lang heeft mogen verheugen. Ze gaan, gelijk reeds is opgemerkt, bijna alle terug op PHILIPPUS' vertaling.[2]) FÖRSTER noemt verschillende Spaansche (Kastiliaansche, Katalonische, Valenciaansche, alle door KNUST, *Jb.* X besproken), Fransche, Italiaansche, Duitsche, Engelsche, de Nederlandsche, zelfs een Cymbrische. Ook op dit terrein valt nog bijna alles te doen. Zoo schrijft PAUL MEYER (*Rom.* XV, blz. 167) : „Il en existe des traductions en diverses langues romanes ; en „français notammant on en connait plusieurs, soit en vers soit en prose, „qui n'ont été jusqu' à ce jour ni étudiées ni même simplement distin- „guées les unes des autres. Il n'y a pas lieu de traiter incidemment ici „un sujet qui fournirait facilement la matière d'une mémoire d'une „certaine étendue" enz.

In de 30 jaar, die er verloopen zijn sedert dit werd geschreven, is er over de Fransche versies bij mijn weten niets van belang verschenen, en wat voor de Fransche geldt, geldt met één uitzondering voor de andere eveneens. Alleen aan de Duitsche is eenige belangstelling gewijd, eerst door TOISCHER,[3]) daarna door GEORG KRIESTEN, die in zijn reeds genoemde dissertatie de resultaten van TOISCHER's arbeid aan kritiek onderwerpt. De tien van elkaar onafhankelijke bewerkingen, die TOISCHER meende te kunnen onderscheiden, worden door KRIESTEN teruggebracht tot zes, bij welke zes slechts drie volledige zijn.

Voor het weinige, dat over de bewerkingen in andere talen bekend is, verwijs ik naar FÖRSTER's artikel, waarop ik eenige aanvullingen en verbeteringen kan geven :

1°. wat de *Engelsche* bewerkingen betreft, waarvan er misschien minstens 8 verschillende bestaan, prozaïsche en poëtische, is naast

---

1) Vgl. blz. 6, noot 5.

2) Vgl. F., *Cntbl.* VI, blz. 57.

3) TOISCHER, *Die altdeutschen Bearbeitungen der pseudo-aristotelischen Secreta Secretorum*, Prag 1884. TOISCHER heeft in 't licht gegeven *Eine mitteldeutsche Reimbearbeitung des* 14. *Jahrhunderts*, *Aristotilis Heimlichkeit* (Wiener Neustadt 1882), die ik tot mijn spijt niet heb kunnen machtig worden.

FÖRSTER STEELE te raadplegen. — Langen tijd gold het *Sec. Sec.* als een der voornaamste bronnen van JOHN GOWER's *Confessio Amantis*, Boek VII (bij FÖRSTER o. a., ook nog bij GASTER). MACAULAY toont in zijn nieuwe uitgave van GOWER's werk aan, dat hij aan het *Sec. Sec.* maar zeer weinig ontleent ;[1])

2°. voor de *Fransche* bewerkingen verwijs ik naar het zooeven genoemde artikel van P. MEYER in *Rom.* XV, waarbij hij in een „appendice" kortelijks vijf hem bekende proza-versies aanduidt ;[2]) van deze vijf zal die van JOFROI DE WATERFORD de oudste zijn. Over JOFROI'S vertaling, vooral merkwaardig om de vrije behandeling van den text, de vele uitweidingen en interpolaties, werd hiervoor (blz. 59) reeds gesproken. Een poëtische bewerking, nl. die van PIERRE DE PECKHAM (PIERRE d'ABERNUN) wordt geanalyseerd door P. HÉRON (*La légende d'Alexandre et d'Aristote*, Rouen 1892).[3])

De Kon. Bibl. in den Haag bezit een Franschen druk, welke den verkorten Latijnschen text geeft. Deze druk wordt vermeld bij J. HOLTROP, *Catalogus librorum saec. XV° impressorum* (Hagae Com. 1865), blz. 493, no. 911. Voor de drukken is natuurlijk in de eerste plaats PEDDIE te raadplegen, die niet minder dan 9 Fransche drukken vóór 1500 vermeldt ; FÖRSTER kent maar één volledige.

Zooals reeds werd opgemerkt heeft *Le livre de maistre Aldebrandin* met het *Sec. Sec.* niets te maken ;

3°. wat de *Italiaansche* vertalingen aangaat, is aan FÖRSTER's literatuur toe te voegen *Romania* XXVI, waarin A. MOREL FATIO, blz. 74 vlg. een artikel wijdt aan een *version napolitaine d'un texte catalan du Sec. Sec.* en G. CECIONI *Il Secretum Secretorum attribuito ad Aristotile e le sue redazioni volgari* in *Il Propugnatore, nuova serie* (1889) blz. 72.

Groot is het aantal vertalingen en bewerkingen, gemaakt voor, dikwijls in opdracht van vorstelijke personen, regeerders, die met het voorbeeld van den grooten ALEXANDER voor oogen, hun staatsmanswijsheid

---

1) Over deze kwestie kan men raadplegen G. L. HAMILTON, *Some Sources of the seventh book of Gower's Conf. Am.*, *Modern Philology*, Vol. IX (no. 3, Jan. 1912). H. meent te kunnen bewijzen, dat GOWER gebruik gemaakt heeft van JOFROI DE WATERFORD's vertaling van het *Sec. Sec.* en vooral uit JOFROI overneemt exempelen, die J. zelf ter illustratie in zijn text inlaschte. HAMILTON haalt zijn bewijsmateriaal echter weer uit de Eng. vert. van JAMES YOUNG ; JOFROI's versie is niet uitgegeven.

2) De Physiognomie komt als zelfstandig geschrift ook in vele versies voor : „Pour „les distinguer et les classer il ne faudrait rien de moins qu'un véritable mémoire" (*Rom.* XV, p. 330).

3) Deze bewerking in 2383 verzen wijkt nog al af van onze Middelnederl. De inleidingen tot het *Sec. Sec.* waarvan in de Mnl. vert. bijna niets gevonden wordt, beslaan hier ruim 150 regels. Verder geeft PIERRE DE PECKHAM alleen de eerste drie boeken, nl. die over deugden en ondeugden en de gezondheidsleer. En daar HÉRON de epiloog van deze Fransche versie aldus resumeert : „Je n'ai rien rencontré de plus en ce livre „bien que l'auteur ait promis de traiter un plus grand nombre de choses", zal deze vertaling op een onvolledig voorbeeld teruggaan.

uit dezelfde bron wenschten te putten, die ALEXANDER zijn succes verzekerd had. Ik noem hier eenige, die ik bij FÖRSTER en STEELE vermeld vond:

1°. een Turksche vertaling, in de 16de eeuw gemaakt voor den emir van Magnesia;

2°. WALTER VAN MILLEMETE maakt in de eerste helft van de 14de eeuw een vertaling met commentaar voor EDUARD III;

3°. JAMES YOUNG vertaalt in 1422 voor JAMES BUTLER, earl of Ormond, onderkoning van Ierland JOFROI's Fransche versie;[1])

4°. door JOHN SHIRLEY wordt een prozavertaling (uit het Fransch) begonnen en opgedragen aan HENRY VI (± 1440);

5°. WILLIAM FORREST begint een poëtische bewerking voor EDUARD VI (1548);

6°. LYDGATE AND BURGH's *Secrees* werd waarschijnlijk gemaakt op verzoek van EDUARD IV (KNUST, *Jb.* X, blz. 167);

7°. JOFROI maakt zijn Fransche vertaling in opdracht van „*a noble bers prouz et sage*";

8°. een Fransche druk bestaat, die bestemd was voor KAREL VIII, en nog

9°. in 1621 maakt JOAN BAPTISTA DE HERRERA een Spaansche vertaling voor Koning PHILIPS IV, wel een bewijs, hoe lang het boek in eere is gebleven.

Met al deze voorbeelden voor oogen, die ongetwijfeld nog te vermeerderen zullen zijn, hoop ik in een volgend hoofdstuk aannemelijk te kunnen maken, dat ook de Middelnederlandsche vertaling oorspronkelijk bestemd is voor een regeerend vorst, en wel voor den jeugdigen FLORIS V, die in MAERLANT zijn mentor vond, een mentor, die voor zijn landgenooten reeds het leven van ALEXANDER DEN GROOTEN had vertaald, en nu diens staatsmanswijsheid als navolgenswaardig voorbeeld onder de oogen van zijn leerling wilde brengen.

Uit de voorgaande bladzijden blijkt voldoende de populariteit van ons geschrift; ik ga daarom stilzwijgend voorbij de vele Middeleeuwsche werken, die in meerdere of mindere mate het *Sec. Sec.* hebben gebruikt of geëxcerpeerd. Dat het nog tot in de 18de eeuw bekend was en herdrukt werd, kan men lezen bij KNUST, *Jb.* X, blz. 274; ik ga nu over tot de Middelnederlandsche vertaling.

---

1) Vgl. echter blz. 59.

HOOFDSTUK IV.

De Middelnederlandsche Vertaling.

Uitgaven en Handschriften.

Uitgaven. De *Heimelijkheid der Heimelijkheden* is tweemaal uitgegeven, namelijk door J. CLARISSE in *Nieuwe Werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, Deel IV (Dordrecht 1838), en door E. VON KAUSLER in *Denkmäler altniederländischer Sprache und Litteratur* II (Tübingen 1844), blz. 483—556.[1]) CLARISSE gebruikte voor zijn uitgave 2 handschriften,[2]) het Haagsche (H) en het Leidsche (L); bovendien raadpleegde hij een afschrift van L, door BILDERDIJK gemaakt. Hij geeft een (niet steeds nauwkeurigen) afdruk van L, met de (ook onnauwkeurige) varianten van H terzijde van den text, en 't slot van ons gedicht, dat in L ontbreekt, volgens hs. H. Op den text volgen uitvoerige aanteekeningen. KAUSLER's uitgave is een vrij getrouwe afdruk (vgl. *Denkm.* I, blz. I der Vorrede) van het Comburgsche handschrift (C), fol. 87—101$^{d.}$ (vgl. *Denkm.* I, Einl. blz. XXXIX). In Band III (Leipzig 1866) geeft hij een korte inleiding tot het gedicht en vervolgens verklarende aanteekeningen, onder gebruikmaking van een Latijnschen druk van het *Sec. Sec.* (zie blz. 66) en van CLARISSE's uitgave.

Handschriften.

A. Beschrijving.

Behalve de drie genoemde hss. (L, H en C), waarin de *H. d. H.* voorkomt, is nog bekend een fragment, dat gevonden wordt in een hs., door CLARISSE beschreven in zijn inleiding tot de *Natuurkunde van het Geheel-Al*. Dit hs. noem ik B. Geen der uitgevers van de *H. d. H.* heeft dit fragment bij zijn uitgave gebruikt.[3])

C. Het Comb. hs., door KAUSLER beschreven in *Denkm.*, Bnd. I (Einl., blz. XXIX vlg.), is met verschillende hand en inkt geschreven, de *Heimelijkheid der Heimelijkheden*, die daarin 15 bladen beslaat, met een lettertype, dat wijst naar de eerste helft van de 14de eeuw

1) In de *Bloemlezing uit Middelnederlandsche Dichters* van E. VERWIJS zijn opgenomen vs. 1053—1196 en vs. 1680—1914 van KAUSLER's uitgave.

2) Het derde, dat hem wel bekend was (vgl. zijn inleiding, blz. 27 noot), heeft hij niet kunnen raadplegen.

3) De Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden bezit hiervan een afschrift door J. F. WILLEMS gemaakt (zie *Cat. van de Maatsch. der Ned. Lett.*, Dl. I, Hss. blz. 11, no. 214).

(blz. XXXV). Ze staat aan het begin van het tweede der 6 oorspronkelijk afzonderlijke hss., waaruit volgens KAUSLER het Comb. hs. zal zijn ontstaan.[1]) Dit tweede hs. bestaat uit 44 bladen (5 × 8 + 4), zonder custoden ; elk blad heeft 2 kolommen per bladzijde, met 36 regels per kolom. Ik heb voor mijn uitgave dit hs. niet geraadpleegd, daar Professor J. TE WINKEL welwillend de collatie, door hem op KAUSLER's uitgave gemaakt, te mijner beschikking stelde : voor de uitvoeriger beschrijving van het hs. verwijs ik daarom naar KAUSLER, *Denkm.*, Band I ; wat ons gedicht betreft, geef ik daarbij de volgende aanvullingen :

Hier is ongetwijfeld een slordig afschrijver aan het werk geweest : Tal van versregels, meestal enkele, ontbreken,[2]) nl. 246, 398, 418, 491, 497—498, 736, 1300, 1752. Vs. 727—730 zijn samengeflanst tot 2 regels ; vs. 418 is met latere hand tusschengekrabbeld. Die latere hand is ook in vs. 830 en 1726 aan het werk geweest. Verder vertoont het hs. ± 30 maal rijmen met overcomplete ,,overscharige'' *n*[3]) (bv. vs. 103 *menichfoude* (verb. inf.) : *houden*, 105 *ghemate : ondersaten*; verder 263, 431, 443 enz.) ; in H en L komen dergelijke rijmen zeer weinig voor.

Een andere groep van fouten vormen die, welke ontstaan zijn door gedachtelooze herhaling van woorden uit de naaste omgeving, meest uit het vorige vers. Ook deze groep is talrijk (o. a. vs. 252, 898) ; hierdoor worden eveneens sommige rijmen bedorven (vs. 830, 947, 1003, 1488, 1807). Meermalen zijn letters, lettergrepen, woorden vergeten : vs. 704 vinden we *suwen* voor *scuwen*, 1462 *tfol* voor *tfolc* ; zie verder 1091, 1228, 1242 enz. Een paar maal heeft de afschrijver *c* voor *t* gelezen (vs. 788 *bevint* in plaats van *bevinc*, rijm bedorven ; 2003 *werts* voor *wercs*). Als pron. pers. 3 sing. fem. gebruikt C *soe* (soms *so* geschreven). Waarschijnlijk gaat dit hs. op een *si*-hs. terug en heeft de afschrijver gedachteloos ook den imperatief van *sien*, vs. 537, door *soe* vervangen, in 587 en 1814 den imperatief van *sijn*, waardoor het aantal bedorven plaatsen weer wordt vermeerderd. Verder staat hij op gespannen voet met sommige vreemde woorden : van *draghmen* (vs. 1350) maakt hij *draghinen* ; voor *fisisiene* is in vs. 760 ruimte opengelaten, vs. 1326 staat *finisiene ; torsioen* wordt onder zijn hand *orisoen* (vs. 1262) en *elpendier* met letteromzetting tot *eplendier* (vs. 1901). Dan wordt het groote aantal bedorven rijmen nog vermeerderd, voor het oog ten minste, door de voorliefde van C voor enkele vocaalspelling (verkorting ?), die, inconsequent toegepast, rijmen levert als vs. 463 *brect : wreect*,

---

1) Verder komen in dit tweede hs. voor : *O Intemerata*, *Die Bouc van Seden*, *Catoens Leeren*, *Wapene Martijn* I, II en III, *Een Disputacie tusschen S. Mariën enten Cruce* en *S. Bernaerdus epistele tote Raymunde den ruddere.*

2) Ook in de 3 *Wapene Martijn's*, met dezelfde hand geschreven, missen verzen, vgl. *Jac. van Maerlant's Strophische Gedichten*, Nieuwe uitgave door Dr. JOH. FRANCK en Dr. J. VERDAM (Gron. 1898), Inl., blz. XI.

3) Ik houd den gewonen naam bij ; juister ware het in vele dezer gevallen te spreken van een *n* te weinig.

vs. 659 *icesten : mesten.* — De orthographie, interpunctie enz. van dit en de andere hss. komt straks nader ter sprake.

H. Hs. H is beschreven door CLARISSE in zijn inleiding op de *H. d. H.* (blz. 30—37); ook Dr. W. J. A. JONCKBLOET, die hiernaar de *Dietsche Doctrinale* en *Beatrijs* uitgaf, bespreekt het.[1]) Aan deze beschrijvingen voeg ik het volgende toe: Het hs., toebehoorende aan de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage (A. A. 69), is een pracht-exemplaar, „ten „dienste van een' of ander grooten heer of dame met zorg en vlijt ge- „schreven," vermoedt CLARISSE. De perkamenten codex telt 80 bladen, 257 mM. lang en 190 breed; de spiegel meet 187 mM. bij 157. De bladen zijn 8 bij 8 vereenigd en elke nieuwe quaterne van 8 bladen is gemerkt met een roode hoofdletter: fol. $1^{r.}$ met A, $9^{r.}$ met B en zoo vervolgens tot fol. $73^{r.}$ met K, zeker voor 't gemak van den binder. De laatste quaterne telt slechts 6 bladen, de twee hierbij behoorende zijn, toen het hs. reeds voltooid was, voor ingeplakt. Het eerste daarvan is recto onbeschreven; op de keerzijde staat een kalender (van 21 Maart tot 25 April 1374). Het tweede blad geeft recto en verso de „tafel" van de *Dietsche Doctrinale*. Het geheele handschrift (ook deze 2 bladen) is met eenzelfde, zich gelijkblijvende hand geschreven. Dat de eerste twee folio's eerst later zijn ingeplakt, blijkt, dunkt me, uit de oude pagineering, die eerst begint op fol. 1 van de eerste quaterne (dus eigenlijk op fol. 3); deze pagineering, — roode cijfers op den verso-kant — eindigt fol. 46, fol. $47^{r.}$ geeft het slot van de *Dietsche Doctrinale*. Het heele hs. eindigt op fol. 76 (78), dat recto nog beschreven is, verso blank. Dan vertoonen fol $76^{v.}$ en $77^{r.}$ nog verticale kolom- en beginletterlijnen, fol. $77^{v.}$ en 78 (dus eigenlijk 80) niet meer. Het hs. zal dus oorspronkelijk niet grooter geweest zijn. De bladen zijn van stevig perkament, over 't geheel nog in uitstekenden staat.[2]) Custoden met de hand van het hs. vindt men op het laatste blad verso van elke quaterne, dus op 8, 16 enz. tegenover de letters B, C enz. Deze custoden zijn rood onderstreept. Op sommige andere bladen staan er ook nog, met een latere, slordige hand geschreven, dikwijls overgevlekt op de volgende bladzijde.[3]) — Elke pagina bevat 2 kolommen, waartoe 8 verticale lijnen zijn getrokken: één in 't midden achter kol. 1, een achter kol. 2 en voor elke kolom 3, waarvan 2 dienen om een smalle kolom af te schrijven voor de beginletters van elken regel, die op verschillende bladzijden rubriceering vertoonen. In de *H. d. H.* vinden we dergelijke rubriceering (geen doorloopende) fol. $61^{v.}$—$64^{r.}$, $65^{r.}$, $66^{r.}$ en $72^{v.}$ tot aan het slot.

---

1) Zie *D. Doctr.* ('s-Grav. 1842), Inl., blz. XXXVI — XL, en *Beatrijs*, 2de dr. (Amsterdam 1859), blz. 41—42; vgl. ook nog *Van alle Tijden* (onder redactie van C. G. KAAKEBEEN en JAN LIGTHART), no. 2, *Beatrijs*, Inl., blz. 4—5 en Dr. D. C. TINBERGEN, *Des Coninx Summe* (Groningen 1900), Inl., blz. 102.

2) Fol. 64, 69 en 72 vertoonen kleine, genaaide scheurtjes. Dat op fol. 64 (in de *H. d. H.*) is in den spiegel, en bestond reeds, blijkens het inspringen van den regel, toen het blad beschreven werd.

3) In de *H. d. H.* op fol. 65, 66, 67 en 73, 74, 75.

Behalve de verticale lijnen geeft elke bladzijde doorloopende, horizontale liniëering te zien, 38 lijnen,[1]) waartusschen 37 regels plaats vinden. Doordat de bladen ongelijkmatig zijn afgesneden, zijn op sommige de gaatjes te zien, door het punctueertoestelletje in boven- en zijrand geprikt, op andere niet.

De *Dietsche Doctrinale* loopt, gelijk reeds is gezegd, van fol. 1 tot fol. $47^{r.}$, fol. $47^{v.}$ begint de *Sproke van Beatrijs*. Op deze, die fol. $54^{v.}$ eindigt, volgen korte berijmingen van het *Pater Noster*, het *Ave Maria* en het *Credo*, eenige godsdienstige tractaten in proza[2]) en ten slotte de *H. d. H.*, fol. $61^{v.}$—$76^{r.}$. Het geheele hs. zal waarschijnlijk omstreeks 1374 zijn gemaakt, ,,taal en schrift zijn met die dateering wel overeen te brengen" (TINBERGEN, *Con. S.*, blz. 102). Alles wijst er op, dat er de uiterste zorg aan is besteed : fraaie miniaturen staan aan 't begin van de *Dietsche Doctrinale*, van de *Beatrijs* en ons gedicht. In de rijkversierde D, waarmee de *H. d. H.* aanvangt, is ARISTOTELES afgebeeld, staande voor ALEXANDER. De 47 hoofdstukken, de inleiding meegerekend,[3]) beginnen beurtelings met vergulde en blauw gekleurde initialen, rijkelijk met krullen versierd. De hand is duidelijk en regelmatig.[4])

Doorhalingen komen in de *H. d. H.* niet voor ; vs. 177—178 en 287—288 zijn bij vergissing omgezet ; vs. 941—942 ontbreken. Hoofdstuk 21 (20) opent met een vergulde initiaal in plaats van een blauwe, hoofdstuk 37 (36) met een blauwe in plaats van een vergulde (vs. 1409); ook in de beginletter van hst. 38 (37) is geknoeid, terwijl als initiaal van hst. 32 (31) (vs. 1205) *A* (*viersins*) staat in plaats van *T*. Zooals we later zullen zien, is het aantal fouten en bedorven lezingen, ondanks de nauwlettendheid waarmee het hs. is gemaakt, niet onbelangrijk ; het is natuurlijk moeilijk uit te maken, in hoeverre ze aan den laatsten afschrijver zijn te wijten ; het viel mij op, dat in een aantal woorden *u* staat in plaats van *n*, of omgekeerd (bv. vs. 971 *groene* voor *groeue* ; vgl. verder vs. 966. 1365, 1477, 1810, 1858), terwijl toch H zelf zeer duidelijk onderscheid maakt tusschen die letters ; hier is dus zijn voorbeeld òf reeds bedorven, òf zeer onduidelijk geweest. — Het hs. behoorde vroeger aan J. VISSER (CLARISSE, blz. 37), en schijnt voordien in 't bezit geweest te zijn van den bekenden antiquair P. VAN DAMME (1727—1806), die in 1764 en 1769 zijn hss. en boeken verkocht.[5])

---

1) Alleen de bovenste en benedenste twee lijnen loopen heelemaal door, tot aan den rand der blz.

2) Zie D. C. TINBERGEN, a. w., blz. 102.

3) CLARISSE spreekt verkeerdelijk van 44. Voor onderverdeeling der hst. gebruikt H het teeken ¶, beurtelings rood en blauw. Hs. C heeft waarschijnlijk ook verdeeling in hst. ; in KAUSLER's uitg. tel ik er 67, de inleiding meegerekend.

4) Den aard van het schrift kan men leeren kennen uit fac-similé's in de *Geschiedenis der Ned. Letterkunde* van J. TEN BRINK, die blz. 158 de eerste pag. van *Beatrijs*, blz. 172 de eerste pag. van de *H. d. H.* en blz. 190 de eerste pag. van de *D. Doctr.* reproduceert.

5) Een uitknipsel uit den catalogus van verkoop, voor in hs. H geplakt, geeft als no. 1582 dit hs. met een korte beschrijving.

L. Hs. L, in het bezit van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde (*Catal. M. d. Ned. Letterk.*, Dl. I, Hs. no. 169), bevat behalve de *Heimelijkheid der Heimelijkheden*: 1°. het begin van MAERLANT's *Rijmbijbel*, nl. het eerste blad van een perkament-hs. uit de 14de eeuw (vs. 1—101 volgens de uitgave van DAVID); 2°. MAERLANT'S *Destructie van Jherusalem*, naar een perkament-hs. van 1339.[1]) In de derde plaats komt ons gedicht: ,,een perkament-hs., dat vroeger be- ,,hoorde aan ISAÄC LE LONG (*Catal. der hss.* van LE LONG, blz. 6 no. 32), ,,daarna kwam aan 't Leidsche Dichtgenootschap Kunst wordt door ,,Arbeid verkregen, en vervolgens aan de Maatschappij."[2]) Het bestaat uit zes bladen, met nog een smalle strook van een zevende. Deze bladen, 32½ cM. lang en 24 cM. breed (de spiegel meet 27½ bij 20), zien er gekreukt, gevlekt en beduimeld uit; het zesde is bovendien defect, en vertoont een scheur, die er bij 't beschrijven al in was; het is bruin van ouderdom en moet wel reeds lang buitenblad zijn geweest, zoodat het zevende al vele jaren geleden zal zijn uitgescheurd. De bladen worden hier bijeengehouden door een strookje perkament, aan de rugzij geplakt; ze hebben oudtijds behoord tot een grooten codex, zooals de oude pagineering CXCIII—CXCVIII bewijst.[3]) Boven aan elk blad staat (met jongere hand?) bovendien verso een v, recto een teeken dat op s gelijkt. Met het zevende blad zal de *H. d. H.* compleet geweest zijn; het zesde eindigt met vs. 2001, de ontbrekende verzen (157) vonden op 3 kolommen ongeveer plaats, dat is een bladzijde,[4]) want elke pagina bevat 3 kolommen, en het aantal versregels per kolom wisselt tusschen 53 en 57 ('t begin van het hs. telt 53 regels per kolom, dan 55, vervolgens 57). De bladen zijn onregelmatig (schuin) afgesneden, zoodat de punctueergaatjes aan de bovenste helft van den zijrand der bladen zijn verdwenen, terwijl het benedengedeelte ze laat zien. Alleen blad 4, dat ook van dikker perkament is dan de andere, vertoont ze in 't geheel niet. Doorloopende liniëering (niet tot aan den rand der pagina) is op sommige bladzijden nog te volgen, op andere is er geen spoor meer van te zien. Het aantal verticale lijnen bedraagt 11: voor elke kolom 3, waarvan één vóór, één achter de beginletters en één om een kleine tusschenruimte af te schrijven tusschen beginletter en volgende; achter de derde kolom staan er 2. Rubriceering ontbreekt; ook is aan de initialen, waarmee de verschillende hoofdstukken beginnen, weinig versiering gegeven, behalve aan de allereerste beginletter, de D, die blauwe, roode en groene kleuren vertoont. Die initialen zijn verder beurtelings

1) Dat is het hs. van LULOFS, vgl. P. LEENDERTZ, *Tschr.* XIV (blz. 265—283).

2) Deze mededeelingen ontleen ik aan een korte inhoudsopgave voor in 't hs.

3) Vroeger is wel de veronderstelling geuit, dat deze 7 bladen deel hebben uitgemaakt van het hs. van 1339, dat den *Rijmbijbel* bevat. Uit het hiervoor aangehaalde artikel van P. LEENDERTZ blijkt wel het onhoudbare van die meening.

4) Mogelijk is dit zevende blad meteen het laatste van den geheelen codex geweest, de verso-kant van de bewaard gebleven strook is ten minste onbeschreven, terwijl op den recto-kant de meeste beginletters of -woorden van de eerste kolom nog te lezen zijn.

blauw en rood, en van zeer verschillende grootte. Bij elke initiaal staat een kleine letter met wat bleekeren inkt geschreven, zoo naast de A een a. Daar die hoofdletters dikwijls door de kleine letters heengaan, zullen ze waarschijnlijk eerst zijn aangebracht, nadat het hoofdstuk of misschien 't geheele hs. af was. Het aantal hoofdstukken, de inleiding meegerekend, bedraagt 22; ook hier komen kapittelteekens voor (¶), rood en blauw, veel talrijker dan in H. Custoden en signaturen ontbreken. Het schrift, eerst duidelijk en regelmatig, wordt iets kleiner bij vs. 915 (fol. $3^{v.}$, kol. 2), maar is toch blijkbaar van eenzelfde hand tot vs. 1175 (fol. $4^{v.}$, kol. 1), waar een andere hand begint. Van nu af wordt het schrift steeds onduidelijker en onregelmatiger. De *i*, waarboven tot vs. 1175 over 't algemeen alleen daar een haaltje (geen stip) staat, waar licht verkeerd zou kunnen worden gelezen (dus o. a. in de verbindingen *in* en *iu*, die als *m* zouden kunnen worden opgevat, niet in *hi*, *ie* enz.), wordt na vs. 1174 als regel zonder haaltje of stip geschreven; in plaats van 't teeken *ij* vindt men nu meest *ii* (dus *siin*). Uit het verband is soms alleen maar op te maken, of *n* of *u*, *m* of *in* (*iu*), *c* of *t*, *f* of *s* bedoeld wordt. 't Aantal doorhalingen en verbeteringen neemt in het laatste deel sterk toe: van de ruim 30 verbeterde verschrijvingen, die ik genoteerd heb, zijn er meer dan 20 uit de laatste 800 regels.[1]) Wat de wijze van verbeteren betreft, daarover vermeld ik het volgende: onder een letter te veel staat een stip, (zoo vs. 316 *gebiedẹ*); in 153 is *ondersca* doorgehaald, puntjes staan er onder, en *ondersaten* is er achter geschreven, in vs. 1601 is een woord uitgeradeerd; soms wordt een vergeten woord tusschen gezet, of aan 't eind van den versregel gegeven (in vs. 266 wordt *ne* in *niet* veranderd, door *i* en *t* in te voegen, in vs. 334 een vergeten woord *hem* achter het vers geschreven). In vs. 859 is een latere hand te herkennen; in vs. 1377 is *eten* terecht in *heten* veranderd, wat hierom vermeldenswaard is, omdat onze afschrijver steeds sukkelt met de aspiratie. Doorhalingen enz. worden verder bij de varianten vermeld. Bij vs. 1885 is wegens een scheur in 't perkament ingesprongen; vs. 827—28 staan in omgekeerde volgorde met *a* en *b* er voor; vs. 25—28 (de opdracht aan MARIA), 59—60, 1076—77, die blijkens het Latijn inhet gedicht hooren, ontbreken hier. Tusschen vs. 1268 en 1269 heeft L 4 regels, die naar alle waarschijnlijkheid een inlapsel zijn, in de andere drie hss. komen ze niet voor.

B. Manuscript 15624—41 van de Bibliothèque Royale te Brussel, door J. F. WILLEMS niet ten onrechte betiteld als ,,Aloude belgische ,,natuerkunde van den mensch in de dertiende en veertiende eeuw",

---

1) Ook is een — zij het ook gering — verschil in dialect tusschen de 2 afschrijvers merkbaar: Alleen de tweede helft kent een pronomen *in*, een voegwoord *iof*; de eerste helft heeft *coemt* (3 p. s.), de tweede *comt;* alleen de eerste helft kent *vt* als voorzetsel, de tweede heeft *ute* of *uut;* vooral de tweede helft gebruikt als pr. pers. 3 s. m. *hie*, de eerste meest *hi*, soms *hie*, enz. Mogelijk is natuurlijk ook, dat deze verschilpunten ten deele orthographisch zijn.

bevat talrijke geschriften, die alle betrekking hebben op natuur- of geneeskunde. Het is een perkament-hs., ongeveer uit het midden der veertiende eeuw (fol. 21 geeft een tijdsopgave 1351). Voor verdere bijzonderheden verwijs ik naar het reeds genoemde werk van E. C. VAN LEERSUM, (*De Cyrurgie van Meester Jan Ypermans*), blz. 25 vlg.[1])

Een fragment van de *H. d. H.* komt in dit hs. voor op fol. 74r.—75r. en wel vs. 955—1438,[2]) die plaats vinden op 9 kolommen, elk van ruim 50 versregels. De indeeling in hst. (6 in getal, overeenkomende met XII—XVI van L) en plaatsing der kapittelteekens toont de meeste gelijkenis met L. Elk hst. begint met een roodgekleurde initiaal. We vinden in dit fragment de gezondheidsleer, niet geheel, maar ongeveer wat JOHANNES HISPALENSIS in zijn *Regimen* geeft ; de inleidende algemeene beschouwingen ontbreken. Klaarblijkelijk is het doel van den afschrijver geweest een verzameling practische medische en hygiënische raadgevingen aan te leggen. Bij verschillende, die hem zeer bevielen, zet hij voor aan den kant ,,*nota*''. Een heele regel nota's vormt de scheiding tusschen het laatste vers (1438) van ons fragment en een aantal medische raadgevingen en recepten, getrokken uit *Der Naturen Bloeme*. De eerste daarvan staat nog op fol. 75r., 3de kolom, nl. *Nat. Bl.* I, vs. 107—112 *Oftu sies dat enich man, Ter gadoet spoet* enz.[3])

Voor de textcritiek is dit onuitgegeven fragment van geringe waarde. Dat de afschrijver met weinig zorg is te werk gegaan, blijkt niet alleen uit het weglaten van regels, maar ook uit het verwisselen van de volgorde op eenige plaatsen (vs. 1099—1100 staan in omgekeerde volgorde, vs. 1221—22 eveneens ; van vs. 1119—1122 staat 1122 eerst, dan 1121, 1119, 1120). Mocht zijn voorbeeld al niet vlekkeloos zijn geweest, hij zal zelf ongetwijfeld het aantal bedorven lezingen hebben vermeerderd. Als de constructie van den zin eenige regels doorloopt, is hij heel gauw de kluts kwijt, vooral wanneer subject en verbum door een bijzin of lange bepaling van elkaar gescheiden worden ; hij voegt dan graag een persoonsvorm in en er ontstaat veelal onzin, bv. vs. 1045—46 (als aan iemand) *dat spu* (*wert*) *dunne ende claer / ten monde comt vloyende daer*, waar *wert* een invoegsel is van B. Analoge fouten vinden we vs. 960 en 970, beide met een overtollig *es*. Vs. 1227 verandert hij een gerundium (*te hebbene*) in een persoonsvorm. In vs. 981, 1054, 1286 zien we hem onbeholpen pogingen doen om een bijzin weg te werken ; bijv. vs. 1285 vlg. : *Die borst es dat ander let / Es soe ontreint iof besmet, / dits teekin daerment bi verstaet* enz. B maakt daarvan *ende es ontreint*. In vs. 1318—21 worden twee constructies door elkaar gehaspeld : *Die daeran wart beevelt mede, / hine hebbe vardighe medicine, / hem naecter of grote pine* (L). De lezing van B is : *of hem naect ander pine*. — Verder

1) Vgl. ook J. CLARISSE, *Natuurk. van het Geheel-Al*, blz. 16 vgl.

2) Vs. 1123—24 en vs. 1251—56 ontbreken.

3) CLARISSE, die a. w., blz. 19 alle verdere plaatsen vermeldt, die hier uit *Der Nat. Bl.* verzameld zijn, beschouwt deze eerste ten onrechte als een toevoegsel aan de *H. d. H.*

is meermalen een woord uitgelaten ; bij de varianten worden de fouten vermeld.[1]) Slechts een enkele maal kan B tegenover de andere hss de goede lezing bewaard hebben (1084, 1401).

B. Orthographie.

Aan de behandeling der rijmen en dialecten laat ik eenige opmerkingen over de orthographie der verschillende hss. voorafgaan. Natuurlijk is niet steeds uit te maken, of een verschil in schrijfwijze niet gepaard gaat met een verschil in klank. Vandaar dat in onderstaande wel in hoofdzaak zuiver orthographische verschilpunten der hss. worden behandeld, maar het gebied der klankleer niet geheel kon worden vermeden ; vooral is dat het geval bij de orthographie voor *r* + *cons.*, waar quantiteit en qualiteit der vocaal zoo onvast zijn. Deze heb ik daarom apart behandeld.

a. — De aanduiding der verschillende *a*-klanken is in alle 4 hss. de gewone (*dat, claghene, claeght, jaer, jaren, na*).

e. — C en H onderscheiden streng de zachtheldere en scherpheldere *e* (de *ē* en *ê*) in open lettergrepen, behalve voor *r* ; dus *eede, leven*, maar *heeren* (domini) zoowel als *heren*.[2]) L schrijft in open sylbe steeds *e*, ook op 't eind van een woord (*ene, gheven, sne, emmerme*), maar in rijm *snee : mee* (1169—70), *nem'mee : zee* (1911—12). In B vindt men zonder eenige regelmaat *hete* en *heete, zere, heere*, dus voor den *ê*-klank zoowel *e* als *ee;* de *ē* wordt echter in open lettergrepen nooit door *ee* voorgesteld.

i. — Als regel wordt de *i*-klank in open lettergreep door *i*, in gesloten door *ij* of *ii* voorgesteld, C schrijft den conj. pr. van *sijn* tweemaal als *sij*. In H, dat de schrijfwijze *ii* niet kent, staan op de *i* en *ij* steeds schuine haaltjes, L doet dat gelijk we zagen in 't algemeen slechts daar, waar aanleiding bestaat tot misverstand (zie blz. 75 ; ik wijs nog op *die, siet* enz. zonder haaltjes, maar *verniewet*, waar men *m* zou kunnen lezen, heeft het wel), B heeft, als de 2de helft van L, *siin* naast *maaltijt* enz. ; L, eerste helft, schrijft den *î*-klank in gesloten lettergreep met *ij*.

Een stip vinden we in H, L en B steeds (behalve in L, 2de helft) boven het letterteeken *y*, dat alle hss. kennen, niet alleen in vreemde woorden, maar veel ook in tweeklanken. H gebruikt het 't meest, L 't minst.[3])

---

1) Vermelding verdient hier een eigenaardige afwijking in 't rijm, die door een schrijffout ontstaan is : vs. 1431—32 heeft als rijmwoorden *berechten : vechten*. De afschrijver van B schrijft bij vergissing *beraden*, schrapt *den* door, en voegt *chten* achter ; hij verandert nu in verband daarmee *vechten* in (*hem*) *wachten* en krijgt *berachten : wachten ; acht* uit *echt* trof ik overigens in B niet aan.

2) Een uitzondering maakt *geene* (nullus), dat soms met *e* wordt geschreven, in H meer dan in C ; ook schrijven beide hss. éénmaal *enen* (lidw.), H 120, C 1782 ; C 556 *eneghe* ; H 1461 *delenen* — *Heere* schrijft C bijna steeds als *he'e*, hoogst zelden voluit *heere* (150), éénmaal *here* (376) ; H heeft *heere, here, he're* en *h're*.

3) Naast een schrijfwijze *ytale* in alle hss., vinden we in H ook bij voorkeur *heymelic* (C *ey* en *ei*), *noyt* (C *oy* en *oi*, L *oi*), en dgl. H heeft eenmaal *gryeken*, L eveneens, B *kyekene ;* — L schrijft vs. 1392 *mynst* (minst); C, H en L hebben alle drie *ydel*.

De verbogen pronominale vormen *sire* (*dire*, *mire*) uit *sijnre* enz., worden in L steeds als *sire* geschreven, in C vindt men bijna steeds *sire*, H schrijft in den regel *siere*, B kent beide schrijfwijzen.[1])

o. — ō en ô duidt C in open lettergrepen aan met het teeken *o*, in gesloten met *oo* en *oe* (*oghen*, *in groten love*, *groot* en *groet*, *noot* en *noet*, meest *oo*) ; H schrijft bij voorkeur *oe*, vooral in gesloten sylbe, maar *o* en *oo* komen ook voor. In deze beide hss. worden dus niet, zooals bij de *e* 't geval was, de scherp- en zachtheldere klank in schrift onderscheiden. L schrijft in open lettergreep bij voorkeur één teeken (als bij de *e*), in gesloten meest *oo*, zelden *oe* (bv. *oec*, dat in H en C eveneens steeds met *oe* geschreven wordt). B volgt geen vasten regel (*droege* naast *droge*, *noet*, *groet*, maar ook *doot*). — 't Bijwoord *so* komt in C, L en B in den regel voor als *so*, in H als *soe*.[2]) Ik vestig hier ook de aandacht op de schrijfwijze van *doghet*, dat dikwijls voorkomt, zonder voorloopig over de klankwaarde te willen beslissen. H schrijft steeds *dueghet*, C *doghet*, L eveneens.[3]) Zoo vinden we in H ook *iueghet*, *onthueghet*, *iuede*, waar C en L *o* schrijven (alleen in *iode* schrijft C ook meermalen *ue*).

u. — Alle 4 hss. schrijven *bruut*, *fruut*, *buten*, *tribute* enz. ; alleen heeft B tweemaal in gesloten lettergrepen *ui*, nl. *vuilheit* (1053) en *fruit* (1128).[4]) Voor *r* schrijft C *ue* en *u* (*nature* en *natuere*), H kent de spelling *ue* voor *r* + *cons*. (*gheduert*, *suerre*) ; L en B schrijven nooit *ue*.

oe. — De *oe*-klank wordt in den regel voorgesteld door *oe* ; voor lab. en gutt. cons. schrijven C, H en L *oe* en *ou* ; alleen in L overweegt hier de *ou* ; de enkele voorbeelden in B hebben *oe*.[5])

eu. — Het teeken *eu* ter aanduiding van den *eu* (ö)-klank vinden we alleen in de vreemde woorden *precieus*, *luxurieus* (C, H, L) ; H en L spellen ook *fleumen*, B *flegmen*, C *flumen*. Over den *eu*-klank in sommige andere woorden wordt nader gesproken (vgl. ook hiervoor bij de *o*).

Tweeklanken. — Van de tweeklanken met een *u*-element vermeld ik, dat H meermalen de „langere spelling" verkiest, terwijl de andere hss. in den regel slechts twee letterteekens gebruiken (*gheeuwen* in H, *ghewen* in C en L). De klanken *ou*(*w*) en *auw* worden steeds als in het tegen-

---

1) Ik noteerde vs. 163 : *dat sire omme riepen wrake*, waar H voor *si* + encl. *ere* ook *siere* schrijft. Dan vestig ik nog de aandacht op *manire* (L 513), *di* (= lidw. die, L 1006) en *live* (= lieve L 1239).

2) Het pron. pers. 3 sing. fem. is in C steeds *soe*, een paar maal *so* geschreven (vs. 775, 781, 1057, en ook 587).

3) L schrijft éénmaal *dueghet* (vs. 1537) en vs. 195 in rijm, een plaats, die straks besproken wordt : *doeghet* (: *verhueghet*).

4) Vgl. Dr. W. F. Tiemeijer, *Klankleer der Gedichten van W. van Hildegaersberch* (Amsterdam 1916), § 123.

5) Vs. 1290 schrijft L *houst* (= hoest) ; vs. 1373 *huken* (= *hoekijn*) ; C heeft vs. 902 *hoedene* (houden) ; vgl. Verwijs en Verdam, *Mnl. Wrb.* III (kol. 463) i. v. *hoeden* (3), waar op verwantschap tusschen *hoeden* en *houden* wordt gewezen in sommige opvattingen. Eenzelfde verwarring vinden we vs. 866 in H (*God, diet al hoet*, waar C en L *hout* lezen). — Eenmaal heeft C *zoten* (zoeten), vs. 1225.

woordig Nederlandsch onderscheiden, behalve in vs. 528, waar L *scauwen* schrijft.

Ooi — schrijven alle hss. *oy* (*oi*).

De onduidelijke vocaal. — 't Achtervoegsel - *ich* (*haestich, besculdicht*) wordt in H meest met *ech* geschreven, in C, L en B met *ich.* B schrijft *kieken lenten, ossenvleesch,* wat op een toonloos worden van 't suffix *în* wijst. C en L hebben meest *in* of *ijn*, H heeft steeds *ijn*. In rijm hebben alle hss. *wederijn : verkijn.*[1]) Daartentegen heeft B den genitief *marghijns,* die tweemaal voorkomt, met *ij*, de andere hss. hebben *i* of *e* ; in *marghenstonde* schrijft alleen C *i*. B spelt *huwelec,* de andere drie *huwelijc* (vs. 1082).

De woorden op *lijk* (*like—leke*) bieden geen stof tot opmerkingen.

Medeklinkers. — *v, u, w* — Aan 't begin van een woord vinden we in alle hss., in overeenstemming met het algemeen Middelnederlandsch gebruik, dikwijls 't letterteeken *v* voor *u*-klanken, dus *vp, v, vren.* (C schrijft bijna steeds *vut,* H veel *vte* en *wt,* L, eerste helft, *vt,* later *vut* en *vte*). In de tweede helft van L vinden we geregeld *nv* (eerste helft *nu*), ook *iv* ('t pron.) ; H (en B) schrijven *wlwassen, wlcomen,* B *wls buucs, met wullen monde*[2]) (= vollen). Het teeken *w* kan dus staan voor onze *uu, vu, v,* ook voor *uv* (H 968 *sweren* = *suveren*). Dikwijls wordt in 't midden van een woord, tusschen twee vocalen, 't *u*-teeken geschreven, waar wij *v* zetten : *driuen* ; soms ook aan 't begin, *uele* ; na *s* vinden we 't teeken *u* meermalen voor de *w* : *suaer, sueghen.* Alle vier hss. gaan bij het weergeven van deze klanken even stelselloos te werk als de meeste Middelnederlandsche texten.

i-j. — Het teeken *j* kent geen der hss., behalve in de verbinding *ij*. We lezen dus steeds *ieghen, iaer* enz.

s en *z.* — *z* wordt in C en H veel meer aangetroffen dan in L, dat dit teeken zelden gebruikt. In C vinden we het 't meest ; zoo bijna steeds *zeere* ; vooral voor *w*, waar de andere hss. gewoonlijk *s* hebben (*zwaer, zwine, zwaert, zweeten* enz.). *Ziele* en *zwemmen* schrijven alle drie met *z*. *Berinzwel* (vs. 1365), een woord dat nergens anders voorkomt, heeft alleen L met *z*. Verder noteerde ik nog in H éénmaal *zap, zomig.*[3]) Ik vond maar één voorbeeld van inlautend *z*, nl. in L vs. 1902 *ezels.*

f en *v.* — Terwijl C en H na scherpe cons. dikwijls *f* schrijven (*menichfouden, affal, tfordeel*), behoudt L gewoonlijk de *v*-schrijfwijze (*menichvouden, upval* enz.) ; L heeft *fighen,* tegenover *vighen* in C en H.

g-gh. — C, H en L volgen met meer of minder nauwkeurigheid den gewonen regel, dus *god, ganc, vlieghen, ghevalt* ; B schrijft nooit *gh*.

x. — *x* wordt meermalen gebruikt voor *cs*, vooral in C en L, dus *elx, griex* ; ook *anxt, vele dinx.*

1) Vgl. FRANCK, *Mnl. Gramm.*² § 19.

2) Omgekeerd L in vs. 270 *villen* (= willen).

3) Vlaamsch, vgl. J. TE WINKEL, *Geschichte der niederl. Spr.* (in *Grundriss der Germ. Phil.*, Bnd. I, II Aufl., blz. 839).

h. — Voor de aspiratie heeft de afschrijver van H het beste oor, maar vs. 1369 schrijft hij toch *haerbeiders* ; verder een enkele maal *Ermogines.* Soms schrijft hij *th*, waar *t* verwacht wordt : vs. 2032 *vertheren*, 2023 *ontheert.*[1]) C is dikwijls mis : we vinden o. a. *heede* (eeden), *hende* (einde) en *heere* (eer) naast *oghe* (hooge), ook meermalen *hu* (u).[2]) L heeft voor de *h* heel weinig ocr.[3])

Consonantophooping. — Voorbeelden van consonantophooping en meer of minder gelukte pogingen tot grammatisch of etymologisch juiste spelling levert vooral H. De 3de pers. s. pr. van verba, waarvan de stam op *d* eindigt, schrijft H veel met *dt*, dus *werdt, vindt* ; maar ook *verhidt, sluudt, gaadt, groedt.*[4]) Verder vinden we in H spellingen als *hovesscheit, lachgen, perssiene ;* ook *mindst, betaempt ;* een enkele maal *volcke, boecken.* Deze *ck* is echter vooral kenmerkend voor C, in 't bijzonder na *n : drancke, crancke, wincken.* Vs. 1715 hebben alle drie *waerre* (conj. imp. van zijn).

Getallen of cijfers. — H en C schrijven de getallen zelden met cijferteekens, L des te meer, vooral de cardinalen ; de ordinalen ook meermalen, maar van systeem is weer geen sprake. Bij de opsomming van de 15 deugden, die een raadsman moeten „*vercieren*", schrijven C en H de ranggetallen van 1—15 in letters, L de eerste acht ook ; dan schrijft L *dat. IX.de; dat. X.de; tellefste; dat. XII.ste* en de overige in cijfers. In rijm schijnt L cijfers te mijden (vs. 1715, 1713). 't Lidwoord *een* wordt in L bijna steeds geschreven als .I., H doet dit nooit, B en C hoogst zelden. Die cijfers worden steeds tusschen twee stippen geschreven (zie boven).[5])

Hoofdletters. — Hoofdletters, behalve dan de versierde initialen van de hoofdstukken en verschillende beginletters van den regel (lang niet alle beginletters zijn hoofdletters) kennen L, H en B niet.[6]) Eén opmerkelijke uitzondering op dezen regel vertoont L : *Reinaert* (vs. 1898) geniet de onderscheiding van een kapitale R., die *alexander, ypocras* enz. moeten missen ; ook 't woord *god* staat steeds met kleine letter.

Afkortingen. — Afkortingen komen 't meest voor in B, per 100 regels ± 200, tegen ± 60 in H.[7]) De eerste helft van L blijft beneden de 100 per 100 regels ; de tweede afschrijver gebruikt er meer, vooral tegen 't

1) Eveneens 1072 *int hoeghe* (in 't oog) ; zoo schrijft L vs. 1087 *harenthare*, vs. 1428 (*thevel* (het evel) : vgl. FRANCK, *Mnl. Gr.*² § 8.

2) Vs. 1127 luidt *van gherstinen mele hete saken* (L). B en H schrijven hier den conj. van *eten* zonder *h*, C schrijft *heete*, en zal blijkens de schrijfwijze *ee* aan 't adj. gedacht hebben.

3) Vgl. blz. 75.

4) L heeft in 3 s. pr. voorliefde voor de *d* schrijfwijze *hi raed ;* vooral na *r* (*keerd, spaerd, verteerd*). Diezelfde voorliefde voor de *d* komt tot uiting in spellingen als *quaed, goed, land*, ook *stoud* (vs. 1705) en *waerd* (= ware het, vs. 1595).

5) Zoo schrijft H ook de afkorting *.co.* voor *Coninc*, die veel voorkomt, tusschen twee stippen.

6) Of C ze in eigennamen zet, weet ik niet ; KAUSLER's uitg. geeft ze wel.

7) De lengte van den regel maakt het soms noodzakelijk zooveel mogelijk woorden af te korten : vs. 1658 en 1652 bijv. vertoonen in H beide 5 afkortingen.

slot. Ik heb alle afkortingen genoteerd: het zijn over 't geheel de algemeen gebruikelijke; die welke van belang kunnen zijn, worden bij de varianten vermeld.

Leesteekens. — Slechts een enkele maal vond ik een leesteeken: in de eerste 200 verzen van hs. L staat een tiental malen achter den regel een punt, bv. achter vs. 3, 4, 24 (slot van de inleiding). In vs. 97 en 99 staat die punt tusschen hoofd- en bijzin. Midden in den regel wordt ze soms ook gezet; in vs. 1967 (L) blijkbaar om het eindigen van den zin aan te duiden (. . . *sprac die iode. doe seide die vroede*).[1]) Om dezelfde reden staat in vs. 1132 (L) een dubbele punt (:); hier is een dergelijke waarschuwing niet overbodig. De derde plaats, waar ik punten midden in den regel aantrof, is vs. 1169 in L (*winde. varst. rijm. ende snee.*).

Orthographie voor r + consonant. — Wat de schrijfwijze voor *r* + *cons.* betreft, wensch ik slechts op één punt de aandacht te vestigen, een verschilpunt, dat bij de behandeling der rijmen en dialecten weer ter sprake zal komen. In 't algemeen valt in L, meer nog dan in C, de neiging te bespeuren om de vocaal voor *rt, rd,* ook voor *r* + *andere cons.* of voor enkele *r*, door een enkel letterteeken voor te stellen; H daarentegen schrijft meestentijds het dubbele teeken. Deze (globale) regel vertoont echter een merkwaardige uitzondering, en wel deze:

In L treffen we een aantal woorden aan, waarin de overgang van Westgermaansch *ĕrd*(*t*) tot *ărd*(*t*), *aerd*(*t*) heeft plaatsgehad, bv.: *waert* (dignus), *waerde, vaerdicheit* (en *vardich*), *aerdsch* (en *arders*), *aerde* (naast *erde* en *eerde*);[2]) verder rijmt L *waerde* op *swaerde* (562), op *hovaerde* (542), op *aerde* (1836). Hier zien we dus L rekking van de vocaal in de orthographie uitdrukken, in en buiten rijm. C en H, die dien overgang *ĕrd*(*t*)› *aerd*(*t*) niet kennen, schrijven deze woorden steeds met het enkele teeken *e* (H 1 × *eerde*), ook in rijm: *swerde : erde* enz.; alleen noodgedwongen kiezen ze de *ae*-vormen, dus in rijmen als *waert* : *onvervaert* (= *â*, vs. 687).[3]) Bij oorspr. *ă* daarentegen toonen C meestal en H steeds rekking in *upwaert, vorwaert,*[4]) *maerte* (Martius); ook in *scaerp*; in den regel vinden we in H en soms in C *ontfaermelike* (*ontfaermicheit*); verder in H *taerwijn, maergen* (*ă* uit *ŏ*?); in al deze woorden schrijft L constant het enkele teeken *a* (1 × *scaerp*).[5]) Hier is dus een omgekeerde verhouding waar te nemen. Natuurlijk ben ik hier buiten het terrein der orthographie geraakt, maar het scheen mij gewenscht in verband met dit verschijnsel te wijzen op spellingen in L (en C) als: *wort, port, morda-*

---

1) Ook H heeft hier een punt.

2) 3 pr. sing. van worden: C, H *wert*, L *wart*.

3) *Werf* (keer) schrijft C steeds met *ae*, L met *a*, H met *e* (1 × *ae*).

4) Ik neem hier *ă-voc.* aan, vgl. FRANCK—VAN WIJK, *Etym. Wdb.*, en FRANCK, *Mnl. Gramm.*[2] § 46.

5) In alle 3 hss. vind ik *boemgaerd, mostaert*; ook *staerf* (praet. van sterven), maar L (en C) *darf* bij derven.

dichede, ook *hort* (*ô*); verder *verlorne, corne, orloghe, dorloepen* enz., waar H bijna steeds *oe*, een enkele maal, in rijm bv., *o* heeft; op 3 pr. s. *naturd, ghedurt* (L), *beghert, gheneerd, dert, destruert* (L), *parert* (L); ook *kerde, ordinerden*; dan vermeld ik nog *erlike, erst* en *tersten, merre* (*ende minder*), *herscepien*. Zooals we zagen, weet L in één bepaald geval (*ĕrd* > *aerd*) wel degelijk de rekking orthographisch uit te drukken; toch gaat het moeilijk in al de bovenvermelde woorden met enkele-vocaalspelling een korten (ongerekten of verkorten) klank aan te nemen.

Svarabhakti. — Een svarabhakti-vocaal zien we in *varewe, aremoede, besceremt* enz. (alle hss.). H heeft in den regel svarabhakti of gerekte vocaal, dus *warem* en *waerm*, L heeft svarabhakti en korte vormen (alleen vs. 998 *verwaermen*), C staat aan den kant van H. Opmerkelijk is de schrijfwijze *verderoget* in B (vs. 1006).

C. Rijmen en Dialecten.

Ik behandel eerst eenige rijmen, die aantoonen, dat het dialect van L het meest overeenkomt met het dialect, waarin de *H. d. H.* oorspronkelijk is geschreven:

a. Driemaal (vs. 1687, 1821, 1845) komt het subst. *orbare* in rijm voor, resp. met *vare* (H *ware*), *hebbe mare* en *harentare*. Buiten rijm heeft alleen L steeds *orbare*, C en H daarentegen *orbore* (H 1840 *orbare* in een bedorven regel).[1])

b. Vs. 1513 vinden we 't rijm *hof : daerof*. Buiten rijm hebben C, H, B steeds *a*-vormen, L heeft *of* naast *af*.[2])

c. Vs. 265—66 *vlie* (C en H *zie*) *: die* (pr. pers.) en 1969—70 *ghescie : mie* bewijzen, dat onze schrijver pronominale vormen op *ie* gebruikte. In L treffen we ze meermalen buiten rijm aan (vooral na vs. 1174); in C, B en H in 't geheel niet.

Naast deze *ie*-vormen komen ook de *î*-vormen voor in rijm (bv. vs. 193, 569). *Indi : di* (770) is zeker ook op te vatten als *î : î*; immers *indi* komt ook in rijm voor op *vri*.

d. Rijmen van *oe : ō* (*ô*) komen, zooals bekend is, in goed Middelnederlandsch (o. a. bij MAERLANT) slechts in drie gevallen voor, nl. voor *m*, voor *i* en in auslaut. Ons gedicht geeft voorbeelden van alle drie gevallen:

387 *coemt* (C *comt*) *: noemt*; 681 *coemt : verdoemt* (C *verdomt*). Buiten rijm heeft C steeds *comt*, H *comt* en *coemt*, L in de eerste helft gewoonlijk *coemt*, daarna *comt*. In 1059, waar C, H, B *comt : vromt* hebben, vertoont L *coemt : vroemt*. In 255 rijmt *nomen* (C *noemen*) op *comen*; buiten rijm vinden we *nomen* in L, *noemen* in C en H. In L zijn dus niet alleen alle genoemde rijmen zuiver, maar is ook overeenstemming tusschen de vormen in en buiten rijm; het dialect van C schijnt zich het slechtst

1) *Orbare* is de vorm, dien MAERLANT uitsluitend gebruikt, vgl. FRANCK, *Mnl. Gr.* § 45, en FRANCK, *Alexanders Geesten*, Inl., blz. LXXXIV.

2) Volgens DE BO kent het West-Vlaamsch tegenwoordig uitsluitend *of*.

aan deze rijmen aan te passen. H schijnt alleen in rijm den *oe*-klank tot *o*-klank te wijzigen. Dat H aan den *oe*-klank vasthoudt, blijkt ook uit de *ôi : oei*-rijmen: vs. 5 *vernoiede : vloiede* (L), *vernoyde : vloyde* (C), *vernoyde: vloeyde* (H). Buiten rijm vinden we *vloyende* (L, C, B), *vloeyende* (H).[1]) Ik vond maar één rijm van auslautend *oe* op *ô*, nl. vs. 1237 : L en B *toe : vroe* (vroolijk). C en H lezen echter vs. 1237 *alse diere wel helpt toe* (*toe helpt*) *also* (*: vro*). Is in verband met de behandeling van de reeds genoemde *o : oe* rijmen in H en C aan te nemen, dat het dialect dezer hss. het rijm van „auslautend" *oe : ô* niet toeliet, en de afschrijver daarom *also* bijvoegde ? Dat L een wijziging van „auslautend" *oe* kent, blijkt wel uit de spelling van *vro* (vroeg), dat (buiten rijm) voorkomt als *vro* (L), *vroe* (C en H).

e. Rijmwoorden op Westgermaansch *ĕrd*(*t*).

Uit sommige rijmen blijkt, dat het origineel den overgang *ĕrd*(*t*) 〉 *ārd*(*t*) gekend heeft :

883 *aerde: verbaerde*[2]) (C *arde*) ; 687 *waert* (dignus) ; *onvervaert* (*=â*); 1379 *metter vaert* (*ă*) : *waert* (dignus). Bij de behandeling der orthographie werd er op gewezen, dat C en H buiten rijm steeds *wert, werdich* enz. schrijven, in rijm waar 't mogelijk is, ook : 561 *onwerde : zwerde* (L *ae : ae*); 541 *werde* (*H ee*) *: hoverde* (L *ae : ae*); 1835 *erde : werde* (L *ae : ae*). Den overgang *ĕrd*(*t*) 〉 *ārd*(*t*) kent dus alleen L ; C en H nemen dien slechts noodgedwongen, in rijm, aan.

Vs. 1081 geeft het rijm *parerd : begherd* (L); H heeft *ee : ee*, C *ee : e*. Voor *parerd* zal de *e*-qualiteit wel vast staan ;[3]) dan moet op grond van 915 *beghert : waert* (C *e : e*, H *ee : ee*) de schrijver *wert* naast *waert*, of *begaren* naast *begeren* gekend hebben.

f. In vs. 1609—1610 lezen we in alle hss. het rijm *datgone : sone*. H en C hebben buiten rijm steeds *ghene*, L daarentegen kent uitsluitend den vorm *gone* (soms als *goene* geschreven, nooit met *gh*). Is de klank hier op te vatten als *o*, of als *ō* ? Dat H den umlaut kende van de *ō*, bleek ons reeds bij de orthographie (*dueghet, iueghet* enz.) ; de constante spelling met *o* in L en C (C alleen *iuede* naast *iode*),[4]) voor zoover die iets bewijzen kan, schijnt voor een ongewijzigden *ō*-klank in die 2 hss. te pleiten. De rijmen kunnen hier, uitgezonderd één, niet helpen ; maar dat éene schijnt mij te bewijzen, dat het origineel in alle geval *doghet* met *ō*-klank gehad zal hebben. Vs. 194—196 luiden : *Wie so dat soect ghelovets mi, / onghevenst ende metter doeghet, / hi wart in der eren verhueghet* (L). De laatste woorden van vs. 196 zijn in H *inder herten ver-*

1) H schrijft *verdoyet* met *oy*, zoodat *oey* en *oy* wel twee verschillende klanken bij hem zullen voorstellen.

2) Volgens FRANCK, *Mnl. Gr.*² § 45 : *â*.

3) Vgl. FRANCK, *Mnl. Gr.*² § 45.

4) L heeft éénmaal *dueghet*, éénmaal in rijm *doeghet* ; in 't meerv. *dogheden* en *doechden*. Met zekerheid is umlaut aan te nemen in 't woord *cure* (keus enz.), dat in alle hss geschreven wordt met *u* (C soms *ue*). Het komt in rijm voor met *nature* en *creature*.

hueght, in C *inder herten verhoghet*. De rijmwoorden van H en C in vs. 195 zijn *dueght* en *doghet*. Het Latijnsche *Sec. Sec.* heeft : *quia qui veraciter desiderat bonam famam famosus erit atque gloriosus*. Op grond van *famosus* mogen we *eren* als de juiste lezing aannemen. Dan zal 't werkwoord oorspronkelijk ook niet *verheugen*, maar *verhoogen* zijn geweest.[1]) Is dit juist, dan vinden we hier dus een rijm *ō : ô* ; aan *ō* valt dan natuurlijk niet te denken. Waarschijnlijk is dus dat voor het origineel *doghet* (en dan ook *ioghet* enz.) met *ō* moet worden aangenomen, en dat L en C beide in dezen op het oude standpunt staan ; vs. 1537, de eenige plaats waar L *dueghet* spelt, doet ons een verklaring aan de hand voor de textverknoeiing in vs. 196. Mogelijk is, dat L stamt uit een ,,Vorlage'', waarin *ö* was doorgevoerd ; zoodra *doghet* (195) in *dueghet* was veranderd, kon *in der eren verhooghet* niet blijven ; eerst werd *verhooghet* tot *verhueghet* ; in een verder stadium (H en C) werd in overeenstemming daarmee *in der eren* tot *in der herten*. L heeft alle woorden *dueghet* weer teruggebracht tot *doghet* en éénmaal bij vergissing (1537)*dueghet* laten staan.

g. Weinig bewijskracht is toe te kennen aan de volgende rijmen : vs. 1603 en 1647 *bispel : ghevel* (praeteritum), waarnaast ik buiten rijm noteerde *ghevel* in L, *gheviel* in C en H (1609).[2]) Ook hier dus weer alleen in L overeenstemming tusschen de vormen in en buiten rijm.

Alle gevallen (a—g) te zamen genomen stellen buiten twijfel, dat het dialect van L het dichtst bij dat van het origineel staat, terwijl H er de minste overeenkomst mee vertoont.

Het gedicht is geschreven in gepaarde rijmen, staand en slepend zonder regelmatige afwisseling. Aan het rijm zijn, gelijk we nader zullen zien, hooge eischen gesteld ; klinkerrijmen komen niet voor ; onzuivere rijmen zijn grootendeels aan afschrijvers te wijten. Onzuivere *n*-rijmen heeft de dichter trachten te vermijden. In H, meer nog in L, vindt men enkele voorbeelden (o. a. vs. 367 en 901), die zich meestal gemakkelijk laten verbeteren.[3])

L e t t e r g r e e p r ij m e n zijn er ruim 20, dus ongeveer 1 op de 100 verzen.[4]) Het eerste hiervan komt voor op een plaats, die moeilijkheden biedt : vs. 39 *Nu segghen die van ytale : / Het nes ghene mesprise tale, / dat* enz. . . . Het Latijn luidt : *Italici dixerunt : non est vicium in rege si* . . . . Het woord *mesprisetale*, dat hier blijkbaar den zin van *vicium* wil weergeven, komt slechts éénmaal voor.[5]) Zes gevallen zijn er, waar één of meer van de hss. het lettergreeprijm vermijdt (201, 307.

1) Vgl. ook vs. 448.

2) L heeft *helt* (bij *houden*) ; C en H *hilt*.

3) Wat C betreft, vergelijke men blz. 71 ; zie verder de aant., o.a. bij vs. 343.

4) Dit is het gemiddelde percentage, dat we in Maerlant's werken aantreffen ; vgl. Franck, *Alexander*, blz. LXXIII.

5) Vgl. *Mnl. Wdb.* IV, 1702 en de aant. bij vs. 39.

435, 499, 585, 893); enkele hiervan worden bij de aanteekeningen besproken. Drie ontstaan verder door den gelijken uitgang *hede* (*onsalichede : godlichede* 719; 823, 1755). Met vreemde woorden, waar de rijmkeus soms beperkt kan zijn, vinden we er, behalve *ytale* (39) acht, waaronder drie met *creature* (619, 769, 771, 879, 923, 1549, 1777, 1879). Vs. 429 *hemelrike : conincrike*, en 1501 *sekerlike : gods ghelike* zijn rijmen, die in goed Middelnederlandsch meermalen voorkomen. Een paar gevallen zijn er, waar homoniemen de rijmwoorden vormen: 431 *wisen* (modus) : *met so wisen* (sapiens); 1523 *ware* (esset) : *nemet ware* en dan geeft vs. 901 nog het rijm *aerbeide: beide* (ambo, C, H; L *arebede(n): bede*).

Zuiverheid van rijm. Rijmen *ē x : ê x*[1]) komen niet voor. In vs. 1009—1010 (*want die hitte, die hare deelt / in alle lede, te samene* (*har*) *heelt*)[2]) zal men niet moeten denken aan *helen* (celare), maar aan het denominatief *heelen*. Het Latijn heeft: *tunc trahitur calor naturalis, que diffusa fuerat per totum corpus ad interiora stomachi. Heelen* beteekent hier dus ongeveer *één worden, onderling verbonden worden* (vgl. *Mnl. Wdb.* onder *heelen*, III, 211). De *e* van 't achtervoegsel *hede* rijmt steeds op *ē*. Wat de vreemde woorden met *e* aangaat, noteerde ik één, rijmend met *ê* (1613 *planeten : beten* = ondergaan) en één met *ē* (923 *eten : dyeten*).

Eenmaal vinden we het rijm *ē r : ê r* (169 *here : vertere*).[3]) Rijmen *ê rt* (*de*) : *ē rt* (*de*) komen niet voor. De Fransche verbaaluitgang *eeren* verbindt zich met *ē r* (vgl. FRANCK, *Mnl. Gramm.*[2], blz. 13) : 305 *regneren : sceren*, 1081 *parerd : begherd*.

ō x : ô x komt driemaal voor naast ± 40 zuivere rijmen (*ō x : ō x* en *ô x : ô x*), nl.: 437 *ghelovet* (geprezen) : *hovet*, waar aan verwarring met *gelooven* (credere) gedacht kan worden; 1737 *gode : node*; 2041 *buter hopen* (spes) : *ghelopen*.[4]) Verder vinden we *pogen* in rijm op *verhoogen, drogen, oogen, gedoogen*, en *droge* (*verdrogen*) op *oogen, pogen, gedoogen* (zie 447, 1113, 1247, 1297, 1301, 1367, 1071), maar in *drogen* en *pogen* is *ô* waarschijnlijk.[5]) Rijmen *ō m : ô m* komen niet voor.[6]) Vreemde woorden rijmen uitsluitend op *ô* (77, 391, 591, 743, 1311, 1313, 1457, 1913, 2045). *ō r : ô r* komt vijfmaal voor (*ō r : ō r* ook vijfmaal, *ô r : ô r* éénmaal), nl. 239, 871, 1227, 1241, 1569. Ook *ō rt : ô rt* wordt niet vermeden. Ik vond vier voorbeelden van dit rijm: 1611, 1781, 1929, 2119, waar een vorm van *hooren* rijmt resp. op *ghebort, wort, mort, vort*. Het eenige vreemde woord tot deze groep hoorende is *accorde* (*: worde* 1799). De *o: oe*-rijmen

---

1) *e* + alle cons. behalve *r*.

2) Aanhalingen zonder handschriftletter er bij zijn uit L.

3) De *Reinaert* I, die even angstvallig als ons gedicht onzuivere *e*-rijmen vermijdt, rijmt ook éénmaal de *e* van *heere* op *ē* (*bere : here*); vgl. *Tschr.* VII, blz. 13, waar een bijvorm *hēre* mogelijk geacht wordt.

4) Vgl. ook de hiervoor behandelde plaats, vs. 195—196.

5) Vgl. FRANCK-VAN WIJK, *Etym. Wdb.* Ook onder de weinige *ō : ô*-rijmen in *Reinaert* I is er één met *pogen*; verder één met *gelooven*.

6) Vgl. FRANCK, *Alex. Geesten*, blz. LXXVIII.

zijn reeds behandeld (zie blz. 82). 't Materiaal is niet groot, maar toch blijkt, dat de dichter niet gaarne het rijm *ōx : ôx* gebruikt ; *ōr : ôr* en *ōrt : ôrt* daarentegen komen evenveel voor als *ôrt : ôrt*-rijmen.[1])

ie-r ij m e n. Rijmen als *ghescie : mie* zijn reeds besproken, en mogen niet als onzuiver worden aangemerkt. Vs. 873 *persine: latine* (H *ie : ie*) wordt besproken door J. FRANCK (*Alex. Geesten*, blz. LXVIII), die naast *persiene*, dat buiten rijm tweemaal in de *H. d. H.* voorkomt, een bijvorm *persine*, onder invloed van *latine* ontstaan, aanneemt. Ook 783 *ghesien : astronomien* mag natuurlijk niet als voorbeeld van onzuiver rijm gelden : *astronomien* en *astronomijn* komen beide voor. Ten slotte schijnt 1907 *nie : bie* een rijm *ie : î* te geven. Ook hier is echter 't rijm zuiver : Middelnederlandsch *bie* (apis) heeft steeds den tweeklank (vgl. FRANCK, *Alex.*, blz. LXX). Stellige voorbeelden van *î : ie*-rijm levert ons gedicht dus niet.[2]) Verder bieden de rijmen, wat betreft de zuiverheid, geen stof tot bespreking.

Uit het hierboven behandelde blijkt dus, dat de schrijver, wat zijn rijm betreft, even nauwkeurig is als de beste Middelnederlandsche dichters, en wanneer we straks de vraag bespreken, of MAERLANT als auteur van de *H. d. H.* mag worden beschouwd, zal de behandeling van het rijm geen beletsel zijn om die vraag bevestigend te beantwoorden. Dat ook de taal Maerlantsch is, bleek reeds hier en daar ; met het doel nog nader aan te toonen, dat ons gedicht volkomen in MAERLANT's dialect — taal is misschien juister — geschreven is, bespreek ik verder eenige wisselvormen in en buiten rijm, waarbij ook gelegenheid zal zijn de dialecten der verschillende afschrijvers nader te vergelijken.

W i s s e l v o r m e n in en b u i t e n r i j m. *Oorspronkelijk ă + nasaal + spirans.* De rijmen *sachte : wachte* (353) ; *sochte : onderbrochte* (487) ; *sochte : mochte* (1499 en 1893) wijzen op 't gebruik van *sachte* en *sochte* naast elkaar, zooals de meeste Middelnederlandsche texten den *o*- en *a*-vorm naast elkaar vertoonen (FRANCK[2] § 56), ook MAERLANT. Buiten rijm komen er bijna geen voorbeelden voor : C kent *socht* en *sacht*, H alleen *sacht* (tweemaal), L en B *socht* (eenmaal).

ĕ (*uit ă*) + *nasaal* + *consonant.* I. Voor | *ng* en *nk* vinden we in en buiten rijm standvastig *i*, dus 523 *dinghe : ghehinghe* (C *ghinghe*); 1221 *drinckene : winckene*, en buiten rijm *inghel, scinkel* enz.[3]) II. Voor *n* + *dentaal* en *nn* : In rijm komt *kennen* (infinitief en praesens) steeds met *i* voor (567, 1561, 1685, 1803, 1805, 1887, op *minne*(*n*), *sinne*, *hinnen*). Buiten rijm — 't aantal voorbeelden is niet groot — vinden we steeds *e*, alleen H heeft éénmaal *kint* (121). 635 *ghemint : bekint*, 1935 *orient : bekent*, 1843 *becant : lant* geven de drie wisselvormen, die ook

1) Vgl. de uitkomsten van J. W. MULLER ten opzichte van den *Reinaert* (*Tschr.* VII, blz. 32—33).

2) Vs. 1895 heeft H *nature : goedertiere*; een vergissing ? C en L hebben *maniere : goedertiere*.

3) *Sonderlanghe* (L 527) naast *sonderlinghe*, C en H, is ablaut (FRANCK § 57, Anm. 2).

MAERLANT gebruikt.[1]) Verder vinden we *sende : kende* (1597) naast *sinden : winden* (subst. 605). Buiten rijm luidt het steeds *senden*. Vs. 285 geeft het rijm *ende : scende* (subst.) en vs. 283 *scande : bande*; buiten rijm hebben alle hss. *ende* (H I × *inde*). Ook *behendich* (vs. 1626; C *bendich*) heeft *ĕ* en *lente*. In *mensch* met de afleidingen schrijft C meermalen *ei*, H éénmaal, L steeds *e*.

Tot *ei* ontwikkelt zich de *e* van de vreemde woorden *ghepens*, *ghevensd*, *chens* (L) in C en H (dus : *ghepeins*, *gheveinsd*, *cheins*).

Vreemde woorden op *ment* (*parlement*, *polument*) hebben steeds *e*. *Temperen* komt alleen in B met *i* voor.

ĭ × *ĕ*. Op grond van 1267 *smetten* (subst.) : *letten*; 2025 *wet* (lex) : *onbesmet*; 1391 *wit* (albus) : *besmit*; 613 *hitte : smitte* moet men wel de dubbelvormen *smet*(*ten*) en *smit*(*ten*) aannemen. *Let* (subst. *lid*) komt in en buiten rijm met *ĕ* voor; *strec* en *wederlecht* rijmen op *vrec* (33, 117) en *echt* (597).[2]) Naast *ghemect: bedect* (1487) hebben H en L buiten rijm éénmaal *mict* (1730). 't Achtervoegsel *nesse*, rijmend op *lesse* (1517) en *ghewesse* (216), heeft buiten rijm ook *ĕ*, evenals 't voorvoegsel *mes*; met *e* vinden we steeds *bem*, *best*, *es*, *hem*, *stemme*, *clemmen*, *herde* (pastor), *swemmen* (H *i*), *bescermen*; *i*-vormen in *hitte*, *wit* (albus) (*ĭ* uit *î*).[3]) Verder zijn *i*-vormen regel, vooral voor *n* (+ *cons*.). *Inden* (Indië) (: *kinden* en *vinden*) heeft ook buiten rijm bijna steeds *i*,[4]) eveneens *twint*, *vinden*, *kind*, *minnen*, *sin*, *in*; ook *milde*, *dwingen*. *Prince* heeft L met *e*.)

ei × *ee*. 277 *ghereit* (adj.) : *onscamelheit*; 713 *ghereede : eede*; 781 *ghereet : beet* (praet. van bijten). Daar in praeteritum-vormen van verba met *î* hoogst zelden *ei* voorkomt, zijn *ghereet* en *ghereit* naast elkaar aan te nemen.[6]) Verder is er een voorliefde in alle hss. voor de West-Vlaamsche *ee*: In en buiten rijm vinden we *cleene* (L éénmaal *cleine*) ; verder *leeden* (leiden) : *onbesceeden* (70); *versceet* (: *wreet* 1497); *steen* (: *geen* 1915); *alleene*, *ghemeene*, *gheets melc*, *breeden* (verbreiden), *ghevreeschen*, *cleeder* enz. Die voorliefde komt het sterkst uit in L: Vs. 901 hebben C en H

1) De geheele behandeling van de *ĕ* is weer Maerlantsch, vgl. J. TE WINKEL, *Maerlant's Werken*², blz. 469 vlg.

2) Vgl. voor deze drie woorden, die bij MAERLANT in rijm steeds met *ĕ* voorkomen J. TE WINKEL, *Maerlant's Werken*², blz. 470. 't Adjectief luidt altijd *licht*; B schrijft éénmaal *liicht* (1391).

3) Vs. 1125 heeft *witte* (C, H) — *vette* (B, L) *kiekine*. 't Lat. luidt *pulli saginati; vet* is misschien tot *wit* geworden langs dezen weg : *vet* — *wet* — *wit*.

4) 770 *endi* (C, H): *di* (pr.), L heeft *indi*. In denzelfden regel heeft L *coninghinne*, H *coninghen*, C *coninghe* ('t Lat. heeft *regina*). Is *coninghen*—*coninghe* ontstaan uit *coninghenne*? Er zijn evenwel versies van de giftmeisjegeschiedenis, waar een *koning* in plaats van een *koningin* optreedt.

5) 1695 C *rennen : wennen* (verwerven), H en L *i*, vgl. FRANCK, *Mnl. Gr.* § 168. 1395 hebben alle 4 *rinnen : van binnen*.

6) Mogelijk is echter, dat in vs. 277 aan een ander woord gedacht moet worden; de vorm *ghereit* komt alleen op deze plaats in rijm voor, *ghereet* vijfmaal, op *beet* (praet.), *vorweet*, *heet*, *anegeet*, en *gereede : eede* (plur. subst.).

arbeide : beide, L *e : e*. Buiten rijm hebben alle drie steeds *beede* (B *beide*) ; *aerbeiders, aerbeidende* met *ei*. Ook in de volgende woorden hebben C en H *ei* tegen L *e : heimelyc, reimeren*. Daarentegen komt *reine* in L (en B) steeds met *ei* voor, in C en H met *ee* (vs. 27 *ei*). 't Origineel zal hier ook *ei* gekend hebben blijkens 't rijm *reine : fonteine* (B *fontayne*) 1335. Ook hier vinden we L dus weer aan den kant van 't origineel. Met *ei* komen verder in alle hss. voor : *eigen, heide, beiden* (wachten; vgl. FRANCK² § 26).

ie × *u*. We lezen steeds in alle hss. *liede, diere* (adj.), *vier* (vuur), *kiekine, ghediet* (*: niet* 50) enz. In rijm vinden we *nuwe* (*: scuwe* en *latuwe*, 1031, 1093), buiten rijm in den regel *niewe* (nieuwe).

ghewelt × *ghewout*. *Ghewelt* en *ghewout* komen beide in rijm voor (*: ghelt, cout* enz.) ;[1]) buiten rijm *ghewelt*.

segghen, legghen. Uit 23 *gheseit : heimelicheit* en 1503 *ontweghet : ontseghet* volgt, dat onze schrijver *gheseit* en *gheseghet* gebruikte. Buiten rijm vinden we meest 3 pr. s. *seghet* (*seght* in H, L een paar maal *seit*), praet. *seide*. Van *legghen* komen geen *ei*-vormen voor.

pleghen heeft in rijm *eghe-* en *ie*-vormen, (*siet : pliet, vorsien : plien, pleghet : leghet* enz.), buiten rijm treffen we geen *ie*-vormen aan.

gaet-gheet. *Gaet* en *gheet, verstaet* en *versteet* komen naast elkaar voor in rijm ; buiten rijm alleen *â*-vormen. Naast *gaen* vinden we vormen van *ganghen* in rijm : 723 *es ontganghen : ghelanghen*, 1225 *te langhe : verganghe*.

ghesleghen, ghescepen. De participia *onghesleghen* en *ghescepen* komen in rijm voor met *pleghen* en *begrepen*. Ook buiten rijm vinden we *ghescepen* (1784).

like × *leke*. 't Achtervoegsel like (*sekerlike : rike*) treffen we aan naast *leke* (*sekerleke : spreke*).

wale-wel. Beide adverbia komen in rijm voor : *wale : nachtegale* enz. en *wel : snel*.

ditte—dit. *Ditte* en *datte* vinden we soms in rijm (*: hitte* en *scatte*), buiten rijm nooit (vgl. FRANCK² § 217).

Dit overzicht van de voornaamste taalvormen der *Heimelijkheid*, dat geen aanspraak op volledigheid wil maken, toont genoegzaam aan, dat de taal die van MAERLANT is, dus in hoofdzaak Westvlaamsch ; L staat, gelijk we reeds zagen, in dit opzicht het dichtst bij het origineel ; het dialect der andere afschrijvers wijkt daarvan op sommige punten af, maar groot zijn de dialectische verschillen tusschen de handschriften niet. Vermeldenswaard is, na wat hierboven bleek, nog het volgende : Neiging tot *a-vocalisme voor r + consonant* toont L behalve in de reeds genoemde gevallen in *marken* (verb. ; bijna steeds) tegenover *merken* van C en H.[2]) In *starc* (sterk) houden L (en B) de oorspronkelijke *ă*

1) Vs. 2071 geeft het rijm *ghehouden : vergouden* (vergolden). Naast *saltu* (*sultu*) van C heeft L *soutu*, H steeds met dubbelen uitgang *soudstu* (FRANCK² § 161).

2) In L vinden we ook *darde* naast *derde* ; C en H hebben *derde*.

(soms *ae*), C en H schrijven meest *e*; zoo staan eveneens naast elkaar *varkijn* (L)— *verkijn* (C, H). Den overgang *ŏ* ⟩ *ă* (*ĕ* ⟩ *ă?*) vinden we in *margen* (*maergen*), C, H, L; B heeft *morgen*; verder heeft L soms *andwarde, andwarden,* tegenover constant *antworde*(*n*) van C, H en B, *varst* (gelu) tegenover *vorst* van C, H en B;

3 *sing. praet. van worden* luidt in L bijna steeds *wort* (soms *wart*), C en H hebben steeds *wart.*

Germ. ŭ. Voor *n* + *cons.* vinden we *connen, conste, sonden, onderlinghe* enz. steeds met *o*.

Dinne (alle hss.; alleen B 1045 *u*) en *dincken* (= dunken; C en L, tegenover H *dun*ken) vertoonen den umlaut *Westgerm ŭ>ĭ;* eveneens *stick.*

Lucht, vrucht, lusten, rusten enz. hebben *u*, evenals *vucht* (*ŭ* uit *û*).

Up is de vorm van C en L, *op* die van H en B; C heeft *vul*, B *vol*, H en L *vul* (en een enkele maal *vol*). — *Dul* heeft in C, H en L *u* (in B geen voorb.).

L, H en B schrijven *sturten* en *nootdurst*, C *storten, nootdorst*; met *o* vinden we steeds *wortel, dorstich*; ook *borch, borst* enz.

g × *j*. C en L hebben *ionnen—ian* (H *onnen—an*); 't ontleende woord *geeste*(*n*) schrijft L met *g*, C, H, B met *j*.

ft × *cht.* In C en H vindt men *ghifte* en *vifte*, L heeft *ghichte, vichte.*

quam, praet. van komen, is de vorm van C en H; L heeft het Westvlaamsche *cam.*

1 *praes. sing. van sijn* luidt in H *ben*, C en L hebben den ouderen vorm *bem.*

'*t Pronomen u* is de vorm van C, H en B (in C dikwijls *hu* geschreven), L, 2de helft, heeft meermalen *iu*, als *pr. pers.* en ook als *poss.* 't *Pron. pers.* 3 *sing. fem.* luidt in C steeds *soe*, in H *si* (en soms *soe*), in L *soe* (éénmaal *si*), in B *si* en *soe*. *Soe* is de vorm, dien MAERLANT gebruikt.[1])

L en C, maar L het meest, toonen in een aantal woorden voorliefde voor vormen zonder het *praefix ge*:

Zoo heeft L *meente* (en *ghemeente*), C eveneens, H *ghemeente*; verder vinden we *diet* in C en L, *ghediet* in H, *win* in L, *ghewin* in C en H; L heeft de adjectiva *trouwelike, willike, tidich*, C en H vormen met *ghe.* In overeenstemming daarmee vinden we in L veel minder voorbeelden van verba met het *perfectieve praefix ge*, dan in C en H: naast *ghebringhen, ghevisieren, ghevallen* van C en H heeft L meest *bringhen* enz. Ook bij verba met een ander voorvoegsel is soms een dergelijke verhouding op te merken; zoo vond ik *berechten* (C, H) naast *rechten* (L); *verkiesen* (H) naast *kiesen* (C, L); *verslaen* (C, H) naast *slaen* (L).[2])

C staat wat zijn dialect betreft over 't geheel genomen dichter bij L dan H. In H vinden we enkele eigenaardigheden, die invloed van een Oostelijk dialect (Brabantsch) verraden: In vs. 300 lezen we *mechtich*,

1) FRANCK, *Alex.*, blz. LXXXVI.

2) Vgl. FRANCK, *Alex.*, blz. 398.

met umlaut van *ă* voor *ch*. *Aviersins* in vs. 1205 moet wel verschreven zijn uit *twiersins* (B *tveyer sins = duobus modis*), waarvan de *ie*, evenals die van *ierste* (H, B, tegenover *eerste* C, L) waarschijnlijk naar de Oostelijke streken van ons land wijst.[1]) Verder vinden we in H een enkele maal *meinscheit* (in C meer) met een *ei*, die stellig niet Vlaamsch is (vgl. ook *gheveinsd, gepeins, cheins*, blz. 87).

De hss. B en H zijn beide na 1350 geschreven, zooals hiervoor reeds werd vermeld; in de orthographie (bv. consonantophooping in H) komt dat reeds tot uiting; ook de *syncope* en *apocope* voeren H en B veel verder door dan L en C, die ouder zijn; B gaat in dat opzicht het verst, C het minst ver. Ik beperk mij tot enkele voorbeelden:

In 3 *sing. ind. praes.* vinden we in H en B meermalen *gheeft, blijft, leght, pleght* enz., waar C en L schrijven *ghevet* enz. . . .

Part. praet. In H lezen we o. a. een rijm *ghepr ijst : ghewijst*; C en L hebben *ghepriset: ghewiset*. H rijmt *verhueght* op *dueght*, C, L *verhoghet: doghet.*

Substantieven. Naast *doghet* (*dogheden*) en *joghet*, de gewone vormen in C en L heeft H bijna steeds *dueght* (*dueghden*), *jueght*; zoo vinden we *hovet* in C en L, *hooft* in B en H; *genitieven daghes, selves* (C en L) naast *daeghs, selfs* in H.

Wat de *apocope* betreft, naast *datief gerundium te berechtene* (C, L) heeft H *te berechten*; een rijm *na etene : te wetene* (C, H, L) vinden we in B zonder de onduidelijke vocaal; 3 *sing. conj. praes. dat hi wete* (C, L), *weet* H. — L en C hebben een *datief sing. in latine*, H in *latijn*.

In *onverbuigbare woorden* als *an-ane, om-omme, vor-vore, als-alse, maer-mare* enz., voor welke deels oude dubbelvormen aan te nemen zijn [2]) is het vooral H, die voorliefde toont voor de tweelettergrepige vormen, misschien om daarmee het rhythme, dat onder de apocope en syncope te lijden had, eenigermate te herstellen.

D. **Verwantschap.**

Alle hss. hebben op meerdere plaatsen een gelijke of nagenoeg gelijke, foutieve lezing, waaruit blijkt dat ze alle vier teruggaan op éénzelfden, reeds bedorven text (X).

1°. vs. 109—112. (*Die sire liede goed*) . . . *onwaerden lieden ghevet, / ende sulken dies ghene noot hevet, / die vrec hetet* (*vrec heeten* C en H) *te sire scande, / die es verdervere van sinen lande*. De Latijnsche bron luidt: qui vera fundit bona sui regni indignis et non indigentibus *talis est depopulator rei publice* destructor regni incompetens regiminis. De oorspronkelijke lezing van vs. 111 zal zijn die, welke Prof. J. TE WINKEL voorstelt (*Torec*, Inl., blz. XXV): *dien vergaetet* (*vergeetet*) enz.;

2°. vs. 279—281. *Onscamelheit die doet verwanen, / vor waerheit* (C, H *vort waerheit*) *laet hare ontspanen, / ende coemt an dongetrouwichede*. Latijn: inverecundia vero (generat) *presumptionem* presumptio

1) Vgl. echter FRANCK[2] § 75, Anm. I en § 232, 2.

2) FRANCK[2] § 21, 7.

infidelitatem. M. DE VRIES verbetert *vor waerheit* in *verwaentheit*, wat natuurlijk de juiste lezing is;[1])

3°. vs. 518—522. *Die metti sitten an die banke, / laet die drinken utermaten ; / dan soutu dijn saghen* (C, H *spreken*) *laten, / als of die wijn dijn meester ware.* Latijn : Cum itaque fueris in ipso solatio abstine te a potu et permitte alios ad libitum epotare et *finge te* calefactum a vino. BILDERDIJK vraagt reeds : „Moet het ook zijn : *dan soutu dij so ghelaten?*"[2]) Het *Mnl. Wdb.* (onder *sagen*) acht het mogelijk, het Latijn bewijst wel de juistheid van BILDERDIJK's conjectuur;

4°. vs. 675—677. *Men sal trouwelic in allen hoven / houden dat men sal beloven, / want quade oude volghet ontrouwen.* Latijn : Omnem infidelitatem consequitur *finis malus.* Met het oog op 't Latijn komt het mij wenschelijk voor te lezen *quade ende* ; ook vs. 681 heeft *quaden ende* ;

5°. vs. 1218 worden onder de zaken, die het lichaam „*wac ende vet maken*", genoemd *soete spise ende versche* (C, H *entie versch*) *mede.* Latijn : esus ciborum dulcium ac *diversorum.* De oorspronkelijke lezing van vs. 1218 zal dus geweest zijn : *soete spise ende diverse* (*diversche*) *mede* ; vs. 1219 *van menigher manieren elc* zal dan een nadere verklaring van dat *diverse* zijn;

6°. vs. 1372—1380 handelen over *middel spise* (media cibaria) ; na een opsomming van vleezen heet het : *maer sie verkeren ter somer stont : / als mense slaet, si heten ende droghen,* waar het Latijn heeft carnes agnine (vs. 1373) . . . et omnes carnes calide et humide tamen videtur fallere in his carnibus que *assantur* quoniam inde acquirunt duritiem et caliditatem et siccitatem. Op grond van *assantur* mogen we als oorspronkelijke lezing aannemen in 1377 *braet*;[3])

7°. vs. 1393—1394. *Breet water* (B en H *Breede watre*) *daer pude in sijn, hebben in somich venijn.* Latijn : Et (aqua) in qua sunt rane et serpentes et alia animalia venenosa est infirma sicut *aqua paludis.* Men leze *broec water*;

8°. de inleiding tot de diervergelijkingen (vs. 1875 vlg.) : *In den mensche prouf ende marc, / dat noit so cranc dinc no so starc / God maecte onder hemelrike, / men vant in iemen sine ghelike* enz., luidt in 't Latijn : Scias quod non creavit deus creaturam sapientiorem homine. et non colligit in aliquo *animali* quod in eo collegit. et non est reperire in aliquo *animalium* consuetudinem vel mortem (!) : quem non invenias in homine.

Voor *dinc* in vs. 1876 zal dus *dier* moeten worden gelezen.

Er zijn nog wel meer gemeenschappelijke fouten aan te wijzen ; ik herinner hier aan de reeds behandelde plaats, vs. 195—196, verder zie men de aanteekeningen. Van belang is het op te merken, dat in vele

---

1) DE JAGER's *Archief voor Nederl. Taalkunde* IV, blz. 227 ; vgl. ook *Mnl. Wdb.* onder *ontspanen.*

2) Vgl. CLARISSE's uitg., blz. 60 en 272.

3) Mogelijk is ook de Lat. text van den dichter bedorven geweest ; of kan hij gedacht hebben aan *assassinare* ?

der genoemde plaatsen (111, 280, 520, 1393, ook 195),[1]) L dichter bij de oorspronkelijke lezing staat dan C en H. Vooral uit vs. 520 blijkt duidelijk, dat in C en H de textverknoeiing een stap verder is gegaan dan in L (1 *so ghelaten*, 2 *saghen laten*, 3 *spreken laten*).

C en H zijn ongetwijfeld zeer nauw met elkaar verwant. In een groot aantal gevallen hebben ze een gemeenschappelijke lezing tegenover L ; meermalen is niet uit te maken, welke van die twee lezingen de oudste is, maar op vele plaatsen zijn, blijkens het Latijn, C en H bedorven, waar L de juiste, of ten minste betere lezing vertoont. Dergelijke gemeenschappelijke fouten van C en H vinden we bijv. in vs. 250, 338, 719, 770,[2]) 1100,[3]) 1125, 1170, 1183, 1288, 1681 enz.

B sluit zich in verschillende opzichten bij de groep C en H aan. Dat blijkt o. a. uit 1125, 1170, 1183 en 1288, waar C, B, H een gelijke foutieve lezing hebben tegenover een onbedorven text van L. Verder neemt L ten opzichte van de genoemde drie een afzonderlijke positie in, doordat alleen L 1077—78 mist, en tusschen 1278 en 1279 4 regels inlascht, die duidelijk het kenmerk van interpolatie vertoonen.[4]) Ook heeft L op eenige plaatsen een bedorven lezing, waar C, H, B de goede hebben bewaard (o. a. 974, 1122, 1238, 1240, 1319 ? 1363).

Daartegenover vallen enkele regels op, waar L en B met een gelijke fout tegenover C en H staan, nl. 1006, 1218 en vooral 1341. Verder vinden we in 1095—1096 het rijm *jaer : waer* (B, L) tegenover *goet : spoet* (C, H), (vgl. ook 1237—38) en in 1100 de goede lezing *waken* (B, L) tegenover *smaken* van C, H.[5]) Bovendien staat B, wat de verdeeling in hoofdstukken en onderafdeelingen (kapittelteekens) betreft, veel dichter bij L dan bij H (C).[6])

Op grond van dit alles stel ik mij de verhouding der hss. aldus voor : Uit het origineel (O) is voortgekomen een hs. X, waaruit Y en L zijn gevloeid. Y is de grondslag voor B en Z, uit welk laatste hs. H en C stammen.

Natuurlijk is hiermee de verhouding maar zeer in 't algemeen aangegeven : H en L staan ongetwijfeld 't verst van elkaar, de eenige plaats, die met eenige waarschijnlijkheid als gemeenschappelijke fout van H en L tegenover de goede lezing van C mag gelden is vs. 372. Ook C en L hebben trouwens maar enkele stellig bedorven plaatsen gemeen (128, 297 ? 't Latijn heeft *vident*), maar de afschrijver van H schijnt veel minder eerbied voor den overgeleverden text te hebben gehad dan C,

1) Men zie ook vs. 1328, dat bij de aant. besproken wordt.

2) Vgl. blz. 87, noot 4.

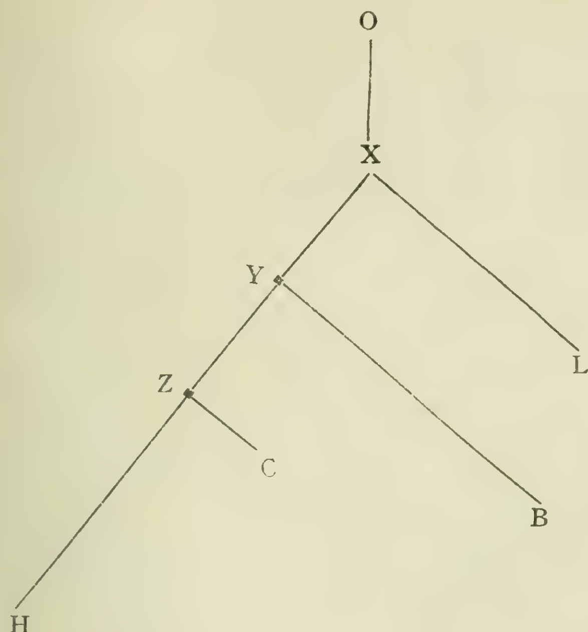
3) *Waken* (L) — *wel smaken* (C, H) ; vgl. noot 5. hierbeneden.

4) Verder ontbreken in L vs. 59—60 van C en H ; in de inleiding mist L 25—28, terwijl, zooals we in 't volgende hst. zullen zien, L enkele andere versregels van de inleiding hoogstwaarschijnlijk opzettelijk veranderd heeft.

5) Verder gebruikt alleen L *wac*, *wacheit*. In C en H vinden we *vucht*, *vuchtheit*, in B diezelfde woorden of een bedorven lezing (vgl. 865, 868, 1155, 1203, 1216).

6) Zie blz. 76.

H is bovendien jonger, zoodat H wel het verst van het origineel zal zijn afgeweken. In overeenstemming hiermee staat ook B weer dichter bij C dan bij H (vgl. bijv. vs. 1109—1110).

C is, zooals we bij de beschrijving der hss. reeds uitvoerig aantoonden, door een slordig afschrijver gemaakt, en geeft dan ook, buiten de (reeds genoemde) fouten, die 't met H en B gemeen heeft, nog een groot aantal bedorven lezingen, die op rekening van dien afschrijver zullen komen (zie blz. 71).

H heeft, ondanks de zorg waarmee het gemaakt is, ook op vele plaatsen een foutieve lezing, waar de andere hss. den oorspronkelijken text hebben bewaard, bv. vs. 155, 194, 195, 309, 817—818, 1310 enz. Sommige versregels, die in zijn voorbeeld reeds corrupt waren, verknoeit de afschrijver nog meer, waar C en L dichter bij de oorspronkelijke lezing blijven (587, 1328, 1393). Kenmerkend voor den afschrijver van H is zijn geringe eerbied voor den overgeleverden text ; hij brengt tal van eigenmachtige veranderingen aan, waarvan ik de reden meermalen niet kan inzien. Soms schijnt hij — min of meer schoolmeesterig — te willen verduidelijken ; bij andere wijzigingen in den text kan men, behalve aan dialectverschil, misschien denken aan moderniseering, aan pogingen tot verbetering van het rhythme. Ik noem eenige voorbeelden :

We vinden in H, vs. 1408, een overbodig substantief *water*, dat C, L en B missen ; even overbodig is de inlassching in vs. 1636, waar H

te lezen geeft *ant weve ambacht*, C en L *an dat ambacht* ; dergelijk soort van inlasschingen of veranderingen, kennelijk met het doel om te verduidelijken, vindt men o. a. in vs. 662, 731? 1087, 1709, 1711 en in 2141 (of is *heere* hier een foutieve lezing voor *hare* ?). Vs. 444 C, L geeft een voorbeeld van een voegwoord *ende*, dat de kracht heeft van relatief partikel (vgl. *Mnl. Wdb.* II, 642) ; H heeft *ende dat*. *Dat* zal hier ook als jongere toevoeging moeten worden beschouwd. Men vergelijke ook de voegwoordelijke verbinding in H vs. 954, die een modernen indruk maakt.

Voornaamwoorden en bijwoorden als *wie so* (quicunque), *wat so*, (*so*) *hoe so*, *weltijt so* vinden we vooral in L (en C) ; H mijdt dit *so* en schrijft in plaats daarvan veelal *dat* (zie bijv. 540, 728, 898, 370). In vs. 1147 heeft H een infinitief voorafgegaan door *omme te* : (vogels vliegen) *omme waerme landen te vinden*, C, L en B hebben *infinitief* + *omme*, zonder *te*. Den infinitief zonder *te* als logisch subject vindt men in vs. 847 L en C : *leven* ; H heeft *te levene*.

Naar de reden van tal van veranderingen moet men raden : in vs. 890 hebben alle 3 hss. *in die siecheit slaen*, in vs. 908 (leven) *sonder evels plaghe*, maar in vs. 904 lezen L en C *swaer evel ontfaen*, H *sware ziecheit*.

B, dat evenals H een betrekkelijk jong hs. is en daarvan ook, gelijk we reeds zagen, de kenmerken vertoont, is ondanks zijn vele fouten en veranderingen toch dichter bij het origineel gebleven dan H, en staat dan ook in vele gevallen naast C en L tegenover H. Plaatsen, die op een nauwere relatie tusschen B en L wijzen, zijn reeds genoemd; wat de verwantschap tusschen B en C betreft, komen nog in aanmerking vs. 1312, 1328, 1401, 1436. Op één van die plaatsen (1401) heeft B (en C) de oorspronkelijke lezing waarschijnlijk bewaard tegenover de andere hss. ; in vs. 1084 kan B ook tegenover L en H de goede lezing hebben.

L is stellig het hs., dat de beste diensten kan bewijzen bij de reconstructie van den oorspronkelijken text. Niet alleen staat het dialect van L het dichtst bij dat van 't origineel, maar L heeft in tal van gevallen òf alleen, òf soms met een der andere hss., de juiste lezing bewaard ; waar L soms nog maar een begin van corruptie vertoont, verknoeien de andere hss. enkele malen de lezing totaal, zooals we zagen. Toch dient L met groote voorzichtigheid te worden gebruikt, want het aantal foutieve lezingen is niet gering. Behalve de reeds genoemde vindt men er o. a. nog in vs. 200, 223, 235, 347, 455, 534, 536, 706, 713—714, 924, 943, 1124, 1254, 1292, 1476, 1550, 1605, 1679, 1807, 1983.

Opmerkelijk is, dat L in de inleiding belangrijk afwijkt van C en H ; in het volgend hoofdstuk hoop ik aan te toonen, dat hier C en H meer te vertrouwen zijn dan L.

HOOFDSTUK V.

A. De Schrijver en de Tijd van Vervaardiging.

In onzen tijd wordt stilzwijgend aangenomen, dat JACOB VAN MAERLANT de maker is van de *Heimelijkheid der Heimelijkheden.*[1]) CLARISSE, de eerste uitgever, twijfelde : wel deden hem taal en stijl, ook de geheele geest, dien het werk ademt, aan MAERLANT denken, maar zijn groote bezwaar om dit leerdicht aan MAERLANT toe te kennen was de „onloochenbare textvervalsching" in hs. H (en C), vs. 7—10. Hs. L, dat geen auteur noemt, heeft volgens hem de oorspronkelijke lezing bewaard, terwijl H opzettelijk den beroemden naam van MAERLANT zal hebben ingeschoven ; „waarbij voor 't overige nog dit komt, dat wij van dien „lieven neef, aan wien VAN MAERLANT het opstel zal gezonden hebben, „noch hier, noch elders, zoo ver mij voorstaat, iets in het minste te weten „komen" (CLARISSE, Inl., blz. 35).[2]) KAUSLER durft evenmin een stellig oordeel uit te spreken. JONCKBLOET in zijn *Geschiedenis der Middennederlandsche Dichtkunde* (III, I, blz. 100—106) tracht tegenover CLARISSE aan te toonen, dat de lezing van C en H oorspronkelijk is, en uit dan in zijn *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*[3]) de veronderstelling, dat MAERLANT bij het schrijven dezer regeerkunde aan den jongen FLORIS V gedacht zal hebben. TE WINKEL neemt deze meening over,[4]) en acht het waarschijnlijk, dat met den *„lieve neve"* (vs. 8) niet een neef van MAERLANT, zooals JONCKBLOET nog wil, maar FLORIS V zelf wordt bedoeld.

In de voorgaande bladzijden is er reeds terloops op gewezen, dat uit een oogpunt van taal en stijl niets ons belet het werk aan MAERLANT toe te schrijven. Mijn onderzoek heeft mij verder verschillende meer positieve bewijzen geleverd, die de meening van JONCKBLOET en TE WINKEL niet weinig kunnen versterken. Alvorens die te geven ga ik eerst in 't kort na, wat door JONCKBLOET voor MAERLANT's auteurschap wordt aangevoerd. In de eerste plaats verdedigt hij, en m. i. afdoende, de door CLARISSE gewraakte regels uit H en C, tegenover de lezing van L.[5]) Waarom L den naam van den dichter heeft uitgeworpen, valt natuurlijk niet met zekerheid te zeggen. Ik waag de volgende

---

1) J. TE WINKEL, *De Ontwikkelingsgang der Ned. Letterk.* (Haarlem 1908), Dl. I, blz. 63; G. KALFF, *Geschiedenis der Ned. Letterk.* (Groningen 1906), Dl. I, blz. 254.

2) Vgl. ook blz. 524.

3) Dl. II (3de dr. 1889), blz. 39.

4) *Maerlant's Werken*[2] blz. 59.

5) *Gesch. d. Middenn. Dichtk.* III, I, blz. 103.

gissing : De maker van het door JONCKBLOET uitgegeven afschrift der *Dietsche Doctrinale* laat de opdracht aan hertog *Jan III van Brabant* geheel uit, „misschien", zegt JONCKBLOET, „omdat het na den dood „van dien vorst werd geschreven." Zóó radicaal heeft deze copiist niet willen te werk gaan ; hij heeft de grondgedachte van de inleiding te aardig gevonden om ze te laten schieten, maar de directe opdracht van JACOB VAN MAERLANT aan den „*lieven neve*", die voor hem van geen belang was, misschien zelfs hinderlijk voor de bedoeling, die hij met zijn afschrift had, heeft hij vervangen door een algemeene zinswending, waardoor ontegenzeggelijk het logisch verband werd geschaad (vgl. vs. 1—10). Voor de opvatting, dat hij willekeurig uit de inleiding kan hebben verwijderd, wat hem niet dienstig was, of niet van belang scheen, pleit ook de omstandigheid, dat in L nog iets ontbreekt, dat H en C wel hebben, nl. de aanroeping aan God en Maria, vs. 25—28, slot van de inleiding. CLARISSE vindt ook deze verzen onecht, trouwens zonder eenige verdere motiveering. JONCKBLOET, die er op wijst, dat een dergelijke aanroep zoo geheel in den geest en naar de gewoonte van MAERLANT is,[1]) is van meening dat ze oorspronkelijk in den text zullen hebben gestaan. Ik heb met deze versregels eens vergeleken eenige beden tot MARIA in andere werken, die stellig van MAERLANT zijn en wijs op de overeenkomst tusschen *Naturen Bloeme*, proloog vs. 153—158 (*Gode biddic altevoren / ende sijn Moeder uutverkoren* enz.), en vs. 25—28 in ons gedicht ; ook *Spiegel Historiael* I, proloog vs. 87—92 (*Hare biddic, diet al vermach / naest Gode, die in hare lach* enz.) valt te vergelijken. Deze overeenkomsten schijnen me te groot om ze alleen aan het toeval toe te schrijven ; de „aanroep" aan het slot van de inleiding moet wel van MAERLANT zijn.

Verder voert JONCKBLOET nog als bewijs voor MAERLANT's auteurschap aan *Spiegel Historiael* I[4], 56, vs. 41—52, die hij vergelijkt met *H. d. H.* 1541 vlg. Absolute bewijskracht heeft deze plaats niet ; er volgt echter wel uit, dat MAERLANT het *Secretum Secretorum* moet gekend hebben;[2]) verder is er eenige, echter zeer geringe, woordelijke overeenstemming tusschen de beide plaatsen.

Ten slotte wijst JONCKBLOET in aansluiting aan CLARISSE er op, dat vele van de denkbeelden, hier verkondigd, in andere werken van MAERLANT worden teruggevonden.[3]) Met dergelijk bewijsmateriaal dient men natuurlijk eenigszins voorzichtig om te gaan. In de tijden van MAERLANT,

---

1) TE WINKEL, *Ontwikkelingsgang* enz. I, blz. 69 zegt : „Bijna geen enkel werk schreef „hij (nl. MAERLANT), of hij begon het in den naam van MARIA, wier bijstand hij in „woorden van devote toewijding en vereering inriep."

2) Beter vallen vs. 1712 vlg. te vergelijken ; zie de aant.

3) Plaatsen uit de *H. d. H.*, die ideeënovereenkomst vertoonen met passages uit andere gedichten van MAERLANT, wijst TE WINKEL o. a. aan in *Maerlant's Werken*[2], blz. 287, 305, 308, 354 ; ook in zijn uitgave van den *Torec* (Leiden 1875), Inl., blz. XXIII, vlg.

Hiervoor werd eveneens reeds op een dergelijke overeenkomst gewezen (blz. 65, noot 1) ; men vergelijke ook de aant.

toen oorspronkelijk werk schaarsch was, zijn voorbeelden van gedachtenovereenkomst tusschen verschillende geschriften niet zelden toe te schrijven aan het gebruik van éénzelfde, een gemeenschappelijke Latijnsche (of andere) bron.

Ik heb bij het zoeken naar bewijsmateriaal voor MAERLANT's auteurschap voornamelijk getracht in gedichten, die ongetwijfeld van MAERLANT zijn, letterlijke of nagenoeg letterlijke overeenkomsten te vinden, met passages uit de *H. d. H.* Op een dergelijke overeenkomst in woordenkeus werd zooeven (bij den aanroep aan Maria) reeds gewezen. Hieronder volgt verder het voornaamste van wat ik vond: verschillende versregels, in de *H. d. H.*, die woordelijk of met geringe wijziging in andere gedichten van MAERLANT voorkomen, ook uitdrukkingen, die uitsluitend of bijna uitsluitend door MAERLANT worden gebruikt.

Ik begin met de geschiedenis van 't giftmeisje, in ons werk vs. 769—782, die ook door MAERLANT wordt verteld in den *Alexander* I, vs. 1139—1186. Reeds het feit, dat deze geschiedenis, die voor zoover ik weet, overigens in het Middelnederlandsch niet voorkomt, zoowel in de *H. d. H.* als in den *Alexander* aangetroffen wordt, verdient de aandacht. Daarover aanstonds nader. Hier wijs ik op de opvallende, bijna letterlijke overeenkomst tusschen *H. d. H.*, vs. 775—76 (*want soe was oit upghehouden / van kintschen daghen toter houden*) en *Alex.* I, vs. 1171—72 (*dat soe oit was upghehouden / van haerre jonckeit tot haerre ouden*).

In het eerste boek van den *Alexander* komt nog een andere passage voor, die aan ons gedicht doet denken, en waarvan dan ook door sommigen vermoed wordt, dat ze uit het *Sec. Sec.* stamt, ik bedoel de zoogenaamde *leervoordracht* van ARISTOTELES, *Alex.* I, vs. 504—712, die MAERLANT reeds vond in zijn bron, den *Alexandreis* van GAUTHIER DE CHASTILLON. In deze leervoordracht geeft ARISTOTELES soortgelijke lessen aan ALEXANDER als in het *Sec. Sec.*, maar woordelijke overeenkomst, zooals bij 't giftmeisje, vond ik nergens.[1]) Of GAUTHIER deze raadgevingen uit het *Sec. Sec.* heeft getrokken, en *Alex.* I, vs. 504—712 dus als een soort verkorte *H. d. H.* is te beschouwen, bespreken we aanstonds. — Opvallend is verder de overeenkomst tusschen *Alex.* I, 1187—88 en *H. d. H.*, 1077—78.[2])

Het Xde boek van *Der Naturen Bloeme* geeft vs. 1—54 een korte verhandeling over de vier elementen, die door MAERLANT niet aan THOMAS CANTIMPRATENSIS ontleend is. Het loont de moeite die te vergelijken met de inleiding tot de gezondheidsleer uit de *H. d. H.* In beide gedichten zijn het *de wisen*, die in hun *parlementen* (*N. Bl.* X, 9; *H. d.*

1) Eenige gelijkenis vertoonen o. a. *Alex.*, 705—6 en *H. d. H.*, 356—358, *Alex.*, 708 en *H. d. H.*, 175, *Alex.*, 679 en *H. d. H.*, 265 (755 vlg.).

2) Toevallig ontbreken ook deze regels in L. Blijkens het Latijn hooren ze er in; *Alex.* I, 1187: *Die leewerke, die nachtegale / ende ander voghele songhen wale. H. d. H.*, 1077: *Leewerken ende nachtegale / singhen dan scoene ende wale.* Lat.: *cantant aves resonant philomene.*

H., 879) de theorie der vier elementen ontdekten ; terwijl *N. Bl.* X, 21—23 verzekert dat „*in onse menschelichede / daer ons lijf geset is mede / moeten* „*elementen sijn ghemanc,*" zegt *H. d. H.*, 861—862, dat de mensch alleen gezond is, als „*draghen over een / die complexien daer mede / versament* „*es die menscelikede.*" Deze overeenkomst is, dunkt me, te groot om toevallig te worden genoemd. — Naast *H. d. H.*, 2089—2090 (*want elc sine wet hout over best, / dus bliven die herten al ontvest*) kan geplaatst worden *Spiegel Historiael*, III[5], 55, 33 : *Men seget, dits goet ende dit best : / dus bliven die herten al ontvest.*[1]) — In vs. 2093 vlg. wordt den vorst aangeraden, dat hij „*scrivers met hem houde . . . , die scone ende* „*wel connen dichten, / entie met sconen worden verlichten / connen, dat* „*sijn heere wille*" (2095—2097) ; daarmee vergelijke men den raad, *Sp. Hist.* III[1], 39, 42 aan „clerken" gegeven : „(*Clerke ne sullen*) „*laten gaen salute subtyleke ghedicht, ende met sconen rimen verlicht.*"—

Om het vergankelijke van aardsche goederen aan te duiden gebruikt Maerlant eenige malen de uitdrukking *dat wandel aertsche goed*, o. a. *Nat. Bl.* III, 2457, *Eerste Martijn*, 626, ook in ons gedicht, vs. 1820. — Vs. 625—626 van den *Eersten Martijn* luiden : *God, diet al bi redene doet, / gaf dat wandel ertsche goet* enz. Deze zelfde woorden *diet al bi redene doet* ter karakteriseering van het Goddelijk beleid, vinden we nog eenmaal in den *Eersten Martijn* (304) en ook *H. d. H.*, 649. In plaats van *bi redene doen* spreekt Maerlant ook van *met redenen bevaen, met redenen besetten* (vgl. *H. d. H.*, 788, 867 en *Sp. Hist.* II[5], 23, 609). Deze uitdrukkingen schijnen weer speciaal Maerlantsch te zijn. Een andere uitdrukking, die ik alleen bij Maerlant aantrof, is *die rechte strate* in de beteekenis van den goeden, den rechten weg, fig. gebruikt. Het *Mnl. Wdb.* geeft daarvan drie voorbeelden, alle van Maerlant. In ons gedicht wordt gesproken van *die steenstrate rechte, die met waerheit es beset* (308—309).[2]) — Ik wijs verder op de uitdrukking *vraghen ende toghen* (*Eerste Martijn*, 975, vgl. ook *Verkeerde Martijn*, 39), die we in de *H. d. H.* aantreffen, vs. 343, als vertaling van 't Latijnsche *movere dubitabiles questiones.*[3]) Die aan dit alles volstrekte bewijskracht wil ontzeggen, en van oordeel is, dat uit de behandelde plaatsen alleen blijkt, dat de auteur een dichter is, volkomen vertrouwd met Maerlant's stijl en woordenkeus, zal toch moeten toegeven, dat de geconstateerde overeenstemming nog meer waarde krijgt, doordat ze bereikt werd in een vertaling, waar dus de schrijver in zijn uitingen niet vrij was. Hem wijs ik verder op 't geheele complex van feiten, die voor Maerlant's auteurschap spreken. Voor mij staat het dan ook buiten twijfel, dat we de hss. C en H mogen gelooven, dat Jacob van Maerlant de dichter is van ons werk.

1) Het *Mnl. Wdb.* geeft van het trans. *ontvesten* alleen voorb. uit Maerlant's werken.

2) Waarschijnlijk ontleent Maerlant deze beeldspraak aan den Bijbel ; vgl. Psalm I.

3) Men vergelijke ook de overeenkomst tusschen *H. d. H.*, vs. 745—748, *Sp. Hist.* III[8], 88, vs. 68—86 en *Sp. Hist.* IV[1], 30, vs. 67, waarop blz. 65, noot 1 reeds werd gewezen. Bij de aant. worden nog enkele plaatsen genoemd (zie o. a. bij vs. 625).

We zullen nu nagaan wat er te zeggen valt voor de meening, dat het werk bestemd is voor den jeugdigen FLORIS V. MAERLANT moet tijdens zijn verblijf op Voorne den jongen FLORIS, die toen op datzelfde eiland zijn jeugd doorbracht, wel hebben leeren kennen. We zien hem in betrekking staan tot den vertrouwden raadsman van FLORIS, ALBRECHT VAN VOORNE, burggraaf van Zeeland, aan wien hij (± 1261) zijn *Merlijn* opdraagt, en tot NICOLAAS VAN CATS, die eveneens tot FLORIS' vertrouwelingen behoort. Aan NICOLAAS VAN CATS is opgedragen *Der Naturen Bloeme*, waarschijnlijk tusschen 1266 en 1269 geschreven. Wanneer dan een vijftiental jaren later MAERLANT den *Spiegel Historiael* op FLORIS' verzoek begint, en dat dichtstuk, zijn hoofdwerk, aan FLORIS opdraagt, dan is dat wel het eerste stellige bewijs van een zekere betrekking tusschen hen beiden, maar het ligt voor de hand aan te nemen, dat de kennismaking uit MAERLANT's Voornschen tijd dateert. Misschien heeft MAERLANT FLORIS' eerste schreden op het pad der „clergie" geleid. In 1266 werd FLORIS mondig en aanvaardde zelf het landsbestuur. Toen, aldus het vermoeden, zal MAERLANT hem dezen vorstenspiegel als een handleiding in de regeerkunde hebben meegegeven. Dat vermoeden wordt niet alleen versterkt door de omstandigheid, dat het *Sec. Sec.* in de Middeleeuwen meermalen tot een dergelijk doel is vertaald (zie blz. 69), maar in de vertaling zelf meen ik bovendien een paar aanwijzingen te vinden, die aan deze onderstelling een groote mate van waarschijnlijkheid geven.

Als inleiding tot de *pulchra consuetudo*, de „schoone zede" der Indiërs, die de vorstelijke waardigheid zoo hoog weten te houden (*H. d. H.*, vs. 396 vlg.), lezen we in het Latijnsche *Sec. Sec.* dezen zin: „Decet etiam regem „abstinere nec multum frequentare consortium subditorum: et maxime „vilium personarum quia nimia familiaritas hominum parit contemptum „honoris. Et propter hoc", gaat het daarna verder, „pulchra consuetudo „indorum in dispositione regni et ordinatione regis qui statuerunt „quod rex tantum semel in anno coram hominibus appareat" enz. MAERLANT vertaalt aldus (*H. d. H.*, vs. 387 vlg.) : *Weltijt soot so verre coemt, / dat men lansheren heren noemt, / sone voeghet hem niet wel, / dat hi hemelike no in spel / te vele hout met sulken personen, / die men ter eren niene mach tonen, / bedi het maect den here versmaet, / als hi te vele omme gaet / met onwaerden ende* m e t k i n d e n ; *Dies so pleecht men in ynden / ere utermatene scoonre sede : / weltijt so inder moghenthede / een* n i e w e *coninc. es gheset, / so hebsi ghemaect ene wet, / dat die coninc eens in den iare / hem vertoghe al openbare.* Men ziet de toevoegingen van MAERLANT : in de eerste plaats de eenigszins zonderlinge regels 387—388, die wel zullen moeten beteekenen : als eenmaal de tijd daar is, dat de vorstenzoon zelf tot regeeren geroepen wordt,[1]) dan vs. 395, waar de vorst gewaarschuwd wordt voor den omgang „*met kinden*",

1) Voor FLORIS, die tijdens zijn minderjarigheid onder voogdijschap stond, hebben deze woorden zin.

ten slotte lette men op de wel wat onbeholpen vertaling in vs. 398—400, waar met den „*niewe coninc*" weer wordt vastgeknoopt aan de gedachte in vs. 387—388. Uit dit alles moet men wel den indruk krijgen, dat MAERLANT, denkend aan de aanstaande of misschien recente troonsbestijging van den twaalfjarigen FLORIS, zijn text daarmee in overeenstemming een weinig heeft gewijzigd. We mogen dan verder aannemen, dat met den „*lieven neve*" uit vs. 8 de jeugdige FLORIS is bedoeld, welke aanspraak dan dezelfde kracht zal hebben, „als onze gemoedelijke woorden „mijn zoon" in den mond van den meester tot zijn leerling."[1]) De *H. d. H.* moet dan omstreeks 1266 zijn geschreven, eer vóór dan nà FLORIS' troonsbestijging. Het omvangrijke *Der Naturen Bloeme*, waarvan men op goede gronden aanneemt, dat het kort na MAERLANT's vertrek van Voorne is gemaakt, of ten minste voltooid, zal dan op de *H. d. H.* volgen. Neemt men die volgorde aan, dan is meteen een natuurlijke verklaring gevonden, waarom MAERLANT bij 't vertalen van het Eerste Boek uit *de naturis rerum* overslaat de *ordo vivendi philosophice, secundum Aristotelem*, die door den auteur THOMAS VAN CANTIMPRÉ ontleend was aan de gedeeltelijke Latijnsche vertaling van het *Sec. Sec.*, het *Regimen Sanitatis* van JOHANNES HISPALENSIS.[2])

Vergelijkt men het slot van den proloog (vs. 147—158) van *Der Nat. Bl.* met de inleiding van de *H. d. H.*, dan is een zekere overeenkomst niet te miskennen, in beide vinden we de gedachte van het geven uit den geest, „*uut minen sinne*" ; in beide worden God en Maria op ongeveer gelijke wijze aangeroepen ; misschien zijn beide werken ongeveer gelijktijdig opgezet, en heeft de Vlaming daarmee bij zijn afreis naar zijn geboorteland een bewijs van dankbaarheid willen geven voor de gunsten, hem in Holland betoond.

De Leervoordracht van Aristoteles (*Alexander* I, vs. 504—712).

Deze leervoordracht vond MAERLANT in zijn bron, den *Alexandreis* van GAUTHIER DE CHASTILLON. GAUTHIER put voor zijn werk hoofdzakelijk uit QUINTUS CURTIUS, *De rebus gestis Alexandri magni libri octo* en hierin staat die voordracht niet. Dat heeft sommigen doen vermoeden, dat we hier te doen hebben met een uittreksel uit het *Sec. Sec.*, door GAUTHIER samengesteld.[3]) Tegen deze meening heb ik eenige bezwaren : In de eerste plaats lijkt het mij, op grond van wat we omtrent het Latijnsche *Sec. Sec.* weten, onwaarschijnlijk, dat GAUTHIER, toen

1) TE WINKEL, *Maerlant's Werken*², blz. 59. Andere voorbeelden van een dergelijk gebruik van *neve* zijn niet bekend. Men zal om deze beteekenis te verklaren wel moeten uitgaan van die van kleinzoon. Neef komt overigens, ook bij MAERLANT, in ruimer beteekenis dan als verwantschapsnaam voor, vgl. *Mnl. Wdb.* ; het woord wordt zeer veel in de aanspraak gebruikt.

2) TE WINKEL, *Maerlant's Werken*², blz. 60, noot 2, en zie hiervoor, blz. 55.

3) P. MEYER drukt zich (*Romania* XV, blz. 169) aldus uit : „Il n'est guère douteux „en effet que Gauthier de Chastillon se soit inspiré du Sec. pour composer le discours „qu'il prête à Aristote."

hij den *Alexandreis* maakte, ± 1180 dus, een volledige vertaling van het Latijnsche *Sec. Sec.* heeft gekend. We hebben juist gezien, dat niet voor de eerste helft van de 13de eeuw bewijzen van bekendheid met het volledige werk[1]) in het Westen worden gevonden. Kan GAUTHIER dan, lang voor PHILIPPUS' vertaling hier populair werd, een Arabisch hs. van het *Sec. Sec.* hebben gekend ? Ook die onderstelling schijnt mij weinig aannemelijk. Bovendien, de overeenkomst tusschen deze leervoordracht en het *Sec. Sec.* schijnt mij te gering om daaruit tot direct verband te besluiten. We treffen in beide werken wel vele gelijke of gelijksoortige raadgevingen aan, maar dergelijke lessen vindt men, zooals we nader zullen zien, in verscheidene moraal-didactische werken van de Middeleeuwen. Daarentegen vind ik in den bouw van deze voordracht, in den opzet en de volgorde, niets, wat aan het *Sec. Sec.* doet denken. Daarbij komt nog, dat het geenszins noodzakelijk is aan het *Sec. Sec.* te denken ; er waren, gelijk we vroeger zagen, in de Middeleeuwen verschillende brieven van ARISTOTELES aan ALEXANDER in omloop, ook over regeerkunde.[2]) Het komt mij veel waarschijnlijker voor, dat GAUTHIER een dier epistulae, die niet in verband, ten minste niet in direct verband met het *Sec. Sec.* staan, gekend heeft.[3])

De Giftmeisje-Geschiedenis.

Het verhaal van het giftmeisje (*Alex.* I, vs. 1139—1186) stamt ongetwijfeld uit het *Sec. Sec.* De *Alexandreis* geeft het niet, MAERLANT moet het dus op de een of andere wijze zelf in zijn vertaling hebben ingevoegd. Vergelijken we de geschiedenis in den *Alexander* met die in de *H. d. H.*, dan is dit het groote verschil, dat in het eerste werk het voorval een dateering en enscèneering heeft, die het in het andere mist. In den *Alexander* vertelt een der wachthoudende ridders het, den eersten nacht van de landing der Macedoniërs in Klein-Azië. Het zou gebeurd zijn „cortelike" nadat ALEXANDER koning „Claus van Atervaen" in een „prijchspel" had overwonnen. Verder wijken de beide verhalen op slechts ondergeschikte punten van elkaar af : de uitweiding over de schoonheid van het meisje in den *Alexander* missen de *H. d. H.* en het Latijnsche *Sec. Sec.*, eveneens de bijzonderheid, dat ze „hare botscap wale conde segghen in griexer tale" en het doen „vrien door den

1) De gedeeltelijke vertaling, het *Regimen Sanitatis* van JOH. HISP., zal misschien omstreeks 1130 in Spanje zijn gemaakt, zooals we hiervoor hebben aangetoond.

2) Zie blz. 18 hiervoor.

3) Het bestek van mijn werk gedoogt niet op deze, niet alleen bij de Arabieren maar ook in het Westen verbreide, briefliteratuur nader in te gaan. WILHELM HERTZ, deze leervoordracht besprekend, meent, dat de vraagstukken in verband daarmee eerst zullen kunnen worden opgelost, „wenn erst die in der Mittelalterlichen Literatur so „häufig wiederkehrenden „Lehren des Aristoteles" in ihren Verhältnis unter sich und „zu den Sec. Sec. gründlicher durchforscht sind." Zie HERTZ, *Arist. in den Alex.-dichtungen des M. A.* (*Abh. der Philos.-Philol. Classe der Kön. Bayerischen Akad. der Wissensch.*, Bnd. 19, München 1892).

cnape". Volgens de *H. d. H.* is het meisje grootgebracht met „venine", in den *Alexander* met „serpenten ende venine"; PHILIPPUS heeft: nutrita fuit et imbuta veneno serpentum. De lezing in de *H. d. H.* staat over 't geheel het dichtst bij de Latijnsche bron, ten minste bij de verschillende lezingen, die ik daarvan ken, maar toch is de overeenkomst tusschen deze laatste en het verhaal in den *Alexander* te groot om aan een andere bron dan het *Sec. Sec.* van PHILIPPUS te denken. Het is echter niet noodzakelijk op grond hiervan aan te nemen, dat MAERLANT, toen hij den *Alexander* maakte (waarschijnlijk tusschen 1257 en 1260), het *Sec. Sec.* reeds kende. Daartegen pleit, dat in den *Alexander* zelf verder geen spoor van bekendheid met dat werk wordt gevonden, wat, bij MAERLANT's neiging tot interpoleeren en compileeren, de aandacht verdient. Bovendien zullen we in dat geval de dateering en enscèneering aan MAERLANT zelf moeten toeschrijven. Heeft MAERLANT inderdaad het verhaal uit het *Sec. Sec.* genomen en hier ingelascht, dan is de enscèneering aardig gevonden, maar de tijdsbepaling is eenigszins zonderling: kort na ALEXANDER's overwinning op „Claus van Atervaen" (d. i. NICOLAAS VAN ACARNANIË), van wien MAERLANT eigenaardig genoeg, overigens in den *Alexander* niet rept,[1]) zou de koningin van Indië dit verraderlijk geschenk hebben gezonden; zij maakt zich dan wel buitengewoon vroeg bezorgd voor ALEXANDER, die zijn loopbaan van wereldveroveraar dan nog niet of nauwelijks is begonnen.[2]) Op grond hiervan komt het mij aannemelijker voor, dat MAERLANT deze geschiedenis als randglos in zijn hs. van de *Alexandreis* heeft gevonden.[3]) Te eerder kunnen wij dit aannemen, omdat de giftmeisje-geschiedenis reeds zeer vroeg los van het *Sec. Sec.* haar weg vond in de verhalenliteratuur der Middeleeuwen, zooals HERTZ in zijn reeds genoemde studie met tal van bewijzen aantoont. In onze Middelnederlandsche letterkunde trof ik ze nergens anders dan bij MAERLANT. Het verhaal is lang populair gebleven; bij JACOB CATS vindt men het tweemaal uitvoerig verteld: in den *Trouwring*, waar PHILOGAMUS het aan SOPHRONISCUS verhaalt[4]) en in de *T' samenspraack tusschen ziel en lichaam.*[5])

---

1) Alleen *Alex.* X, 160 wordt, eveneens in 't voorbijgaan, deze overwinning genoemd.

2) Volgens de *Alexandreis* valt de strijd tegen NICOLAAS vóór de verovering van Athene; VINCENTIUS VAN BEAUVAIS verhaalt in zijn *Speculum Historiale* den wedstrijd tusschen den 15jarigen ALEXANDER en koning NICOLAAS (vgl. *Sp. Hist.* I[4], VII).

3) Vgl. TE WINKEL, *Maerlant's Werken*[2], blz. 416, waar wordt aangenomen, dat MAERLANT in zijn *Alexander* niet weinig aan glossen in zijn exemplaar van GAUTHIER's werk zal hebben ontleend.

4) *Alle de Werken* (Amsterdam 1700), Dl. II, blz. 38.

5) *Alle de Werken* II, 511. CATS noemt als zijn bron CAMERARIUS. Men vindt het verhaal in JOACHIM CAMERARIUS' *Operae Horarum Subcisivarum sive meditationes Historicae*, Centuria tertia, no. 69. In plaats van de koningin vinden we hier een koning (vgl. daarvoor HERTZ, blz. 66); voor de andere afwijkingen bij CATS zie men blz. 24, noot 1.

B. Verhouding tot de Latijnsche Bron. Vertaal- en Rijmkunst.

Bij de bespreking der Latijnsche hss. hebben we aangetoond, dat Maerlant voor zijn vertaling niet gebruikt kan hebben een hs. van de verkorte Latijnsche redactie, waarvan bijv. de hss. *Utrecht* 317 en 318 typen zijn (vgl. blz. 64). Mogelijk is, dat hij een andere verkorte versie heeft gehad, waarvan mij geen voorbeeld onder oogen kwam, maar het waarschijnlijkst lijkt mij, dat zijn Latijnsche bron het onverkorte *Sec. Sec.* van Philippus bevatte, zooals we het uit den Parijschen druk van 1520 leerden kennen. Tot die meening komt men, wanneer men het Middelnederlandsche gedicht naast die onverkorte versie legt. De vertaling volgt over 't geheel het Latijn op den voet, vooral in de eerste tractaten, en correspondeert zoo nauwkeurig met den text van den Parijschen druk, dat een andere, daarvan afwijkende, bron voor onze vertaling moeilijk denkbaar is. Maerlant moet dan wel veel onvertaald hebben gelaten, tenzij, wat natuurlijk ook mogelijk is, in zijn voorbeeld een paar tractaten ontbraken. We wezen echter in een vorig hoofdstuk reeds een enkele plaats aan, die op verkorting wijst (zie blz. 64), terwijl voor de uitlating van meerdere grootere gedeelten wel een aannemelijke verklaring te vinden is, zooals we nader zullen zien. Daarom blijft, naast de mogelijkheid van een onvolledig Latijnsch handschrift der uitgebreide versie, die, dat Maerlant het geheele *Sec. Sec.* zal gekend hebben.

In het begin van zijn werk, de eerste twee tractaten, blijft de schrijver niet alleen angstvallig dicht bij het Latijn, maar slaat hij ook zeer weinig over.[1]) De overige tractaten, voor zoover hij die vertaalt, verkort hij sterk ; die verkorting bereikt hij op een enkele uitzondering na, niet door een zelfstandig uittreksel van den text te maken, maar door telkens weer kleinere of grootere gedeelten uit te laten ; wat hij geeft is dan weer getrouwe navolging van het aldus gecoupeerde Latijn. Iets zelfstandiger gaat hij te werk bij het vertalen van het hoofdstuk *de justitia*, dat hij wellicht evenmin als ik volkomen begrepen zal hebben. Zijn definitie van de gerechtigheid, de gewone in Middeleeuwsche moraliseerende geschriften,[2]) stamt niet uit het *Sec. Sec.* Zij doet denken aan de bekende Latijnsche rechtsspreuk : Justitia est constans et perfecta voluntas jus suum cuique tribuendi.

Ook aan het slot van zijn werk, na de geschiedenis van den Jood en den Magiër (vs. 2090), begint hij vrijer te vertalen, terwijl de laatste 25 versregels, die moeten correspondeeren met de hoofdstukken de subditis domus proprie en de dispensatoribus, nauwelijks meer eenige overeenkomst met het Latijn vertoonen. Het heeft er den schijn van, of hij haast had zijn werk af te krijgen, ook de plotselinge, onverwachte

1) Een doorloopende vergelijking van den Middelnederlandschen text met het Latijn vindt men in het eerste hoofdstuk.

2) Zie bijv. *Lksp.* III, 2, 165 ; III, 11, 12 en III, 12, 50. De bovengenoemde Latijnsche definitie vindt men het eerst bij Ulpianus, *libro primo Regularum*.

slotregels (vs. 2157—58) verwekken dien indruk. Misschien drong de tijd en mogen we òf in het naderen van FLORIS' troonsbestijging òf in MAERLANT's op handen zijnd vertrek de oorzaak zoeken van deze opvallende verandering van methode.

Eigen uitingen in het gedicht zijn schaarsch, en die we vinden, zijn grootendeels onbelangrijk ; in de meeste gevallen zijn het enkele regels, die een soort résumé geven van een behandeld tractaat, of een inleiding naar een volgend. Zoo vormen vs. 1429—1438 en 1439—1450 respectievelijk het slotstuk van de gezondheidsleer en een inleiding tot de gerechtigheid. Enkele andere toevoegingen kwamen hiervoor reeds ter sprake ; wat op dit gebied verder van belang is, vindt men bij de aanteekeningen vermeld.[1])

Over 't geheel heeft MAERLANT den zin van 't Latijn duidelijk weergegeven, soms is een vertaling minder geslaagd ; vinden we dergelijke minder duidelijke of foutieve vertalingen, dan behoeft natuurlijk de schuld niet steeds bij den vertaler te liggen. Zoo wordt het Latijnsche *ratio per desiderium* bone fame *elicit* veritatem weergegeven door (vs. 237—239) : want *redene met goeder beghertcn* / van goeder name met trouwer herten / hevet die waerheit *ute vercoren*. Heeft nu MAERLANT's handschrift *eligit* (*elegit*) gelezen, of heeft hijzelf *eligo* en *elicio* met elkaar verward ? De vertaling van het lastige *ratio per* desiderium bone fame door *redene met* enz. schijnt minder gelukkig. Een dwaze vertaling van *anima rationalis* door *sin van sire zielen* vinden we in vs. 271—272, terwijl ook vs. 259—260 *ende dese redene doet bi naturen / die mensceit te gader gheduren* in 't geheel niet beantwoordt aan 't Latijn : *et hoc rationi convenit et nature* (vgl. verder het Latijn onder den Middelnederlandschen text, blz. 124). In vs. 1104 lezen we : *alle varewe vertoghet dan* (in den zomer) *hare*, waar 't Latijn heeft *crescunt calores*. MAERLANT heeft misschien *color* in plaats van *calor* gelezen. Mogelijk is natuurlijk ook, dat alle hss. bedorven zijn en men *warme* moet lezen (en dan *verhoghet hare? augetur calor solis, Campb.* 177).

Een moeilijke plaats is de cirkelspreuk (vs. 1511—1540) ; deze korte, in elkaar grijpende sententiën waren haast voorbeschikt om verkeerd opgevat en verminkt te worden. Wat MAERLANT hiervan maakt, is voor een deel onbegrijpelijk, en misschien onder de handen der afschrijvers nog meer bedorven. Op één verkeerde vertaling in die achtspreuk wil ik hier wijzen, verder zie men de behandeling daarvan in de aanteekeningen. Vs. 1521—1522 : *Die wet dats een lantscap echt, / dat een landshere wel berecht,* is de vertaling van het Latijnsche *lex est regimen quo rex regit.* MAERLANT heeft, gelijk men ziet, *regimen* verkeerd opgevat, misschien *regnum* gelezen, en ten gevolge daarvan ontstaat een volkomen onbegrijpelijke vertaling. Bij de aanteekeningen achter den Middelnederlandschen text kan men verdere voorbeelden van verkeerde vertaling vinden (zie bijv. bij vs. 405, 877).

1) Men zie bijv. de aant. bij vs. 1523—1526, 1535, 1727 en 1736.

Ik laat hier nog een paar korte opmerkingen over de rijmkunst en den stijl in ons gedicht volgen.[1]) Eenige malen vinden we denzelfden rijmklank in 4 opeenvolgende regels, nl. : 887—890, 1129—1132, 1803—1806.[2]) Ook in andere werken van MAERLANT komen voorbeelden hiervan voor.[3]) Een rijm *dinc : coninc* (206) is in 't Middelnederlandsch niets ongewoons, 769 *di* (pron. pers.) : *indi* (Indië) is leelijk en door de ongewone accentuatie en door de gelijke consonant. Stoplappen uit rijmnood als 11 *ende gheen ander*, 215 *sijt ghewesse*, 470 *ende niet el*, 898 *hoe soot came*, 1865 *over waer*, die bijna elk Middelnederlandsch dichtstuk ontsieren, komen ook hier, schoon niet in hinderlijke mate, voor. Soms wordt een nietszeggend *dan* (119, 544, 1460, 1827), *al* (803, 867), of *wel* (1932) voor het rijm te hulp geroepen, dat uit een stilistisch oogpunt beter ware weggelaten. Een voor ons taalgevoel overtollig of hinderlijk voornaamwoord *dat* (*dit*) ter aankondiging van een objectszin noteerde ik in rijm op de volgende plaatsen : 43, 1178, 1323 en 1925.

Voorbeelden van een eigenaardige constructie, die, voor zoover ik weet, alleen in rijm voorkomt, geven vs. 1316, 1609 en 2010. We vinden hier in rijm een pron. demonstr. (*die*, *dat*, *datgone*), dat terugwijst op een reeds genoemd subject of object : vs. 1314 *ende henne mach altoes niet nosen, / dat men up clar water sie, / ende mense* (nl. de oogen) *wide ondoe dan die.* FRANCK vestigde op deze constructie het eerst de aandacht (zie *Alex.*, Inl., blz. LXVII, en vgl. ook STOETT, *Synt.*² § 42). Bij voorbeelden als het bovenstaande zou men misschien ter vergelijking kunnen aanhalen zinswendingen als : *wat wil-ie toch, die jongen !*, waar het subject of object, eerst uitgedrukt door een enclitisch pronomen, in geaccentueerden vorm (meestal *substantief* + demonstratief) wordt herhaald aan het slot van den zin. Maar er zijn in het Middelnederlandsch ook voorbeelden, waar subject of object eerst met name en volle klem worden genoemd, en dan nog eens in 't rijm met een terugwijzend voornaamwoord worden aangeduid : *Livius ende Marcelinus coesmen die, alsemen screef CCC jaer ende drie* (*Sp. Hist.* I⁶, 1, 95). Waarschijnlijk zullen deze constructies wel voor het rijm zijn gemaakt. Een vierde voorbeeld van dit gebruik in ons gedicht vinden we vs. 1120—1122, die in L luiden : *ete dan te sire bate, / wat so cout es ende nat, / want het es ghetidich bat.* C, H, B lezen in vs. 1122 *dat.* Deze lezing is stellig de juiste : van een vergelijking is in den text geen sprake, terwijl ook de min of meer gewijzigde beteekenissen van *bat* hier slecht passen.

---

1) Men vergelijke ook blz. 84.

2) 283—286 vinden we *scande : bande, ende : scende*, 713—16 *êde : êde*, gevolgd door *ēde : ēde*, en 949—52 *iene : iene* en *îne : îne.*

3) Zie bijv. J. VERDAM, *De rijmen in Maerlant's Historie van Troyen* (*Tschr.* XXIII), en FRANCK, *Inl. op Alex.*, blz. LXXXI.

C. Karakteristiek van het Gedicht. Plaats in de Letterkunde.

Zooals aan het slot van hoofdstuk II is betoogd, wordt het karakter van het oorspronkelijke, Arabische werk bepaald door de duidelijke voorliefde van den auteur-compilator voor moraliseerende en religieus-philosophische bespiegelingen, alsmede door zijn neiging tot medische en occulte wetenschap. Een staatsman is de compilator niet in de eerste plaats geweest ; wel bevindt zich onder het uit verschillende bronnen verzamelde materiaal een en ander van economischen en politieken aard, bovendien is het zeer wel mogelijk, dat hij met zijn werk de bedoeling heeft gehad zijn wereldbeschouwing ingang te doen vinden bij de vorsten van zijn tijd, maar met practische politieke vraagstukken houdt hij zich niet bezig. De namen van ARISTOTELES en ALEXANDER, die de beste aanbevelingsbrieven moesten zijn voor het werk èn in zijn qualiteit van *ars politica* èn als philosophie — en wetenschapsleer, dienden den compilator tevens tot raam om het in zijn onderdeelen zoo ongelijksoortige geschrift te omlijsten. Duidelijken samenhang met de Alexandergeschiedenis, zooals we die uit de verschillende Alexanderromans kennen, vertoont het werk nergens. Dat de auteur met ARISTOTELES' geschriften vertrouwd zou zijn geweest, geen enkele passage in zijn geheele werk, die daarvan duidelijk blijk geeft. — Zien we nu, wat in de Middelnederlandsche vertaling is overgebleven van het Latijnsche *Sec. Sec.* van PHILIPPUS, dat zelf nog in hoofdzaak overeenkomt met de Arabische bron.

Behalve een paar verzen in de inleiding, die er op wijzen, dat MAERLANT's bron ten minste den proloog van den Latijnschen vertaler bevatte, vinden we in ons gedicht niets van de lange inleidingen, die aan den eigenlijken brief van ARISTOTELES voorafgaan, zoodat dus de Middelnederlandsche lezer onkundig blijft van de zonderlinge voorgeschiedenis van 't werk, van de geheimzinnige preludiën op den inhoud en de hooggestemde lofspraak op ARISTOTELES. Van de 10 tractaten, die PHILIPPUS' versie bevatte, geeft de *H. d. H.* I en II, de verhandeling over deugden en ondeugden (tot vs. 838), III de gezondheidsleer[1]) (tot vs. 1438) en V—VIII, de tractaten over de gerechtigheid, over raadgevers, schrijvers en gezanten. Tractaat I en II met hun moraliseerenden inhoud zijn vrij getrouw weergegeven, de gezondheidsleer is aanmerkelijk bekort, evenals de volgende tractaten ; in Tractaat VI (over de raadgevers) ontbreken geheel de lange inleidende bespiegelingen. Tegenover die neiging om te bekorten valt op een streven om de verhalen : de „scoone sede" der Indiërs, het giftmeisje, de weverszoon en de twee koningszonen, de Jood en de Magiër, zoo getrouw en volledig mogelijk weer te geven. We missen in de Middelnederlandsche vertaling Tractaat IX en X, d.i. de strategie en de physiognomie, alsook de verhandeling

1) Ik nummer hier de tractaten naar de volgorde, waarin ze bij PHILIPPUS voorkomen ; zie blz. 2.

over steenen en planten met haar natuur-philosophische en alchemistische inleiding, Tractaat IV. Voor de weglating van sommige gedeelten is wel een reden te vinden: Een „*lapidarys*" had MAERLANT reeds geschreven, toen hij met de vertaling van het *Sec. Sec.* aanving. Bovendien staat hij vrij sceptisch tegenover dergelijke wondersteenen als men in Tractaat IV van het *Sec. Sec.* behandeld vindt: In Boek XII van *Der Naturen Bloeme*, dat ook over steenen handelt, zegt hij, wanneer hij genaderd is tot de talismans, de wondersteenen met ingegraveerde figuren: .... *so watmer of seghet, ic en rade niet, datmer an leghet te vasten waen* (vs. 1151—1153). In dat scepticisme is misschien de reden te zoeken, dat hij de alchemie met den aankleve van dien heeft uitgelaten, terwijl verder zijn godsdienstige zin hem weerhouden kan hebben de neo-platonische en Hermetische bespiegelingen over God en de wereld over te nemen; ook kunnen paedagogische overwegingen hier en elders gegolden hebben: immers FLORIS, voor wien het werk bestemd was, was nauwelijks 12 jaar. Zoo vinden we dan in het Middelnederlandsch het *Sec. Sec.* terug, ontdaan van al die occulte wijsheid, die het werk terecht den naam *Secretum Secretorum* doet dragen.[1]) MAERLANT houdt desalniettemin den titel bij, en de lezer, onbekend met de metamorphose van het boek, vraagt zich af, waar hier de geheime wetenschap schuilt, die den oningewijde verborgen moet blijven.

Van ons tegenwoordig standpunt beschouwd, heeft MAERLANT een verstandige en practische keus gedaan. Natuurlijk is hij er niet in geslaagd om uit een werk, waarvan de veelsoortige inhoud door zoo'n lossen band werd samengehouden, een samenhangend geheel te maken. Hij schijnt zelf gevoeld te hebben, dat het heterogene karakter van het werk den lezer moest hinderen; ten minste we zien hem een poging doen niet alleen om de gezondheidslessen in verband te brengen met het geheel, maar ook om den lezer, die den draad van het werk kwijt mocht zijn, dien weer in de hand te geven (zie vs. 1437—1448).

Bij voorkeur wordt ons gedicht een handboek der regeerkunde, een vorstenspiegel genoemd. Die titel is, voor een groot deel er van althans, niet onjuist, maar, zooals ons reeds bleek, het werk wordt er niet voldoende door gekarakteriseerd. We vinden niet een inleiding tot, een verhandeling over Middeleeuwsche staatsproblemen en machtsverhoudingen;[2]) wat het werk op zuiver staatkundig terrein geeft, zijn in hoofdzaak eenige economische en sociale raadgevingen; voor 't overige leert de *H. d. H.* moraal, practische moraal voor den vorst,[3]) wien het belang van land en onderdanen ter harte gaat, maar grooten-

1) Alleen hier en daar vindt men er nog de sporen van; zoo is van de getalspelerijen iets gebleven (vs. 1545 vlg.; vs. 1718) en heeft MAERLANT de microcosmos-idee met de diervergelijkingen uit Tractaat VI (vs. 1875—1920) niet willen uitlaten.

2) Vgl. blz. 52.

3) Men houde ook in 't oog, dat een van de oudste titels van het *Sec. Sec.* is liber *moralium* de regimine principum; zie blz. 6.

deels ook van waarde voor den gewonen burgerman. Dàt moeten de Middeleeuwen vooral in het verkorte *Sec. Sec.* gezien hebben : ethische wijsheid en — natuurlijk niet te vergeten medische ; daardoor is — voor een groot deel althans— het succes te verklaren, dat het werk in alle Westersche landen heeft. Wordt den vorst hier voor oogen gehouden, hoe hij zich heeft te gedragen in zijn privaatleven, tegenover raadslieden en hofhouding, tegenover zijn volk, de burger kon van dezelfde lessen profijt trekken voor eigen levenswandel, voor zijn omgang met vrienden en medemenschen. Wat we dus in onze *H. d. H.* vinden, is van drieërlei aard :

1°. raadgevingen en beschouwingen op zuiver staatkundig terrein ; 2°. moraal-didactische wijsheid, voor den vorst evenzeer van belang als voor den burger ; 3°. hygiënische en diëtetische voorschriften. Natuurlijk is de grens tusschen 1 en 2 niet scherp te trekken, maar wat uitsluitend voor den vorst van belang is, vormt het kleinste deel van 't werk, en vindt men grootendeels in het laatste gedeelte. Wat als zoodanig apart vermelding verdient, en van verder strekkenden invloed kan geweest zijn, wil ik eerst in 't kort noemen ; daarna volgt een enkel woord over de gezondheidsleer en ten slotte zullen we het werk plaatsen in het kader, waarin het m. i. het best past, nl. in een omgeving van eenige bekende Middelnederlandsche gedichten van moraliseerenden inhoud, die zich wel in hoofdzaak tot het ,,ghemene diet'' richten, maar toch ook soms niet nalaten den landsheer op zijn plichten wijzen.

In het begin van de *H. d. H.* (vs. 119 vlg.) vinden we de aansporing tot een goede administratie der rijksmiddelen. Ziedaar een raad, waarmee in 't bijzonder de landsheer zijn voordeel kon doen, een les, die den jongen Floris in dien tijd van chronisch geldgebrek der vorsten niet vroeg genoeg ingeprent kon worden. Ik wijs verder op den raad om kooplieden te beschermen (vs. 467 vlg.), een raad, dien we in meer Middeleeuwsche dichtwerken aantreffen, op de aansporing om de wetenschap te bevorderen, de studie aan te moedigen, vooral ook bij de lagere standen (vs. 731 vlg.). — Bij 't kiezen van zijn raadslieden zij de vorst voorzichtig ; den onaanzienlijke moet hij niet versmaden ,,om sine cleenheit, vint hine wijs'' (vs. 1677) ; hij neme in zijn raad niet meer dan zeven wijze mannen, maar ,,hebbere seven, iof hi moghe ; daer sijn toe redene groot ende hoghe'' (vs. 1716 vlg.). Ieder van hen raadplege hij afzonderlijk en eerst daarna neme hij zijn besluit (vs. 1571). We zagen reeds, dat Maerlant zelf in den *Spiegel Historiael*, als hij het over Alexander heeft (*Sp. Hist.* I[4], 56, vs. 41—52) dit overneemt uit de *H. d. H.*[1]) Is het toeval, wanneer we ditzelfde getal van zeven raadslieden vinden in Philips van Leiden's *de cura reipublicae*

1) Ook in het *Volksboek van Alexanders Historie* vinden we deze passage, uit den *Sp. Hist.* overgenomen; vgl. *Proza-bewerkingen van het Leven van Alexander den Grooten in het Middelnederlandsch* door S. S. Hoogstra ('s-Gravenhage 1898), blz. 145.

et sorte principantis, ten behoeve van graaf WILLEM V geschreven? Ook PHILIPS VAN LEIDEN raadt zijn vorst in de eerste plaats *bekwame* raadslieden te kiezen: „viri litterati qui leges noverint et jura majorum";[1]) „en", laat hij er dan op volgen, „veel zijn niet van noode, een *zevental* is voldoende." Mogelijk zijn deze regels geschreven onder invloed van het *Sec. Sec.*[2]) of de *H. d. H.*, hoewel het zevental bij wijze mannen, bij raadslieden ook al spoedig kanoniek geworden kan zijn onder invloed van de zeven beroemde wijzen van Griekenland; men denke aan de *Zeven Vroeden van binnen Rome.*

Grooter invloed dan de staatsmanswijsheid hier verkondigd, zal de gezondheidsleer hebben gehad. Al mogen deze hygiënische en diëtetische lessen niet hebben kunnen concurreeren tegen de regels der Salernitaansche school, waarmee ze, gelijk we zagen, op verschillende plaatsen overeenkomst vertoonen, toch zullen ze ongetwijfeld evengoed als deze zijn overgenomen in „regimenten der gezondheid"[3]) en kalenders. Kalendergeneeskunde, die jaargetijde voor jaargetijde, maand voor maand nauwkeurig voorschreef, wat de mensch te doen en te laten had om gezond te blijven, was natuurlijk de consequentie van het hiervoor in hoofdstuk II beschreven systeem, waarin aan de kosmische krachten en verschijnselen zoo'n overheerschende invloed op 't menschelijk organisme werd toegekend, een systeem, waarbij de „phisiker" in de eerste plaats een goed „astronomien" moest zijn.[4]) Leefregels voor de 12 maanden des jaars, leefregels in verband met den zonneweg door de 12 hemelteekenen, of ook, zooals in ons gedicht, gezondheidsregels voor de 4 jaargetijden vielen dan ook in de Middeleeuwen bijzonder in den smaak en bleven lang daarna nog populair.[5]) Wat die behandeling van de 4 jaargetijden in de *H. d. H.* ook voor ons nog aantrekkelijk maakt is de aardige natuurschildering, die bij elk dier jaargetijden gegeven wordt, een natuurschildering, waarin aan het slot het aardrijk in lente, zomer, herfst en winter respectievelijk vergeleken wordt bij

---

1) Ik haal aan uit R. FRUIN, *Over Philips van Leiden en zijn werk* enz. (*Verspr. Geschr.* I, blz. 147).

2) Op den mogelijken invloed van het *Sec. Sec.* op MACCHIAVELLI is reeds gewezen (zie blz. 37, noot 2).

3) Over oude, Middelnederlandsche kalenders met gezondheidsregels spreekt P. ALBERDINGK THIJM, *Kalender en Gezondheidsregels* (Gent 1893), die enkele passages uit de *H. d. H.* ter vergelijking aanhaalt.

4) Vgl. *Natuurk. van 't Geheel-Al*, vs. 1243 vlg. en ook *H. d. H.*, vs. 784 vlg.; in de Lat. bron wordt hier aan ALEXANDER de raad gegeven: si fieri potest non surgas: nec sedeas neque comedas neque bibas: nec penitus aliquid facias sine consilio periti in astrorum arte.

5) CATS geeft in het 2de deel zijner *Tachtigjarige Bedenckingen* gezondheidsregels, getrokken uit de *Grondregelen der Hoogeschool van Salerne*, waarop hij in 't 3de deel o. a. een verhandeling over de 4 jaargetijden en de 12 maanden laat volgen. CAROLUS TUINMAN vertaalt nog in dichtmaat de regelen van de Salern. school, en laat daar als toegift op volgen een vertaling van 12 vierregelige Latijnsche versjes, door JOACHIM CAMERARIUS als leefregels voor elk der maanden gegeven.

een bruid, een jonggehuwde vrouw, een vrouw op gevorderden leeftijd en een ,,oude quene''. Ook die vergelijking vindt natuurlijk haar oorsprong in het parallelisme, dat men opmerkte tusschen micro- en macrocosmos. Een dergelijke schildering der jaargetijden vond ik in een Middelnederlandsch dichtstukje, dat A. BEETS in *Tijdschrift* XXII (blz. 197) afdrukt uit een Berlijnsch handschrift. Het beschrijft ,,den loop der tyt, hoe wy worden dat leven quijt'' (vs. 5—6). ,,Die lenten'', heet het dan, ,,is warm vuchtich ende soet[1]) ende alle dinc lustelic spruten doet.'' Alle jaargetijden worden vervolgens kort op soortgelijke manier behandeld als in de *H. d. H.*, terwijl, waar de beschrijving van de lente begint, in margine staat : *ver, adolescencia, sanguis* — bij den zomer : *estas, juventus, colera* — bij den herfst : *autumpnus, senectus, melancolia* — bij den winter : *yems, senium, flegma.*

Wanneer we ten slotte ons gedicht zetten in een omgeving, waarin ook onze Middeleeuwsche voorvaderen het reeds plaatsten,[2]) naast moraal-didactische werken als *Die Bouc van Seden, De Dietsche Doctrinael, Der Leken Spieghel,* dan hebben we daarmee het milieu gevonden, waarin de *H. d. H.* het best past. Het verdient in de eerste plaats de aandacht, dat vele dier leerdichten evenals de *H. d. H.* compilatiewerken zijn, waarin compositie bijzaak, veelheid en veelsoortigheid van nuttige wetenschap hoofdzaak was. Daarbij wordt medische en hygiënische wijsheid niet vergeten ; vooral bij de behandeling der hoofdzonden is een uitstapje op hygiënisch of diëtetisch terrein niet zeldzaam. De *Lekenspiegel* wijdt 2 hoofdstukken aan den samenstel van het menschelijk lichaam, zijn natuur en zijn eischen (I, 15—16), een aan eten en drinken (III, 24), en een aan den wijn (I, 32). Een zeer geliefd onderwerp in gedichten van zedekundigen aard is ook de vorst, zijn macht, zijn rechten en plichten. Zoo geeft de *Lekenspiegel* zelfs een afzonderlijk hoofdstuk over ,,landsheeren'' (III, 12)[3]) en spreekt in verband daarmee ook over de rechterlijke macht (III, 11), en over de keus van raadslieden (III, 13), over dezelfde onderwerpen dus, die in de *H. d. H.* met grooter uitvoerigheid worden behandeld. Ook de *Dietsche Doctrinael* begeeft zich soms op dit gebied. De leer van het koningschap bij de gratie Gods, die de *H. d. H.* verkondigt (vs. 1457—1465); vinden we ook *D. D.* II, 3393 en *Lksp.* III, 11, 29 (Heerscapien syn van Gode, / ende comen ut Gods ghebode / om te houdene gherechtechede / ende tfolc te bestierne mede) ; eveneens *Lksp.* III, 12, 48.[4]) De vorst, in alle drie werken wordt er de nadruk op gelegd, is door God als Zijn plaatsvervanger aangesteld om op de aarde de gerechtigheid, die uit God is, uit te oefe-

1) Vgl. blz. 40 en 45.

2) Vgl. blz. 71, noot 1 en blz. 72.

3) Men zie ook *Lksp.* I, cap. 34—35, die eveneens over landsheeren en landsbestuur handelen.

4) Vgl. daarmee *Lksp.* I, 35, 55—60, waar een andere leer wordt verkondigd.

nen.[1]) En wat is gerechtigheid? Zoowel de *Lksp.* als de *D. D.* geven eenige malen dezelfde definitie, die we in de *H. d. H.* vonden en op blz. 103 hiervoor bespraken; vgl. *Lksp.* III, 11, 12; III, 12, 50 enz.; *D. D.* II, 3551; III, 27. Ook het beeld van den vorst als „de herder, die sire scaep nemet nauwe ware" (1524), een bijbelsch beeld, dat MAERLANT niet in zijn Latijnsche bron zal hebben gevonden en dat hij meer gebruikt, vinden we in de *D. D.* II, 3763 vlg.[2]) — Een vorst ga niet alleen te rade met zich zelven, hij vrage anderer meening, hij hebbe drie raadslieden, of nog liever vijf, maar niet meer dan zeven (*H. d. H.*, 1705—1717). Daarmee vergelijke men *Lksp.* III, 13, waar den landsheer ook geraden wordt zich te omringen met wijze raadslieden.[3]) „Die eens heren raet sal sijn, viere poente . . . horen hem toe" leert de *Lksp.* III, 13, 40—96. De *H. d. H.* noemt 15 „dogheden" op, die een raadsman behoort te bezitten (1779—1870).

Drie dingen „horen den lanshere toe" volgens de *D. D.* II, 3729: Gherechtecheit ende goedertierenheit / ende daer toe *bescedene meltheit*. *Lksp.* III, die cap. 12 spreekt „over seven poenten, die heren hebben selen"[4]) vindt één daarvan belangrijk genoeg om er een apart hoofdstuk aan te wijden, en zoo krijgen we dan III, 23 een caput getiteld *Van bescheidenre miltheit*. In ons gedicht wordt aan deze deugd blijkbaar ook groôte waarde gehecht. Immers de eerste 150 regels hebben voornamelijk ten doel de ware mildheid te leeren, die ligt tusschen *dul milde* en *vrec* (117), die in vs. 105 gekarakteriseerd als *milde ende ghemate*, later (570) als *besceiden miltheit* een plaats inneemt onder de vier voornaamste deugden van den vorst. Wat we onder bescheiden mildheid moeten verstaan, maakt BOENDALE ons aan 't begin van zijn verhandeling duidelijk, *Lksp.* III, 23, 7—12: Bescheiden, dat zegghet daer bi, / dat elc man, wie hi si, / altoos met maten gheven sal, ende ooc te tide groot ende smal, / also den persoon betame: / so is sine miltheit zonder blame. *Die Bouc van Seden* geeft een soortgelijke definitie van mildheid (1007 vlg., uitg. SURINGAR).

Met deze uitvoerige beschouwingen over vrijgevigheid moge in de eerste plaats de landsheer, wien in de feudale Middeleeuwen bij elke gelegenheid op het hart gedrukt werd, dat geven de eerste plicht en

---

1) Een dergelijke beschouwing vindt men o. a. bij W. VAN HILDEGAERSBERCH in 't gedicht *Dit is van drien coeren*, (uitg. BISSCHOP en VERWIJS, blz. 22, vs. 37), en in *Hoe die heren eerst quamen*, blz. 218; ook bij MELIS STOKE (I, 35; uitg. BRILL).

2) Vgl. ook W. VAN HILDEGAERSBERCH (BISSCHOP en VERWIJS, blz. 251): Een heer sel staen in ghelijcker waerde / over sijn volc recht als een haerde, / die sijn scaepkijns wel behoet, / dat hem die wolf gheen scade en doet.

3) Vgl. ook *Lksp.* III, 3, 863 en *D. D.* II, 1205; *H. d. H.*, 1577 — *Lksp.* III, 3, 1155; *H. d. H.*, 1677, 1591 — *Lksp.* III, 3, 1160—1165.

4) Loonend is ook een vergelijking van de eischen, in bovengenoemde werken aan een goed landsheer gesteld, met de vermaningen, die MELIS STOKE aan het slot van zijn *Rijmkroniek* (X, 1011—1057) aan den jongen WILLEM III geeft; vgl. Dr. J. TE WINKEL, *Het Karakter en de staatkundige denkbeelden van Melis Stoke* in *Historische Avonden*, uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen (Groningen 1896).

hoogste deugd des vorsten was, zijn voordeel hebben kunnen doen, ook de gewone sterveling kon ze ter harte nemen. En zulke leeringen van zedekundigen aard vinden we in ons gedicht meerdere. Op dit terrein blijkt in nog grooter mate de verwantschap tusschen de *H. d. H.* en de genoemde moraliseerende geschriften. Zonder naar volledigheid te streven[1]) noem ik de aansporing om beleefd te zijn, ook jegens de armen (*H. d. H.*, 179), die te vergelijken valt met *B. v. S.*, 82 en *Lksp.* III, 3, 5; den raad om zich niet door drift te laten beheerschen en overijld te handelen (*H. d. H.*, 355 vlg. en 485 vlg. ; *B. v. S.*, 376) en in verband daarmee de aanmaning niet te wreken voor de gramschap is ,,geleden'' (*H. d. H.*, 357 ; *B. v. S.*, 829 ; *Lksp.* III, 3, 465, en 4, 157). *H. d. H.*, 359. raadt evenals *Lksp.* III, 4, 155 gedaan onrecht te herstellen.[2]) De waarschuwing om zijn belofte te houden (*H. d. H.*, 671) vindt men eveneens *Lksp.* III, 3, 107. De vorst moet niet te veel spreken, zegt *H. d. H.* 379—380. De *D. D.* I, 350 geeft in navolging van *Lksp.* III, 3, 189, denzelfden nuttigen raad in 't algemeen. Dronken menschen klappen alles uit : *H. d. H.*, 524, *B. v. S.*, 908, *Lksp.* III, 4, 283. — Wil men van, diëet veranderen, dan doe men dat langzaam aan, ,,van wilen te wilen'' want : pleghinghe es ene andre nature (*H. d. H.*, 1034) ; dezelfde uitspraak, hoewel in eenigszins ander verband geeft *B. v. S.*, 430: Ghewoente dat es smans nature (vgl. ook *D. D.* II, 263).

Domme menschen zijn er, die beweren, dat ,,conste van sterren es ,,swaer'' (794). Ze weten niet wat ze zeggen, want ,,ghene dinc es hem te ,,swaer, die van sinne es wijs ende claer'' (*H. d. H.*, 797—798). Aldus vertaalt MAERLANT den Latijnschen zin : apud potestatem intellectus nihil est difficile et cuncta sunt scibilia etiam in via rationis. Heeft de schrijver van de *D. Doctr.* deze plaats op 't oog, als hij III, 11 zegt : ,,Arestotiles hi seeght waer : / Den studere en es niet te swaer ? Deze uitspraak van ARISTOTELES heeft in elk geval zooveel indruk op hem gemaakt, dat hij ze III, 647 nog eens met eenigszins andere woorden herhaalt.

De dichter van den *Lekenspiegel*, BOENDALE, die in zijn geschriften zoo dikwijls blijken geeft vertrouwd te zijn met MAERLANT's werken, heeft ook onze *H. d. H.* gekend. Enkele der bovengenoemde parallellen doen dit reeds vermoeden, maar *Lksp.* III, 14, het hoofdstuk *vander lettren ende vander clergien*, geeft ons m. i. een stellig bewijs. In vs. 225—227 worden ,,alle princhen ende altfolc groot ende clene'' opgewekt om ,,die clergie'' te eeren ; vooral landsheeren dienen eerbied te hebben voor de wetenschap, omdat ze ,,uter clergien leren, / hoe datis sullen regeren ; / want hem al niet kenlijc en es. *Die wise clerc Aristoteles ende ander meestre screven, / hoe lands heren souden leven.*'' Hier moet hij wel het oog hebben op de *H. d. H.* — mogelijk is natuurlijk, dat hij

1) Men vergelijke ook de aant.

2) *H. d. H.*, 359: Vint hi besculdicht sinen moet, / betert selve, so es hi vroet. *Lksp.* III, 4, 155 : Dinc die ghi hebt misdaen, / pijnt u te beteren zaen.

alleen de Latijnsche bron kende, maar waarschijnlijk lijkt me dat niet. Misschien heeft hem voor den geest gestaan de lofrede, die MAERLANT (*H. d. H.*, 741 vlg.) op de wetenschap houdt. De woorden, waarmee MAERLANT die lofspraak sluit, en die als motto voor de *H. d. H.* zouden kunnen gelden: *ridderscap ward nie verheven, clergie ne moester raet toe gheven* (747—748), waren BOENDALE zeker uit het hart gegrepen. — Wanneer we dan verder in datzelfde 14de hst. (*Lksp.* III) lezen: eens smeeds ofte eens wevers zone, / die selve in sinen persone / wel gheseedt is ende goet, / mach ghewinnen sulken spoet / dathi paeus wort of cardinale, dan ligt het voor de hand te denken aan dien weverszoon uit de *H. d. H.*, „die quam te heeren hove" (1645), en aan dien ongelukkigen koningszoon, die niets kon leeren, „sonder allene smede ambacht" (1659).[1]) Waarschijnlijk bevat *Lksp.* III, 3, 235 een zinspeling op 't verhaal van den Jood en den Magiër. De les, daar verkondigd: alse ghi op weghe gaet of rijdt, / ende gheselscap daer ane u tijdt, / wat si u zegghen ofte tonen, / hoet u altoos jeghen honen (vs. 235—238), is volkomen in overeenstemming met de moraal, die uit bovengenoemd verhaal valt te trekken.[2])

D. **Wijze van Uitgave.**

Aan de hier volgende nieuwe uitgave van de *H. d. H.* heb ik het Leidsche handschrift ten grondslag gelegd. Wel is dit handschrift niet geheel volledig, bovendien lang niet vlekkeloos, maar toch verdient het, zooals hiervoor uitvoerig werd aangetoond, in verschillende opzichten de voorkeur boven de andere. Niet alleen omdat L waarschijnlijk het oudste hs. is, in elk geval ouder dan B en H en — ook in verband daarmee — meermalen tegenover C, H en B een oudere en juistere lezing heeft bewaard, maar ook omdat het dialect van L de meeste overeenkomst vertoont met het dialect, waarin het werk oorspronkelijk is geschreven. Het slot van 't gedicht (vs. 2002—2158) is afgedrukt volgens hs. C, dat dichter bij L staat dan H.

Van het texthandschrift ben ik zoo weinig mogelijk afgeweken. Wat de afwijkingen ten opzichte van de orthographie betreft, het volgende:

1°. abbreviaturen zijn opgelost; bij dat volledig maken heb ik me laten leiden door bewijzende woorden, woorden, waarin volledig geschreven was, wat elders in abbreviatuur voorkwam. Alleen waar het van belang kon zijn, dus bijv. bij bedorven plaatsen, of in geval van twijfel, is de abbreviatuur aan den voet der bladzijde bij de varianten

1) Vgl. ook *Nat. van 't Geheel-Al*, vs. 1361 vlg.

2) Te eerder is men geneigd te denken, dat BOENDALE bij het neerschrijven van bovengenoemde regels het verhaal van den Jood en den Magiër voor den geest stond, omdat juist deze passage (III, 3, 235—242) niet ontleend is aan de *Disticha Catonis*, waarvan BOENDALE, zooals Dr. M. BOAS aantoont in *Tschr.* XXXII (blz. 101—138), in het derde hoofdstuk van *Lksp.* III een vrij aaneengeschakelde bewerking geeft (vgl. *Tschr.* XXXII, blz. 109 en 118).

vermeld. Ook de telwoorden, cardinalen en ordinalen, heb ik in letters geschreven, meest met vermelding van de plaatsen, waar ze in cijfers voorkomen ; eveneens het lidwoord *een*, dat L meestentijds voorstelt door .I. ;

2°. waar de teekens *i* en *ii* onze *j* en *ij* voorstellen, heb ik de spelling in overeenstemming gebracht met de tegenwoordige ; boven al deze teekens heb ik verder steeds stippen geplaatst.[1]) De *u*-, *uu*-, *v*- en *w*-spelling van het hs. is volgens hetzelfde principe gewijzigd ;

3°. L schrijft meermalen, nochtans zonder eenige consequentie, *oud* voor *houd*, *ebbe* voor *hebbe*, *horen* voor *oren* enz. ; C eveneens. Ik heb voor 't gemak van den lezer in ,,Anlaut'' de *h* gezet, waar wij die hooren, en weggelaten, waar ze niet gehoord wordt ; in de varr. vindt men de lezing van 't hs. vermeld ; ook heb ik om de lectuur te vergemakkelijken sommige woorden aaneengeschreven, die in 't hs. gescheiden staan ;

4°. hoofdletters, die L gelijk we zagen weinig gebruikt, heb ik gezet, overal waar ze volgens het tegenwoordig gebruik dienen te staan ;

5°. de interpunctie is door mij aangebracht.

Vervolgens ben ik soms van den text van L afgeweken, wanneer ik er van overtuigd was, dat door wijziging, invoeging of uitlating, de lezing van L verbeterd werd, d. w. z. meer (of geheel) in overeenstemming werd gebracht met den origineelen text. Dergelijke textafwijkingen zijn steeds door cursieven druk aangeduid. Daarbij wordt de (foutieve) lezing van L aan den voet van de bladzij bij de varianten gegeven. Deze textverbeteringen stammen voor een deel uit de andere hss. ; hebben C en H samen de goede lezing bewaard tegenover L, dan geef ik die met de orthographie van C. Waar de lezing van L niet absoluut verworpen kon worden, heb ik die behouden, ook daar, waar van ons standpunt uit — om metrische redenen bijv. of anderszins — de lezing der varianten te verkiezen valt boven den afgedrukten text.

Aan den voet van de bladzij vindt men de varianten der andere hss. vermeld, met uitzondering van de volgende : Zuiver graphische verschilpunten als *volcke—volke*, *goed—goet*, *zwaer—swaer*, *inden—ynden*, *ghierich—ghierech* enz. zijn niet opgegeven. Ook scheen het mij na de uitvoerige behandeling van de orthographie der hss. in een vorig hoofdstuk overbodig om een variant *ebbe* tegenover *hebbe* op te geven, of *cleeder* (C, H) te vermelden tegenover *cleder* van L, waar reeds vroeger is meegedeeld, dat C en H tegenover L en B in schrift onderscheid maken tusschen *ê* en *ē* in open lettergrepen. Voor al dergelijke vaste punten van verschil verwijs ik naar het hoofdstuk over hss. en orthographie. Meermalen stemmen de hss. niet overeen in 't aaneenschrijven van twee of meer woorden ; ook daarvan wordt geen melding gemaakt. Alleen waar de text stellig of hoogstwaarschijnlijk bedorven is, vindt

1) Boven de y is de stip weggelaten (zie blz. 77).

men alle verschilpunten zoo nauwkeurig mogelijk, ook met afkortingen, opgegeven. In C en H treft men dikwijls een nagenoeg gelijke afwijkende lezing. In dat geval wordt de lezing van één dier hss. gegeven, met het verschilpunt tusschen haakjes ; bv. C, H *een hoech teekin* (*ijn*) = C *een hoech teekin*, H *een hoech teekijn*. Ook hier worden onbeduidende onderlinge afwijkingen of verschillen, waarop reeds vroeger de aandacht is gevestigd, verwaarloosd : in bovengenoemd voorbeeld (vs. 149) heeft C *oech*, H *hoech*. Constante varianten zooals *up—op*, *ghene—gone*, *af—of*, waarop bij de behandeling der dialecten reeds de aandacht is gevestigd, worden onder den text, aan den voet van de bladzij, éénmaal vermeld met de bijvoeging, dat het verschil regelmatig is. — Waarschijnlijk zal men mij hier en daar op inconsequenties kunnen wijzen : enkele zuiver graphische varianten zullen soms nog genoteerd zijn ; en verder is het niet onmogelijk, dat deze of gene in een aangebrachte textverandering niet de verbetering ziet, die voor mij buiten twijfel staat. Op dit gebied kan men zich niet altijd tegen subjectiviteit vrijwaren. De een zal liever als conjectuur bij de aanteekeningen zien voorgeslagen, wat de ander als onbetwistbare textverbetering aanvaardt.

De verschillende hoofdstukken van hs. L zijn door een interlinie van elkaar gescheiden ; aan den rand der bladzijde is de hoofdstukverdeeling van B en H en de vermoedelijke van C (volgens KAUSLER) opgegeven.[1]) Ook vindt men aan den rand de nummering der folio's van de hss. en de capita-opgave van het Latijnsche *Sec. Sec.* volgens den druk van 1520. Onder de varianten heb ik aanhalingen uit dien druk gegeven, of verwezen naar reeds vroeger aangehaalde passages. Ik ben met die citaten niet karig geweest, in de eerste plaats, omdat ze een belangrijk hulpmiddel vormen voor de textcritiek ; een bloote vergelijking met het Latijn leert in vele gevallen uit de verschillende lezingen de juiste kiezen ; bovendien is dat Latijn soms onontbeerlijk om tot een goed begrip van den Middelnederlandschen text te komen of de nauwkeurige beteekenis van een woord vast te stellen, terwijl het ten slotte de moeite loont om aan de hand dier Latijnsche aanhalingen MAERLANT's wijze van vertalen te bestudeeren.

Achter den text vindt men eerst een lijst van reeds in de inleidende hoofdstukken behandelde plaatsen en vervolgens aanteekeningen. Een woordenlijst is, nu het Middelnederlandsch Woordenboek zijn voltooiing nadert, overbodig. Om diezelfde reden kon ik mij in mijn aanteekeningen beperken : tal van moeilijkheden, waarop men bij de lezing van de *H. d. H.* stuit, lost het Woordenboek voor den lezer op.

---

1) Tusschen vs. 28, waar de proloog eindigt, en vs. 29 heb ik zelf een interlinie aangebracht, die men niet in hs. L vindt.

De Heimelijkheid der Heimelijkheden.

Die gheven mach, gheve alleweghe: (L Fol. 193 ʳ· a)
Elken radic dat hijs pleghe, (H 61ᵛ· a, C 87ʳ· a)
Want dat men gheeft, dats dat men vint,
Ende dat men houd, vroemt niet een twint.
Noit mi gheven ne vernoiede
Van dat ut minen sinne vloiede,
Ende noch helpt mi alsic gheve.
Nu ontfaet dit, lieve neve,
Van mi, Jacoppe van Merlant,
Wat ic in Latine vant:
Hoe Aristotiles ende gheen ander
Sinen jonghere Alexander
Leerde die werelt berechten
Ende jeghen die sonden vechten,
Want het hoghen here betaemt
Ende elken here die hem scaemt,
Dat hi wete, hoe land bedriven
Ende selve in sire eren bliven.
Vindire iet *in*, dat te prisene es,
Dat visierde Aristotiles;
Vindire oec iet onnuts inne,
Dat tij*t* minen dommen sinne.
Dese bouc es in Latine gheseit
Die hemelijchede der hemelijcheit.
Gode biddic ten beghinne,
Dat hi mi helpe hier inne,
Ende sire moeder der reinre maghet,
Diet al met haerre beden draghet.

H heeft vs. 1 *en* 2 *in* 4 *regels* — 3 C ghevet — 4 C, H w't — 5 C, H en vernoyde — 6 C v. d. uut m. zinne vloyde; H want het ute m. s. vloeyde — 7-9 *is de lezing van C*; L E. n. helpt elken dat hi ghevet, daer hi bi met eren levet, verstaet dese word hier te hand; H = C (*alleen vs.* 7 helpet) — 10 C, H Van dat ic — 12 C, H jongre — 15 L wat dat; C, H want het; heren — 16 C, H mensche — 17 H weet — 19 L in *ontbr.*, C prisen — 21 C onnuttes — 22 L tijc; C, H tyhet — 23 C, H dit; H Latijn — 24 C, H die *ontbr.*; heymelic (lijc) hede; heymelic (lijc)heit; *de wisseling* heymelic (C, H) — hemelic (L) *is regelmatig, vgl. blz.* 88 — 25-28 *is de lezing van C, ontbr. in L*; — 26 H daer inne — 27 H siere; maeght: draeght — 28 H bede

---

Voor 't Latijn bij 19—22 *zie men blz.* 56.

I.

Tr. I, cap. 1, de modis regum circa largitatem et avaritiam.

Aristotiles seit na sijn visieren : H, C Hoofdstuk I
Lansheren sijn van viere manieren :
Sulc es milde van goeder maten
Hem ende sinen ondersaten ;
Sulc es in so swaer een strec, (C $87^{r.}$ b)
Dat hi hem enten sinen es vrec ; (H $61^{v.}$ b)
Sulc here hem nauwe beset,
Ende es den sinen milder bet ;
Sulc es oec hem selven goed,
Die sinen volke al onrecht doet.
Nu segghen die van Ytale :
Het nes ghene mesprise tale,
Dat here hem selven nauwe beset,
Doet hi sinen lieden te bet.
Die van Yndien segghen dit,
Dat an den lantshere niet messit,
Dat hi vrec es utermaten
Hem ende sinen ondersaten.
Nu wedersegghen altemale
Die Persiene dese tale,
Ende segghen : lanshere ne dooch niet,
Die hem selven ende sijn diet
Mildelike niet ne berecht.
Aristotiles die spreect echt,
Dat het es die swaerste slach,
Dien lanshere an legghen mach,
Dat hi hem selven *ian* te wel,
Ende den sinen es vrec ende fel,
Want sine macht moet te gaen.
Nu sulwi u hier doen verstaen, H II (L $193^{r.}$ b)
Waer die dogheden entie brecken

29 H, C Landsheeren sijn van viere (IIII) manieren, Ende die (entie) willic u(hu) visieren — 30 *L heeft* IIII — 31 H selc ; utermaten — 33 C, H ende sulc (selc) — 34 H ende den — 35 C, H ende sulc ; so nauwe — 36 C, H te milder — 37 C, H ende sulc ; oec *ontbr.* — 39 C, H n. s. dus *enz.* — 40 C Ennes ; H Hen es ; *alle drie hebben* mesprise tale *in twee woorden* — 41 C een heere ; selven *ontbr.* — 42 H, C volke — 43 C, H inden (y) — 44 H niet en — 49 C, H en doech n. — 50 H ghediet — 51 C, H n. en ber. — 52 C, H A. seghet (seght) e. — 54 C, H die l. hebben mach — 55 C, H die hem s. ian(an) t. w. ; L *leest* al — 56 C enten s. — 57 C, H die moet t. g. — 58 C sullen wi ; hier *ontbr.* ; H moeten wi — 59-60 *volgens C, ontbr. in L* ; H duegheden ; ende die ; vander andere ; C, H *beide* vrecken

29 Reges sunt quatuor. Rex largus subditis et largus sibi. Rex avarus subditis : et avarus sibi. Rex avarus sibi et largus subditis. Rex largus sibi et avarus subditis — 39—40 Italici itaque dixerunt : non est vicium in rege, si est avarus *enz.* — 52 Sed inter omnes meo iudicio peior est ille et reprobandus qui est largus sibi et avarus subditis — 58—62 Oportet igitur nos itaque subtiliter inquirere de istis virtutibus et viciis et ostendere quid sit largitas et quid avaritia

Deene van den andren trecken,
Ende toghen, wat miltheit si,
Ende wat vrecheit oec daer bi,
Ende watter scaden ane leghe*t*,
Als men der miltheit niene pleghet,
Ende hoe lichte dat ghesciet,
Dat men der miltheit niet ne pliet ;
Want lichtelike heeft elc gheleert,
Dat hi sine herte toe keerd
An dullen cost ende onbesceden, (C 87v. a)
Ende lichtelike mach men leden
Toter vrecheit den sin, (H 62r. a)
Maer miltheit pleghen, daers cracht in.
Wille danne een prense milde wesen, H III
So sette sinen sin in desen,
Dat hi marke wat hi vermoghe,
Ende die tijt daer gheven up doghe,
Ende marke oec die persone,
Wies hi wardich es van lone.
Here, ghef goet na dire macht C II
Ende emmer *met* der maten bewacht ;
Ende ghef dijn goet sulken man,
Dies wardich si mede dan.
Die anders ghevet, mesdoet tewaren,
Ende laet der miltheit reghele varen.
Wie anders dan sijn goet ute ghiet
Den bosen, die mer vele siet,
Dies ne ward hem gheen prijs,
Want hets verloren in alre wijs,
Wat so men an den onwaerden leghet ;
Ende die sonder mate pleghet
Ute te ghietene sijn goet,

61 H milthede — 62 C es *i. pl. v.* oec — 63 C wattere ; H scanden an gheleght : pleght ; L leghen — 64 C alse . . . . niet ne ; H niet en — 65 C l. het oec g. — 66 C, H niet en ; H als men — 67 C, H lichtelijc — 68 L daer hi ; C, H toe *ontbr.* — 69 H ombesceeden — 71 C, H vrecheden — 73 C dan ; C, H prince — 74 C, H so *ontbr.* — 75 C, H merke — 76 C entie ; H e. dien t. d. tgheven op d. — 77 C, H merke ; oec *ontbr.* — 78 C, H werdich — 79 C, H Ghef heere ; dine — 80 C, H metter maten ; L na der m. — 81 C al s. m. — 82 C daer het wel besteet es an ; H werdech — 83 C die anderen gheeft m. twaren; H diet anderen — 84 C, H regle — 85 C uut ; H die — 86 C der boser diemen ; H dier men — 87 C, H dies (des) en wert; *C en H hebben als* 3 *pr. sing. van worden steeds* wert — 89 L *heeft* onw'den C, ; H onwerden ; H leght : pleght — 90 C entie; H boven maten — 91 C uut

---

72 et difficile est tenere largitatem — 79—82 debes igitur dona dare iuxta posse tuum cum mensura hominibus indigentibus atque dignis — 83 qui ergo dat aliter

Hi moet saen metter spoet
Vallen alse die onvroede
In die havene der aremoede.
Dus ghelijct hi, wie soos pleghe,
Hem die sinen viant gheeft den seghe.

II.

Die dan ghevet wel sijn goet, H IV
Alst tijt es ende het noot doet,
Daert besteet es metter ere,
Sekerlike, dats een lantshere,
Die hem selven ende den sinen
Milde es : dat doet hi scinen.
Sine macht sal menichvouden,
Ende sine ghebode salmen houden.
Dese es milde ende ghemate (C 87^{v}· b)
Hem ende sinen ondersate ;
Maer die sire liede goed
Ende dat sine onwiselike verdoet, (H 62^{r}· b)
Ende onwaerden lieden ghevet,
Ende sulken dies ghene noot hevet,
Dien vergaetet te sire scande,
Die es verdervere van sinen lande, (L 193^{r}· c)
Dul milde, want hi niet vorsiet
Sijns lants ende sijn verdriet.
Vrecheit es oec ene name
Den landshere sere onbequame ;
Landshere dul milde dan of vrec
Vallet inder scanden strec.
So moet die lands here dan
Kiesen enen goeden man,
Dien hi ghetrouwe kent ende goed,

92 C, H die m. s. met groter sp. — 94 C, H armoede — 95 C ghelijcte — 96 C, H hem *ontbr.*; d. s. v. ghevet seghe — 97 H gheeft — 98 C het *ontbr.* — 99 C bestaet ; H bestaedt — 101 C enten s. — 102 C, H ende dat — 103 C sin ; C, H menichfoude(n) — 106 C ondersaten — 107 H mare ; C, H siere ; C lieder — 108 C onweselike ; H ende dan tsine — 109 L onw'den ; C, H onwerden ; H gheeft : heeft — 110 C e. sulke d. gheen noot en hevet ; H n. e. h. — 111 L die vrec hetet t. s. sc. ; C, H d. vr. heeten tsire (tsiere) sc. — 112 H vanden — 113 C vosiet ; H niet ne v. — 114 C, H s. l. orbore e. s. v. — 115 C eenen ; H een — 116 H lantsheeren — 117 C, H dan dul m. — 118 H valt — 121 C die ; H kint ende vroet

---

94 veniet cito ad amara littora paupertatis — 98—99 tempore necessitatis hominibus indigentibus — 105—106 talis dicitur virtuosus largus et moderatus — 111—114 talis est depopulator rei publice : destructor regni incompetens regiminis unde prodigus appellatur : eo quod procul a regno est sua prudentia — 115—116 nomen vero avaricie multum dedecet regem — 121—126 . . . virum fidelem discretum ellectum de multis cui debet committere res publicas dispensandas et regni divitias conservandas

Ende hem bevelen, dat hi hem behoed
Den orbare van sinen lande,
Ende settent al in sine hande,
Sine rente ende sijn upval,
Ende des landscaps welvaren al.
Negheen landshere sal mede C III
Hogh*er* sine moghenthede
Met neghenen coste verladen,
Dan hem sijn land mach staen in staden :
Want wie soot doet, hi moet tehand
Bederven selve ende al sijn land.
Vreckeit ende dullike verteren
Moet hi bede van hem verweren :
So mach hi die miltheit bejaghen,
Ende der mede in sinen daghen
Sijn lant setten in sulken state,
Dat langhe blivet in hovescer mate ;
Ende dit mach els ghevallen niet,
Dan hem een landshere dus vorsiet,
Dat hi af trecke sine hande (C 88r. a)
Vander liede goet van den lande,
Ende hise niet so sere bescatte,
Dat sine vlouken om datte.
Hier omme ghewaghet des C IV, H V (62v. a)
Die grote wise Hermogenes,
Dat dit die hogheste edelheit si
Entie gherechtste wet der bi,
Ende daer toe een hoghe tekin mede
In prensen herte, in prensen zede,
Van doechden, van hoghen moede,
Dats dat hem een lanthere hoede,
Dat hi sine ondersaten
Niene bescatte buter maten.

122 C, H hem *ontbr.* — 123 C, H *steeds* orbore, *behalve in rijm* (*vgl.* 1840) — 124 C, H sinen — 125 C dese ; C af val ; H affal — 126 C, H ende des lants orbore al. — 127 C, H en sal — 128 C, L hoghen — 129 H cost — 131 C, H want wie dat — 132 H verderven — 134 C moeti — 135 C de milthede — 136 C H daer mede — 137 H stetten — 138 H blijft ; hoefscher ; C goeder — 139 C en mach ; H ne mach — 140 H dus *ontbr.* — 142 C lieder — 143 H Dat — 144 H Want sine ; C, H vloeken omme — 145 C, H so ghew.— 146 C Hermogines; H ermogenes— 147 C dat die n.; H dat die hoegste — 148 C, H gherechti(e)chste oec (wet *ontbr.*) ; C daer — 149 C, H hoech teekin(ijn) — 150 C heeren herten ; heeren stede ; H princen h. ; prince stede — 151 C dogheden ; H dueghden — 152 C behoede — 153 C ondersate: mate ; *in* L ondersca *doorgestreept, daarachter* ondersaten — 154 C, H niet en (ne) ; H buten

128 ultra quam suum regnum valeat sustinere — 138 (dico quod . . .) est gloria regum et perpetuitas regnorum — 147—148 summa et mera bonitas caritas et intellectus et plenitudo legis

Wat was die redene entie dinc,
Daer der Siten rike omme teghinc?
Entrouwen, dat die heren dreven
Meer costs dan die rente mochte gheven;
Ende alse die renten waren verdaen,
Staken die heren die handen saen
Ander ondersaten goet,
Ende doe worden si in sulken moet,
Dat sire omme riepen wrake
An Gode, om sulke sake,
Die de heren hevet gheplaghet (L 193$^{v.}$ a)
Ende volc up hem ghejaghet,
Diese omsloeghen so om dat,
Dat men hare namen vergat.
Hier omme radic elken here, C V
Dat hi te dompelike niene vertere,
Ende hi sulke miltheit kiese,
Dat hi sijn gheven niene verliese.
Wille hi van ghevene maken vrient,
Gheve, die trouwelike heeft ghedient.
Gherne vergheven moet hi leren,
Ende eren, die waerdich sijn der eren;
Eenvoudighen lieden staen in staden,
Ende onnoselen sal hi beraden, (C 88$^{r.}$ b)
Ende andwarden als menne groet,
Ende emmer hebben die tonghe behoet.

III.

Cap. 2, de intentione finali regum.

Alexander maerct hier inne: H VI, C VI

155 H dat — 156 C verghinc — 158 C, H die *ontbr.* — 160 H de heren hare hande — 162 C, H ende *ontbr.*; C wordsi — 163 H siere — 164 C ane . . . om al s.s.; H omme — 165 H heeft gheplaeght : gheiaeght — 166 C hevet up; H *hier en vervolgens steeds* op — 167 C, H up (op) sloughen so na (naer) — 168 C al vergat; H haren name — 170 C dommelike niet vert.; H niet en — 171 C Dat hi; H verkiese — 172 C daer h. s. g. niet bi; H niet en — 173 C met g. — 174 C, H ghetr.; H dien — 175 C gheven; H gheerne — 176 C, H werdech sijn eeren — C, H vs. 178 *vóór* 177; 178 C, H sal hi *ontbr.* — 179 C e. antwoerden alse men gr.; H e. antworden alsmense groedt : behoedt — 180 C hebbe; L ebben — 181 C, H merc

155—156 que fuit causa destructionis regni calculorum (*Utr.* 317—318, *Campbell* 177 Anglorum; *Utr.* 819, Seculorum; *bij* Steele (*L. a. B. Sec.*) *vind ik nog* chaldaeorum, *wat ook Utr.* 206 *heeft*) — 165 qui immittens ventum calidum afflixit eos vehementer et insurrexit populus contra eos et nomina eorum penitus de terra deleverunt — 175 et remittere iniuriam — 181 scias itaque quod intellectus est caput regiminis: salus anime conservatio virtutum: speculum intuitivum (speculator viciorum, *Utr.* 819; speculatio vicicrum, *Campb.* 177): in ipso siquidem speculantur fugienda: per ipsum eligimus eligenda: ipse est origo virtutum radix omnium bonorum laudabilium et honorabilium. Et primum instrumentum intellectus est desiderium bone fame

Die clare verstannesse van sinne, (H 62^{v}· b)
Die es hovet, entie leret al,
Hoe men lant berechten sal.
Soe es van doechden dat behoud,
Ende besiet wanen die scout
Ende waer mesdaet neemt beghin,
Ende wanen verlies coemt ende ghewin ;
Ende leert besien wat men sal kiesen,
Ende wat scuwen ende waer an verliesen.
Ende van verstannessen es dit tbegin,
Dat een beghert in sinen sin,
Dat hi van goeder name si.
Wie so dat soect, ghelovets mi,
Onghevenst ende metter doeghet,
Hi wart in der eren *verhoghet* ;
Ende diese souct met losen sinne,
Hi wart al ontset daer inne.
Men sal niet willen sekerlike
Coninc sijn om tgrote rike,
Maer men saelt begheren tere
Om die grote name der ere.
Dus staet van goeder name die minne
Van alre eren ten beghinne,
Ende die machmen bejaghen mede
Met sinne in der mogenthede.
Beghert iemen om ander dinc
Here te sine of coninc,
Hem ne coemter of no ere no bate,
Maer in nide ende in die hate
Der liede moet hi sijn verloren.
Vanden nide ward gheboren
Lieghen, drieghen ; dats tallen stonden (C 88^{r}· a)
Materie van allen sonden ;

183 C, H ende ; H hoeft ; leert — 185 C dogheden ; H dueghden — 186 C, H ende soe vorsiet (visiert) — 188 C, H comt — 189 C, H Soe l. vorsien — 190 C, H Wat men sc. s. (s. sc.) e. verl.— 191 H verstannesse; C es dbeghin ; H eist tbeg. — 192 C merke ; H begheit — 193 C, H namen — 194 C souct ; H houdt — 195 C ongheveinst ; H onghequetst ; dueght — 196 L verhueghet (*vgl. blz.* 83) ; C, H hi wert in der herten verhoghet (verhueght) — 198 C der ; H ontsedt — 199 C menne — 200 L comen te sine — 201 C maer begh. tsine heere ; H mere m. sal begh. die ere — 202 C, H dien hoeghen name ; H mere — 203 C namen ; H de — 204 H dueght — 205 C, H entie — 207 H begheert — 208 C, H h. en comtere (comter) af e. n. b. — 210 C m. i. der nide e. i. der h. ; H mare i. dinde e. inder h. — 211 C lieder

196 *zie blz.* 83 — et qui ficte desiderat: per infamiam confundetur — 200 quia regimen non appetitur propter se sed propter bonam famam — 209-210 non erit fame acquisitio : sed invidie

Van lieghene, drieghene, sijt ghewesse,
So wast ende coemt verranesse ;
Van verranesse wart hate ghespelt ;
Van hatene onrecht, ghewelt ;
Van onrechte riset tallen stonden (H $63^{r.}$ a)
Verhartheit in dorpere sonden ; (L $193^{v.}$ b)
Verhartheit maket grammen moet ;
Van gramscepen, dies sijn wi vroet,
So coemt *overhoricheit* mede ;
Hier af wast, dat men den vrede
Entie vrienscap al ontseghet ;
Dits dat men te nomene pleghet
Vianscap onder die heren ;
Van vianscepe, willic u leren,
So wast orloghe ende ghevecht,
Ende orloghe destruert al recht,
Ende vellet steden ende vaste muren
Jeghen dat recht der naturen ;
Ende wat so jeghen nature strijt,
Onteert heren ende lande wijt.
Sie dan lands heere, datti bequame H VII, C VII
Si te hebbene goede name,
Want redene met goeder begherten
Van goeder name met trouwer herten
Hevet die waerheit ute vercoren ;
Ende waerheit es, als wijt horen,
Materie ende wortele mede
Van alre doechdachtighede,
Ende es jeghen die loghene echt.
Van waerheden wart gheboren recht ;
Van rechte coemt confidentia :
Gawire metten Dietschen na,

215 C v. lieghen drieghen ; H v. l. ende d. — 216 C, H comt — 218 C, H hate — 219 C so riset ; H rijst — 220 C, H van dorperen (pren) — 221 C, H maect — 223 L houaerdicheit ; C, H so (soe) comt — 224 C waest — 225 C vriendscap ; H ontseght : pleght — 226 C, H noemene ; H Dit es — 227 C viandsceep ; H viantscap — 228 C Viandsceep, van *ontbr.* ; H Van vianscap — 230 H destruweert echt — 231 H velt — 234 H ont. steden — 235-36 *volgens* C, *alleen* : C goeden ; H dat di ; L siet dan landsheren dat si bequame / sijn te ebbene goede name — 238 C namen, van goeder h. ; H van getr. h. — 239 H heeft — C, H ute *ontbr.* — 240 C, H alse — 242 C doghedachtichede; H dueghdachtichede — 243 C die *ontbr.* — 244 C v. waerheit ; H v. wareit — 245 C, H comt ; C confidencia — 246 *ontbr. in C* ; H gaen w.

---

212 *zie blz.* 36 — 218 odium generat iniuriam, inj. gen. pertinaciam — 230 *zie blz.* 36 — 232 et hoc est contrarium nature et quod est contrarium nature : destruit totum. Stude igitur et dilige desiderium bone fame — 237 *zie blz.* 104

So eist die doghet, die hare ghetrost,
Dat God elken gherechten verlost.
Van troste ward miltheit gheboren ;
Miltheit wint hemelijcheit ut vercoren ; (C 88$^{v.}$ b)
Van hemelikeden vrienscap gaet ;
Ende vrienscap winnet den raet ;
Raet ghevet helpe talre noot.
Die werelt ware bleven doot,
Neware*n* die *dogheden,* die wi nomen,
Dene niet vander àndre comen ; (H 63$^{r.}$ b)
Want hier mede sijn gheset
Recht ende redene ende wet,
Ende dese redene doet bi naturen
Die mensceit te gader gheduren.
Hier omme moeten wi mede lien,
Dat begherte van herscepien
Om den lof van goeder name
Es lovelijc sere ende bequame.

IV.

Cap. 3, de malis que sequuntur ex carnali appetitu.

Alexander lieve, nu vlie, H VIII, C VIII
Dat men niet ghevoele an die
Ghenoechten van den lechame,
Die beestelijc sijn ende sere onbequame
Ende verdervelijc der eren.
Die hem *an svlees wille* keren,
Sine verstannesse ende sijn sin
Van sire zielen verdervet der in.
Weelde hevet in hare*n* sinne
Verdect *vleselike* minne ;

247 C, H soe es d. doghet (dueght) d. h. ghetroest : verloest — 248 C, H rechten — 249 C, H V. troeste — 250 C, H mint heymelicheit vercoren — 251 C, H heymelichede(lickeit) — 252 C e. heim. vant d. r. ; H wint — 253 C, H hulpe — 255 C, L neware ; L doeghet — 256 C, H vanden anderen — 257 C es — 258 C rech — 261 C lyen : heerscapien, H lijen : heerscapijen — 262 H begheerte — 263 C namen — 265 C, H zie — 266 L ne *veranderd in* niet ; C, H niet en sie — 267 C ghenouchte, lachame ; H dien lichame ; H *heeft steeds* lichame — 268 C ende ontame ; H ende ombequame — 270 C an svleeschs wille k., H an sfleeschs wille, L d. h. haers vlees villen 271 H sinen sin — 272 C, H daer in ; H siere, verderft — 273 C, H haren ghewinne ; L hare — 274 C, H Bedect ; C, H, L vre(e)selike

249—260 confidentia (generat) largitatem : largitas familiaritatem : familiaritas amicitiam : amicitia vero generat consilium et iuvamen / et per hoc si quidem orbis fuit constitutus et leges hominibus constitute et hoc rationi convenit et nature — 265 O A. declina (evita) conatus bestialium voluptatum [*Campbell* 177 . . . et per iis tristatur intellectus vel anima rationalis perpetua (271—72)] — 273 . . . quod conatus bestialis voluptatis generat carnalem amorem : Carnalis amor gen. avariciam : av. gen. desiderium divitiarum : div. des. generat inverecundiam

Des vlees minne bringhet voren, (L 193^{v}. c)
Daer ghiericheit af wart gheboren ;
Minne van goede bringhet ghereit
Van hare die onscamelheit ;
Onscamelheit die doet verwanen ;
Verwaentheit laet hare ontspanen,
Ende coemt an donghetrouwichede ;
Onghetrouwe volghet diefte mede ;
Diefte, dats lachter ende scande
Ende karkere ende bande,
Ende dus wart der ghenouchten ende,
Lives verlies ende der zielen scende, (C 89^{r}. a)
Ende ghesciet dan onrecht der naturen.

(Tr. II) Cap. 4, de sapientia regis et religione.

Nu betaemt dan telker uren C IX
Lansheren, dien doghet es bequame,
Dat die mare van sire name
In groter erliker wijsheden
Vermaert warde in vele steden,
Ende hi onder sine edele man (H 63^{v}. a)
Wiselike *dadinghen* can.
Hier af coemt hem prijs ende ere,
Ende warter mede ontsien oec sere,
Als sine horen in talen vroed,
Ende sine dinc oec wiselijc doet.
Bi clenen dinghen mach men leren H IX, C X
An dese machtighe landsheren,
Weder si wijs sijn ofte niet,
Want wat landsheren die des pliet,
Dat hi sijn lant wel beset
In bedwanghe der Gods wet,

275 C, H vleeschs ; H bringht — 277 C brinct ; H bringt — 278 C vor ; H vore — 279 C, H die *ontbr.*; C hare verw.— 280 C, H, L Vort (L Vor) waerheit l. h. ontsp.— 281 C, H comt — 283 C, H dats *ontbr.* ; C lachtre — 284 C, H karker — 285 H ende *ontbr.* — 286 C, H der *ontbr.*; H lijfs — 287 C, H dan *ontbr.* ; 287—288 *in* H *omgekeerd* — 289 C, H landsheere ; C die dogheden ; H dien dueghet — 290 H siere — 291 C, H eerliker — 292 C si ; H werde — 294 C, H daghe dinghen ; L radinghen — 295 C, H comt ; C h. e. e. pr. — 296 C wert o. in alre wijs ; H werter bi onts. — 297 C alse ; H sien — 298 C, H, ende hi s. dinghen wiselike d. — 300 H mechteghe — 301 C. s. w. of n. — 302 C lands heere die dat pl. — 303 L sijnt (*met stip onder de t*)

283—284 latrocinium (generat) vituperationem ex qua nascitur captivitas . . . et hoc est contrarium nature (287)—291 in laudabili sapientia et cum suis ratiocinetur sapienter — 297 quando vident eum in sua sapientia eloquentem — 299 porro de levi potest sciri et per certa signaapprehendi — 30-24 quicunque rex supponit regnum suum divine legi

Die sal met eren regneren,
Ende die plocken wille ende sceren
Sijn volc, dan werpen buten rechte,
Hi laat die steenstrate rechte,
Die met waerheit es beset,
Ende onseghet sijns selfs wet ;
Ende die sire wet niet ne rouct,
Die ward onwaerd ende vervlouct.
So betaemt dan wel den here,
Dat hi hem ant rechte kere,
Met ghevensder herten niet,
Maer alse trouwe ende recht ghebied :
Dat alt volc moghe verstaen,
Dat hi Gode es onderdaen.
Dan doen die lieden haren here
Onderdanicheit ende ere,
Ende God die verheftene mede
Om sine onderdanichede. (C $89^{r.}$ b)
Toghet hi hem oec buten goet
Ende ypocrite es in den moet,
Dats een onghedurich ganc :
Tfolc vernemet eer iet lanc ;
So wart hi van Gode begheven,
Tfolc vermalendijt sijn leven,
Men seit elc sins van hem quaet,
Sine moghentheit tegaet, (H $63^{v.}$ b)
Hie verlieset der werelt ere : (L $194^{r.}$ a)
Wat sal deser talen mere !
Scat no pricieuse stene
Ne moghen hem helpen groot no clene,
Dat hem emmerme toe came
Ere ofte goede name.

V.

Hier toe betaemt den here, H X, C XI

306 C, H maer die plucken ; C willen — 307 C, H sine lieden (sijn volc) ende w. — 308 C, H slechte — 309 C waerheden ; H waerden — 310 C, H ontseghet ; selves — 311 C, H entie . . . n. en r. — 312 C, H onwert — 315 C, H gheveinsder — 316 H mare ; L ghebiede (*met stip onder de e*) — 319 C, H liede — 322 C, H omme — 323 C, H oec *ontbr.* ; H toeght — 324 H ypocrijt — 325 C onghedūerich — 328 C vermalendijet — 329 C m. seghet v. h. elc sins ; H m. seghet elkes sins — 331 C, H hi verliest ; C die — 332 H derre tale — 333 C, H precieuse — 334 C ne *ontbr.* ; hem *in L vergeten en achter den regel gezet* — 335 C, H emmermeer ; quame, *in C, H steeds met qu* — 336 C goeden — 337 C betaemt wel ; H so bet.

306—9 . . . qui vero in servitutem redigit divinam legem subiciens eam regno suo et imperio transgressor est veritatis — 325 difficile sit nepharia opera celari

Dat hi gherne wetwise ere
Ende liede van goeden levene,
Ende houde die wise hem benevene,
Ende hefse in hoghen steden ;
Met hem spreke van wijsheden,
Met hem vraghe ende toghen
Van swaren pointen ende van hoghen.
Hovescelike hi vraghen moet,
Int andworden wijs ende vroed ;
Die wijste ende van der hoghester ghebort
Meest eren ende trecken vort.

Cap. 5, de prudentia regis.

Oec moet hem die coninc vorsien, C XII
Wat weselijc si, wat mach ghescien,
Ende hem der jeghen besetten,
Want mesvalle die min letten,
Als mer jeghen es in die wachte.
Hi moet sijn goedertiere ende sachte,
Ende connen sinen moet bedwinghen :
Oft hi valt in grammen dinghen,
Dat hi ghene haesticheit dade,
Hen ware bi goeden vorrade. (C 89v. a)
Vint hi besculdicht sinen moet,
Betert selve, so es hi vroet,
Want die hogheste vroescap eist echt,
Dat een here hem selven berecht.
Als een here hevet verstaen H XI, C XIII
Dinc, die nuttelic es ghedaen,
Set hem met rade te doene dat :
Si niet te haestich, si niet te lat.
Betamelijc eist der heerlijchede, (H 64r. a)

Cap. 6, de ornamento regis.

Dat men wel ghecleet si mede,
Ende gheparert si wel ende scone,

338 C, H die wise — 343 C vraghen ; H en̄ doe toeghen — 344 H poenten — 346 C in antwoerden ; H in antwordene — 347 *lezing van C ;* H hoegster ; L Die hi wiste v. — 350 C, H es ; C moghe — 351 C, H daer — 352 C, H mesfalle te — 353 C alse . . . de ; H esmer j. i. die — 354 C goedertieren — 356 C, H viele ; H ofte — 357 C, H en dade ; H haestechede — 358 H En w. — 361 H hoegste . . es — 363 C, H alse ; C dan hevet — 364 C, H dat eene (een) dinc — 365 C, H sette — 366 C, H noch (no) te lat — 367 H der heerlijcheden ; L eerlijchede — 369 C, H ghepareert wel ; si *ontbr.*

---

338 Insuper condece(*t*) regem legifero(*s*) honorare religiosos venerari — 342 . . . et conferre cum eis : ac movere dubitabiles questiones honeste interrogare et discrete respondere. sapientiores et nobiliores magis honorare secundum quod decet statum uniuscuiusque — 349 Oportet etiam regem futura excogitare et futuris casibus prudenter occurrere: ut possit adversa levius tolerare (353) — 355 et motum animi retinere ne improvisa commotio progrediatur in actum sine deliberatione (358) — 365 faciat cum discretione

Weltijt so hi hem vertone,
Ende dat sine parure si rike,
Allen lieden onghelike,
Dat die wardicheit ebbe hare ere,
Entie hoecheit vanden here
Blive der bi onghescaet
Ende die here si niet vermaet.
Manlijc luut ende scone wort C XIV
Trect oec heren ere vort.
Cap. 7, de tacurnitate regis.
Den here betaemt oec sekerleke,
Dat hi te vele niet ne spreke,
Het ne dade tijt ende stonde,
Dat mens omberen niene conde :
Hets beter dat der liede oren
Nauwe marken ende horen,
Ende dorstich sijn om sheren tale,
Dan sijs versaet sijn altemale. (L $194^{r\cdot}$ b)

VI.

Weltijt soot so verre coemt, H XII, C XV
Dat men lansheren heren noemt,
So ne voeghet hem niet wel,
Dat hi hemelike no in spel
Te vele hout met sulken personen,
Die men ter eren niene mach tonen,
Bedi het maect den here versmaet,
Als hi te vele omme gaet (C $89^{v\cdot}$ b)
Met onwaerden ende met kinden.
Dies so pleecht men in Ynden
Ere utermatene scoonre sede :
Weltijt so inder moghenthede
Een niewe coninc es gheset,

370 C, H Welken (soe w.) tijt dat hi ...— 372 C anderen; H alden — 373 C werdicheit ; H w'decheit ; C haer — 375 C, H daerbi ; C onghescaert — 376 C, H entie h. sire bi vermaert — 378 H name — 379 H heeren — 380 C, H en spr. — 381 C, Hen ; H Het en — 382 C, H niet en ; C ontberen — 383 C, H lieder ; L horen — 384 C, H merken — 386 C, H dan si vers. waren — 387 C welken tiden dat s. v. comt ; H welken tijt soet s. v. c. — 390 C, H heimelicheit of (oft) spel — 391 C hebbe ; selken — 392 C niet m. t. ; H vor heeren niet en m. t. — 393 C want — 394 C, H alse — 395 C, H onwerden — 396 C, H pleghemen — 397 C, H eene utermatene (maten) scone s. — 398 *ontbr. in C ;* H welken tijt s. i. die

---

372 excellere alios in decore . . . — 373 ut per hoc dignitas decoretur : potentia non ledatur : et debita reverentia tribuatur — 377-378 decet itaque regem facundum affabilem esse : claram vocem habere (378) (que multum prodest tempore proeiiorum) — 387 *zie het Latijn op blz.* 99.

So hebsi ghemaect ene wet,
Dat die coninc eens in den jare
Hem vertoghe al openbare
Vor die ghemeente tere tijt
In sijn coninclijc abijt, (H 64r· b)
Ende met eren ghewapent wel,
Up een ors groot, hoghe ende snel,
Tscoenste dat men mach visieren,
Verdect met wapinen scone ende dieren.
Die ghemeente staet van verren dan ;
Bi hem sijn sine edele man.
Te handelne men dan daer pleghet
Saken, daer hoghe dinc an leghet ;
Wette ende dinghen verclaren,
Die te voren verdect waren.
Daer handelt men openbare echt,
Hoe men die ghemeente berecht ;
Daer loont die coninc, ende ghevet
Hem die wel ghedient hem hevet ;
Entie gone die sijn ghevaen
Bi cleenre scout, laet men dan gaen ;
Entie met chense sijn verladen,
Verlicht men van hare scaden.
Ende alse dit dan es ghedaen, C XVI
Doet men den coninc sitten gaen.
So staet een up der meester heren,
Die naest den coninc heeft meest eren,
Ende priset den coninc dan,
Hoe hi es een gheraect man,
Ende dankets Gode van hemelrike,
Dat hi dat Intsce conincrike
Versiert hevet in sulker wisen
Met so goeden man ende met so wisen, (C 90r· a)

400 H hebben ; een — 401 H binden — 402 C, H vertoghet — 403 C meente — 406 C, H up (op) e. o. sterc (groet), e. s. — 407 C, H d. m. ghevisiere : diere — 408 C w. goet — 409 C die meente ; H tghem., van verre — 410 C, H sijn *ontbr.* ; H ende b. h. — 411 C handelen — 412 H dinghen d. h. d. — 413 C wetten — 414 C, H bedect — 417 H gheeft : heeft — 418 H *'t 2de* hem *ontbr.* ; 418 *in C met latere hand :* Naer dat elc verdient heeft — 419 C ghene ; H entie dan s. g. — 420 H met cl. sc. l m. se g. — 421 C, H cheinse — 422 C, H haerre — 423 C e. a. al dit. e. g. — 426 C, H meest heeft ; *tusschen* heeft *en* eeren *loopt in hs. H een scheur* — 427 H prijst — 431 C verchiert . . . wise ; H verciert heeft — 432 C, H m. s. edelen ende (ende met) s. w.

404 cum regali apparatu et armato exercitu sedens nobilissime in dextrario suo ornatu armorum pulcherrime decoratus — 411 et tunc solent (*Campb.* 177 solet rex) ardua negocia expedire: varios et precinctos rerum eventus declinare (*Campb.* 177 enarrare) curam et operam quam circa rem publicam fideliter gesserat ostendere — 410 consuevit) minus reos de carceribus emancipare gravia onera relevare

Ende hi die ghemeente mede
Met sulker onderhorichede
Den coninc maect onderdaen.
Ende als dit prisen es vergaen,
Ende men Gode hevet ghelovet,
Die alre weldaet es hovet,
So danct men der ghemeenten al,
Dat si so wel sonder ghescal
Dienen haren rechten here ; (H 64v. a) (L 194r. c)
Ende men trosse vortwart mere
Te stane in onderhoricheden,
Ende si oec in hare ghebeden
Dicken vermanen haers heren.
Als dit ghedaen es met eren,
Alle die ghemeente poghen,
Hoe si haers heren lof verhoghen,
Ende doen vor hem hare ghebede :
In elke port, in elke stede
Bidmen om sijn langhe leven.
Sijn raet hi wart oec verheven
In groten love in groten prise.
Vort so leren alle die wise
Van der wieghe up hare kinder,
Dat si alle, merre ende minder,
Haren coninc eren ende minnen :
Dus spreect men buten ende binnen
Van der doghet van den lanshere,
Ende dus leeft hi met groter ere.
Nu pleghet die coninc dan mede, C XVII
Dat hi die overhorichede

436 C, H e. alse dat . . . ghedaen — 437 H heeft — 438 C, H weldaden — 439 H Dan d. — 440 C, H d. soe (si) so lievelike — 441 C, H gherechten — 442 C trostse vortw't ; H troestse vorwaert — 443 H onderhorichede : C, H ghebede — 444 C oec *ontbr.* ; H e. dat si — 445 H dicke — 448 C, H des heeren — 450 H poert — 451 H omme — 452 C s. r. die wert; H s. r. wert — 454 L vor — 455 *volgens C afgedrukt ;* H wieghen ; kindre : mindre ; L van derre wise — 456 H meere ; C meerre — 459 H dueght — 460 C, H in gr. e.; H Dus leeft — 461 C heere dan oec mede ; H danne ; dan *in L vergeten en met dezelfde hand achter den regel geschreven* — 462 L hoverhorichede

---

439 (et post laudes divinas . . .) vertet se ad laudes populi commemorando bonos mores captando benivolentiam : inducens eos exemplis et rationibus ad humilitatem et obedientiam : reverentiam et dilectionem regis. quo facto totus populus studebit regias laudes extollere . . . pro regia (longa) vita deum exorare per civitates et familias regis operam et sapientiam enarrare (451) — 454 et propter hoc docent pueros suos ab infantia et inducunt ad regis amorem honorem . . . . — 461 consueverunt (consuevit rex) etiam tali tempore malefactores et sceleratos punire : et de medio tollere.

Van den quaden lieden wreect,
Dat hise ontlivet of te sticken breect,
Ende verlicht dan mede daer
Tribute, daer si sijn te swaer,
Ende verlicht van den coepma*n*
Sine tolle mede dan, (C $90^{r.}$ b)
Ende doetse mede gheleden wel.
Dits die sake ende niet el,
Twi so groot volc es in Inden :
Omdat hem elc daer mach bewinden
Sire neringhen in vreden.
Copmanne draghen tallen steden
Die ere van den groten heren,
Bi hem eist dat die renten meren,
Ende bider name van den lande
Ontsien den here sine viande. (H $64^{v.}$ b)

VII.

Cap. 8, quid debet homo appetere.

Elc landshere hoede hem dies, H XIII, C XVIII
Dat hi om den erdscen kies
Niene verliese die grote ere,
Die gheduren sal emmermere ;
Scuwe die *wreetheit* van den diere :
Dats, dat hi in ghere maniere
Te haestich si no te fel.
Horse hovescelike ende wel,
Ende si hem ghenadich ende sochte,
Dien hi met wapinen onderbrochte.

Cap. 9, de castitate.

Scuwe gulsicheit ende ommate,
Sijt in dranke, sijt in ate,
Sijt in slape, sijt in spele,
Ende met vrouwen te sine vele,

464 C ende hise o. ende tsticken brect ; H e. hise ontlijft e. st. breect — 466 H tributen — 467 L coepmam ; H coeman — 468 C, H tolne — 469 C, H mede *ontbr.* ; H doesse — 472 C daer elc — 473 H siere ; C, H ende met (in) vr. — 474 C, H comanne ; C stede — 475 C de namen — 477 H biden rade — 479 C merke dies ; H hoedem — 481 C niet en — 483 C, H wreetheit ; L vreckeit; H dieren : manieren — 485 C, H haestich ne (en) si noch — 486 H hoerse — 487 C, H hem *ontbr.* — 488 C, H Die ; wapenen — 489 C onmate — 490 H beede . . . ende — 491 *ontbr. in C* — 492 C tsine

465 solent etiam tali tempore tributa aleviare : cum mercatoribus dispensare : partes eis de redditibus remittere (469) — 470 et hec causa quare multum populosa est India. illic enim concurrunt libenter undique mercatores et bene recipiuntur. (*zie ook Clar.*, *blz.* 265) — 479 O Alexander: noli appetere quod est corruptibile et transitorium et quod te oportet cito relinquere : pete divitias incorruptibiles : immutabilem vitam : regnum eternum : durabilitatem gloriosam . . . vita vias leonum et bestiarum in suis immundiciis. noli esse crudelis et inflexibilis . . . — 492 noli te inclinare ad coitum mulierum

Want dits swinen sede.
Ghelovet ghi heren der warede :
Te vele met vrouwen spreken
Doet den lechame tebreken, (L 194v. a)
Ende cort des menschen leven,
Ende doet doechden begheven,
Wet ende recht scuwen ende laten,
Ende wivelic enen here ghelaten :
Dit maect enen dorper doot.

Cap. 10, de regis solatio musicali.

Echt betaemt wel enen here groot, C XIX
Dat hi hebbe enen hemeliken vrient,
Alst ghevallet dat men dient
Vor hem met vedelen in *deduut* ;
Want der musiken soete luut
Doet dicken der sorghen vergheten, (C 90v. a)
Ende die ziele wiltmen weten
Hevet ghenouchte groot der inne,
Ende daer rusten in de sinne,
Entie lechame coemt ter rusten.
Eist datti sulker dinge lusten,
Ne pleghes langher in ghere manire
Dan drie daghe ofte viere,
Ende dit doe in hemelijcheden ; (H 65r. a)
Ende alse du best in sulken steden,
So wachti van overdranke.
Die metti sitten an die banke,
Laet die drinken utermaten.
Dan soutu *di so ghelaten,*
Als of die wijn dijn meester ware :
Daer soutu horen openbare

493 C w. het es der zwine s ; H w. dit es der zwinen z. — 494 C gheloofl mi heere ; H gheloeft heeren — 496 C lachamen — 497-498 *ontbr. in C* — 498 H duegheden — 499 H haten — 500 C, H wivelike — 501 C, H ende maect ; H dorpere — 502 C, H Het bet. w. heeren gr. — 503 C, H dat si hebben heimeliken vr. — 504 C, H ghevalt ; H hem dient — 505 C, H in deduut ; L in den duut — 506 C, H musike — 507 C,H der *ontbr.* — 508 C entie z. wilmen ; H wilmen oec — 509 C daerinne — 510 C, H die — 511 C, H comt ; H te — 512 C sulken saken ; H Eest dat di sulke d. l. — 513 C langhere; H langre — 515 L emelijcheden — 516 C, H e. alstu b. i. selker (sulker) stede (steden) — 518 C, H an den — 519 C, H dien — 520 C, H saltu (soudstu) dijn spreken laten ; L dan soutu dijn saghen laten — 521 C alse of d. dranc d. m. w. ; H alse ofte d. w. dijns m. w. — 522 C saltu ; H soudstu

---

493 quia coitus est quedam proprietas porcorum . . . coitus est destructio corporis — 500 femineos mores generat — 502 decet . . . privatos habere fideles cum quibus delectetur cum variis instrumentis et generibus organorum — 515 et semper melius et honestius est quod hoc fiat privatim — *Voor het Latijn bij* 518—522 *zie men blz.* 91.

Ontdecken vele verholne dinghe,
Want daer dronkenscap es ghehinge,
Daer nes hemelijcheit ne ghene.
Hout omtrent di oec ghemene
Sonderlange volc van trouwen,
Diet dorriden ende dorscauwen,
Hoet in dinen lande staet,
Ende du bi hem weets, hoet gaet.
Alstu best onder dine baroene, H XIV, C XX
Ere meest, die sijn van hoechsten doene,
Nadat si wardich moghen wesen.
Noet nu den gonen ende nu desen,
Ghef hem cleder ende paruren
Nader waerden *enter naturen.*
Sie dat niemen bi die ne si,
Hine kenne dine miltheit vri.
Cap. 11, de nimio risu vitando. 1)
Sie dat ieghelijc man ontghelt,
Wie so cracht doet of ghewelt,
Ende elkerlijc na sine waerde :
Overdadighe sware hovaerde
Sal men an enen maten man (C 90v. b)
Al anders berechten dan,
Dan an enen groten here,
Ende so rechten, dat elc lere
Tomberne sulker overdaet.
Bedi eist dat bescreven staet
In des wijs Esculapius lere,

523 C ontecken ; dinghen ; H verhoelne — 524 C ghinghe — 525 C heimelichet — 526 C h. metti oec int ghem. ; H omtr. di h. o. g. — 527 C, H sonderlinghe vul (wel) v. tr. — 528 C, H die . . . dorscouwen — 530 C e. ghi . . . weet — 531 C din H alse du — 532 C, H van den hogesten (hoegsten) d. — 533 C, H naer ; werdich — 534 C, H noet ; ghenen, *buiten rijm steeds* e ; H nu *ontbr.* ; L Doet — 535 C cleedere; H cleedre — 536 C na der werden ; H naer dat hi wert is ; enter naturen *is de lezing van C, H ; L heeft* ende na der huren — 537 C So dat ; C, H bi di en si — 539 C, H ieghenlijc — 540 C, H wie dat ; H ofte — C sire werde ; H weerde — 542 C overdege ; C, H dulle hoverde — 546 C, H berechten — 547 C tontberne — 548 C bidi

---

526 debes etiam circa te habere de tua familia speciales qui tibi referant ea que fiunt et dicuntur per regnum tuum — 534 invita hodie unum cras alium (*hierbij voegt Campb.* 177 *nog* indue hodie unum cras alium) — 536 secundum quod decet genero (nature) unius cuiusque honora ipsuum. Nullus sit de tuis nobilibus qui tuam non sentiat largitatem — 543 aliter enim puniendus est nobilis et excelsus et aliter popularis et abjectus — 547 ab iniuriis abstinere — *Voor het Latijn bij vs.* 548—554 *zie blz.* 20.

1) Wat op 't lachen betrekking heeft, slaat M. over, en wat daarna onder 't zelfde hoofd in den Parijschen druk volgt, draagt in *Utrecht* 819 een apart opschrift : *de regis reverentia.*

Dat het recht es, dat men ere
Den lands here, die hem te waren
Here can maken als die aren, (H 65 $^{r.}$ b)
Die dwinghet die vogle groot vermeten, (L 194 $^{r.}$ b)
Ende laet die cranke met hem eten.
Wie so dan in heren hove
Ene dinc doet buten love,
Men sal proeven up sinen moet :
Eist dat hijt in spele doet,
So latement te lichter liden,;
Doet hijt oec up een beniden,
Of in des landsheren onwaerde,
Men doe dien te hant ten swaerde.

VIII.

Cap. 12, in quibus consistit obedientia domini.

In vier dinghen mach men leren, C XXI
Wie men tellen mach vor heren :
Deerste es, dat men marken moet,
Of hi es van levene goet ;
Dander es, dat men bekinne,
Of hi hevet der liede minne,
Ende int derde so marken wi,
Of hi besceden milde si ;
Ende tfierde es van dien,
Of hi erlike es ontsien.
Elc lands here kere hem daer toe, H XV
Dat hi sine dinc so doe
Dat *hi* sijns volx herte in winne ;
Sette daer toe sine sinne,
Dat hi tonrecht ave doe :
Sone sal dat volc weten, hoe
Dat si quaet spreken van den here ; (C 91 $^{r.}$ a)
Ende eist dat men dat spreken ontkere,

552 C alse ; L haren — 553 C d. dwinct d. voghelen starc verm.; H d. dwingt die voglen — 556 C, H eeneghe — 559 C, H lat (laet) ment ; C sachter — 560 H op beniden — 561 C, H lans (ts) h. onwerde — 562 C, H swerde — 563 H viere ; L IIII — 565 C teerst ; H dierst ; C, H merken — 566 C zi ; H oft — 567 C tander . . . hi — 568 C lieder ; H oft — 569 C, H ende *ontbr.* ; merken — 570 H oft — 571 C, H e. dat vierde es in d. — 572 C, H eerlijc ; H oft — 575 C, H dat hi . . . ghewinne ; L hi *ontbr.* — 577 H donrecht — 578 C, H niet w.

557 considerandum est quo animo id facit — 558 an ludendo . . . . an in contemptum et dedecus tue majestatis . . . si primo modo leviter corrigatur — 563 O A. obedientia dominatoris quatuor attenditur modis in religiositate : in dilectione : in curialitate : et reverentia — 580 contine te inquam (ita) quod nihil contra te possit dicere et per hoc evitabis eorum facere

Dats sonder anx ende vrese een twint,
Die lands here ne werde ghemint ;
Want breect men die tale quaet,
Men beneemt die bose daet.
Dies eist ene hoghe wijshede,
Dat sine hoghe eerlichede
So *waert si inder liede sinne,*
Datsi clemme boven der minne.
Utr. 819, de regis similitudine.
Men leest, dat in sijn conincrike — H XVI, (H 65^{v}· a)
Die coninc es des reghens ghelike, — C XXII
Dat ene ghichte es van Gode scone,
Ene benedictie van den trone,
Der erden lijf ende daer toe mede
Helpe alder menschelijchede ;
Want van reghene coemt groot goed,
Ende in reghen es menich onspoet :
Daer es in donder ende wederlecht,
Entie rivieren wasser bi echt,
Ende lopen over, ende tonstade ;
Dus coemt van reghene dicken scade :
Nochtan laet ment daer bi niet,
Men loofter Gode in, alst ghesciet,
Omt vordeel ende om die noot,
Al coemter somwile of scade groot.
Dies ghelijx eist van den winde*n*,
Die God ter werelt *wille sinden*
Ut sinen overvloiden scatte :

581 C, H vreese of (oft) anxt — 582 C, H en wert — 585 H grote — 586 L dat si hem houden in dese sede ; C, H dat dine hoeghe eerlijchede — 587 L so ward inder liede s. ; C so wert so i. d. lieder z. ; H so werden si i. d. lieder s. — 588 C soe ; de ; H *en* L dat si clemmen b. de (der) m. — 589 C leset — 590 H dies — 591 C ghifte ; H een ghifte v. g. e. s. — 593 H eerden — 595 C comt — 596 C, H reghene — 597 C d. i. e. d. ; H donre — 599 C, H tonstaden — 600 C, H comt ; H dicke scaden — 601 C, H doch en l. ; C daer omme — 602 C men en looftere — 603 C, H omme tfordeel ; H e. omme — 604 C comtere . . . af ; H scade af — 605 C die ghelijcs ; H dies ghelike ; C, H winden ; L winde — 606 C, H wilde zinden ; L wilen sinde — 607 C uut . . . overvloyenden ; H ute . . . overvloeyenden

---

585 summa quidem prudentia est ut tua reverentia cohabitet in cordibus subditorum magis quam dilectio — 593 . . . terre vita : viventium iuvamentum quia per pluviam preparatur iter mercatoribus : auxilium edificantibus. Attamen in pluvia sunt tonitrua : cadunt fulmina : torrentes intumescunt : fremunt maria : et multa mala eveniunt per que multa viventia pereunt. verumtamen accidentalia mala non impediunt quin laudent homines gloriosum deum. . . . — 605 Exemplum regis convenit exemplo ventorum quos deus excelsus emittit de thesauro sue misericordie (et per ipsos deducit nubes) . . . .

Menighe scade coemt in datte,
Als van storme ende van vloede ; (L 194 $^{v.}$ c)
Nochtan comets vele te goede,
Want men mochts omberen niet.
Dit selve vallet ende ghescied
Dicken van des somers hitte,
Grote scade ende grote smitte ;
Ende so doet van des winters coude (C 91$^{r.}$ b)
Vernoi ende scade menichfoude ;
Nochtan mach men gheens omberen,
Sal hare die mensceit gheneren
Ende die andere creaturen.
Dus, so dinket der scrifturen,
Mach men van lantheren spreken ;
Al eist, dat si ter noot afbreken
Haren ondersaten me dan recht,
Men mochter omberen nu ende echt,
Want die werelt ware buter ere
Sonder wet ende sonder here. (H 65$^{v.}$ b)
Cap. 13, de misericordia regis.
Lands here sal marken als die vroede H XVII,
Om sire liede aremoede, C XXIII
Entie vercranct sijn ende oud,
Ende sien dat mense uphoud,
Ende daer toe kiesen enen man,
Diet gherne doet ende diet wel can,
Dat hi den goenen sta in staden,
Die arem sijn ende oec verladen.
Hier bi wart die lands here ghemint,
Ende verre in doechden bekint,
Ende die liede wardens vro,
Ende men doet Gode lieve also.
Cap. 14, de prudentia et eiusutilitate.
Heren sijn sculdich te vorsiene,

608 C, H comt om (omme) — 609 C, H alse — 610 H nochtanne — 611 H menne — 612 C ghevallet ; H ghevalt — 617 C Nochtanne . . . ontbeeren ; H nochtanne mach mens niet — 618 H meinscheit — 619 C entie ; H ander — 620 H dunct — 621 C; H lands(ts)heeren — 622 H yet afbr. — 623 C, H meer — 624 C ontb. n. no e. H ; menne machre o. n. no e. — 625 C, H want ; L maer ; H buten — 626 C, H Sonder w. (ende s. w.) waer soe (si) s. h. — 627 C merken ; H lants h. merke alse d. vr. — 628 C lieder aermoede ; H omme siere l. arm. — 629 C, H verhout (veroudt) — 630 H sie — 631 C sulk e. m. ; H kiese — 632 H gheerne ; C, H e. wel doen can — 634 C, H oec *ontbr.* ; C arem ; H arme — 636 C dogheden ; H duegheden — 637 C, H entie

612 hec siquidem eadem parabola est in hyeme et estate — 620 sic etiam accidit in rege — 638 in hoc... beneplacitum creatoris — 639 O Alex. thesauriza tibi de leguminibus et granis utilibus ad vescendum que terre tue sufficiant tempore famis et indigentie

Als diere tide sijn te ghesciene,
Dat si van corne sijn bewist
In borghe, in stat, in solre, in kist.
Heren sullen sijn in der hoede
Te sturtene van menscen bloede,
Want hets ene dorpere mesdaet ;
Want het Gode allene bestaet,
Dat hi sterven doet den man,
Want hi es die tlijf gheven kan,
Ende diet al bi redenen doet,
Dat was ende es ende wesen moet.
Elc hoedem dan vor den slach, (C $91^{v.}$ a)
Als verre als recht gheduren mach,
Want Hermogenes die seghet,
Dat vor Gode te claghene pleghet
Al die macht van hemelrike,
Als die man slaet sine ghelike.
So langhe ghedurt die claghe,
Dat God ghelt slach met slaghe.
Heren sullen horen geesten H XVIII, C XXIV
Van den wijsten ende van den meesten,
Van dat hier voren es overleden.
Daer in moghen si vinden wijsheden,
Ende in overledene dinghe leren, (H $66^{r.}$ a)
Hoe men nu die dinc sal keren.
Noch versmaden noch verhaten
Ne sullen si nemmermeer *den* maten, (L $195^{r.}$ a)
Want menich word in sijn leven
Van cleenre dinc hoghe verheven,
Ende dan so mach hi beraden

Cap. 15, de malis que sequuntur ex homicidio iniusto.

640 C, H alse . . . pleghen te g. ; H tiden — 641 H coerne — 642 C, H In borghen in solre (solres) ende i. k. — 644 C stortene — 645 H dorpre — 646 C, H Al eenlike het g. b. — 647 C, H doe; L den *en daarna nog eens* de *doorgestr.* — 650 C, H es ende was — 651 C, H dan *ontbr.*; zwaren sl. — 652 C also v. als r. ghedraghen m. ; H. alse v. alse r. ghedr. m. — 653 C want *ontbr.* ; Hermogines die wise s. ; H w. hermogines d. segt : plegt — 656 C, H als (alse) een m. verslaet — 657 C, H ghedueret (gheduert) oec de (die) cl. — 658 H gheldet — 659 C, H ieesten — 660 C hoghesten ; C, H enten ; C mesten — 661 H want ; C verleden ; H vorl. — 662 C, H d. m. s. i ; C wijshede ; H horen — 663 C, H verledenen (vorl.) dinghen — 666 C, H ne(en) sulsi ; C, H den ; L dan — 668 C, H v. cl. d. up (op) gheheven

---

646 quoniam hoc soli deo convenit — 651 vlg. *zie blz.* 20 — 663 facta enim preterita dant certa documenta de futuris — 665 minores ne contemnas. quia minor et vilis sicut solet accidere poterit cito ascendere ad honores et divitias : et tunc est validior et potentior ad nocendum

Cap. 16, de fide servanda.

Lichtelike vele scaden.
Heren ne sullen altoos niet breken,
Dat si beloven ende spreken :
Die trouwe breken sijn keytiven,
Si slachten den ghemenen wiven.
Men sal trouwelic in allen hoven
Houden, dat men sal beloven,
Want quade *ende* volghet ontrouwen ;
Ende al mach men somwile scouwen
Somich vordeel in*t* bedrieghen,
Nochtan marct wel, dat dit lieghen
Al te quaden ende coemt,
Ende wie soos volghet, ward verdoemt.
Van trouwen coemt, als wijt vernamen,
Dat die liede wonen te samen ;
Trouwe hevet ghemaect die steden ;
Trouwe houd die menichte in vreden ;
Trouwe maect die heren waerd ; (C 91$^{v.}$ b)
Trouwe houd vesten onvervaerd ;
Drijf die trouwe ut erdrike,
So es tvolc beesten ghelike :
Lands here ! houd dan dine trouwe
Ende dijn beloven, dat bescouwe ;
Ende al ware dijn beloven swaer,
Houd emmer vaste, al gaet te naer.

IX.

Hermogenes die grote here H XIX
Doet ons verstaen, dat emmermere
Twee gheeste sijn bi onser siden,
Die ons wachten tallen tiden.
Die goede gaet ter rechter hant ;

671 C en sullen ; H ne *ontbr.* — 673 C, H keytive: wive — 675 C. H ghetrouwelike — 676 gheloven — 677 C, L oude ; H houde (*vgl. blz.* 91) ; H volgt — 678 C, H men ; L ment — 679 C, H int ; L in — 680 C, H merct — 681 C ten quaden ; H alte quade inde — 882 C entie hare v. wert verdomt ; H volght es — 683 C, H comt alse — 684 C, H lieden ; C tsamen — 685 C de st. ; H heeft — 686 C die meente ; H de ghemeente — 688 C h'eften — 689 H drijft ; C, H uut erderike — 690 C, H dat v. alse b. — 692 C bescouwen — 694 C, H a. g. di naer — 695 C Hermogines ; H Ermegines — 696 L emmerm'e er (*en* er *doorgestreept*) — 697 C, H side : ghetide (tide) — 699 H rechtre

674 hoc convenit . . . meretricibus — 677 *zie blz.* 91 — 683 Scias itaque quod per fidem fit hominum aggregatio ; civitatum inhabitatio virorum communio : regum dominatio per fidem castra tenentur civitates servantur reges dominantur — 690 revertuntur ... ad similitudinem bestiarum — 692 serva firmiter iuramenta tua et federa et si sint gravia — 695 Nescis quod teste hermogene duo sunt spiritus qui te custodiunt: quorum unus stat ad dextram alius ad sinistram custodientes et scientes opera tua et referentes creatori tuo quicquid tu decernis faciendum

Ter luchter gaet die viant. (H 66r· b)
Dese bringhen vor den sceppre al
Onse ghewerke groot ende smal.
Die dies gheloven ende merken,
Si scuwen alle quade werken.
Lansheren sullen van hem weren C XXV
Bi costumen dicken sweren,
Ende, het ne doe noot utermaten,
Si sullen dat sweren haten.
Sweren dat betaemt niet heren,
Maer lieden van cranker eren.
Wat vellede in ouden viten
Dat starke rike van Siten ?
Hare coninghe plaghen gerede
Dorperlike valsche ede,
Om te bedrieghene der mede
Waest borch, casteel, liede of stede,
Ende braken recht ende wet,
Die in den lande waren gheset
Omder meente salichede.
Dies ne wildse die godlijchede
Altoos niet langher gedoghen,
Ende verstacse van sinen oghen. (L 195r· b)
Als di ene dinc es ontgangen, (C 92r· a)
Die du niet ne cans ghelanghen,
Laet di dat niet te sere rouwen :
Het betaemt den cranken vrouwen.
Wes ghestadich ende vrome,

Cap. 17, de ordinatione imperii et proprie familie.

700 C Enter luchtre d. v. ; H luchtre — 701 C sceppere — 702 C, H alle (al) o. g. — 703 C des — 704 C suwen . . . ghewerke ; H ghewerken — 706 L die bi cost; C, H bi cost — 707 C Hen doe ; H Hennedoe — 709 C, H Sw. en bet. — 712 C, H sterke (staerke) r. van den s. — 713-14 L die plaghe der coninghe gerede dan dorperlike sware ede ; *C H zie boven, alleen :* C, H ghereede : eede, H coninghen — 715 omme te bedr. mede — 716 C lant borch casteel of st. ; H b. c. l. oft st. — 719 C o. d. mente onsalichede ; H omme der ghemeenten ons. — 720 C dies en wilt d. g. ; H des en wilde d. g. — 721 C, H langhere (langher) niet — 722 C verstaec — 723 C, H alse; een — 724 C, H en moghes — 725 C berouwen ; H dat *ontbr.* — 726 H want het — *727 en 728 ontbr. in C*

---

705 quis te compellit tam frequenter iurare . . . rex vero (nisi, *Utr.* 819) multum rogatus et frequenter requisitus non debet iurare. ne eis (nescis) quod non convenit dignitati et derogas honori quando iuras. subditorum et servorum est iurare — 711 siquidem queris que fuit causa destructionis regni heubaiorum et scirarum (*Utr.* 819, abayeorum; *Hain* 1779, Ambaiorum et Scitarum) responderem tibi quia reges eorum utebantur iura mentis ad fraudem et deceptionem hominum et proximarum civitatum . . . et ideo equitas iusticie eos non valuit amplius substinere — 723 noli penitere pro re preterita quoniam hoc est proprium debilium feminarum

Ende hovesch, so hoe soot come.
Wes doechdachtich in allen rade :
Dat hout dine macht ghestade.

Cap. 18, quomodo rex debet ordinare studia.

In steden dire moghenthede C XXVI
Mac scolen, ende doe leren mede
Die kinder van dinen lande.
Sijn si arem, vul hem die hande ;
Doe hem hovescheit ende ere,
Dat elc te williker lere.
Hier bi soutu die clerke wecken, (H 66v· a)
Dat si dine ere up trecken,
Ende si breden dine name
In worden ende in geesten bequame.
Clergie eerd een conincrike
Ende heren hof sere edellike.
Wie verhief wilen so scone
In die werelt die Griexe crone ?
Daerna Rome, nu Vrancrike ?
Clergie deet al sekerlike,
Want ridderscap ward nie verheven,
Clergie ne moester raet toe gheven.

X.

Cap. 19, de custodia proprie persone a mulieribus.

Alexander, hoet di dies, H XX
Dat di gheen wijf make ries ;
Set dine ziele niet in hare hant ;
Ende, oft emmer es so bewant,
Dattu di boghen moets ten vrouwen,
Soec ene, die du moghes ghetrouwen ;
Want als ene vrouwe doet
Metti, dat hare dinket goed,

728 H so hoe dat — 729 C wes ghestadech ende vrome in rade; H dueghedachtech — 730 H ende hout — 731 C, H van dire ; H in de stede — 732 H maec scole — 733 C, H kindere — 734 C, H vulle ; C de — 736 *ontbr. in C* ; H ghewillichlike — 737 C sultu ; H soutstu — 738 H voert tr. — 739 C e. dat si ; C, H dinen — 740 C, H in ieesten e. i. w. b. — 745 H vrankerike — 746 C doet ; H doedt — 747 C en wart nie ; H niet — 748 C, H en — 749 C hoetti — 750 C datti ; maket — 751 in *in L later tusschengevoegd* — 752 C, H so es (si) — 754 C souc ; dorres ; H so soeke e. di . . . betr. — 755 C, H alse — 756 H met di ; dunct

---

731 Prepara gymnasia : statue studia in civitatibus tui regni — 734 et tua providentia debet eis in necessariis subvenire . . . . collauda collaudandos : et remunera remunerandos, in hoc excitabis literatos ad tua preconia extollenda et ad gesta in scriptis perpetuanda . . . quid (quis *Campb.* 177) sublimavit regnum grecorum ? quid eorum gesta per totum mundum perpetualiter diffamavit

So bestu dan al hare bevolen :
Dijn lijf es hare, wat holpt verholen !
Wes van venine in groter hoede.
Cap. 20, quod non sit confidendum uni medico.
Hout di an fisisiene vroede,
Ende houtti niet an enen allene,
Want wers moghen int ghemene (C 92$^{r.}$ b)
Vele enen here vergheven,
Dan een allene. Bestu bedreven
Te nemene ene medicine,
Doese vor di comen ende vor die dine,
Ende bi ghemenen gansen rade
Nem medicine, eist vro, eist spade.
Cap. 21, de puella nutrita veneno.
Alexander, ghedinket niet di, H XXI, C XXVII
Dat die coninghinne van Indi
Sende menich diere prosent,
Ende hoe soe di hevet ghesent
Met dien jouwelen ene scone joghet,
Daer du wel na bi waers onthoghet, (H 66$^{v.}$ b)
Want soe was oit up ghehouden
Van kintschen daghen toter ouden
Met venine, tote up dien dach.
Neware dat ict an hare versach, (L 195$^{r.}$ c)
Du waers onteerd van dinen live
In die begherte van den wive :
Dien soe ghenaecte, of dien so beet,
Hi staerf altehant ghereet.

757 C, H dan *ontbr.* — 758 C helpt — 760 C Houti an .... *ruimte opengel* .... ane vr. ; H fisicine an vr. — 761 C di *ontbr.* ; H hout di — 763 H begheven — 768 C, H n. m. vroe ende sp. — 769 C gedinckes; H ghedinkets — 770 C, H coninghe (coninghen) van endi — 771 C, H di senden — 772 C, H e. h. men ; H heeft — 773 C, H mettien iuweelen ; H scone *ontbr.* ; iueght — 774 C d. d. naer ; H welnaer; onthueght — 775 C so ; oint ; H si was oec opgeh. — 776 C, H totier — 777 H opten — 780 H begheerte ; C, H dien — 781 C, H die hare ghenaecte o. d. so (si) b. — 782 C, H die

---

757 ... scias te esse (quasi) quoddam depositum commissum apud eam — 762 ... quoniam unus medicus potens est ad nocendum : et de facile audet nefas presumere : et scelus deducere ad effectum. si itaque fieri potest quod sint decem non sint pauciores —769 (*vgl. ook blz.* 23) O Alexander recole facta regine Indorum quando tibi mandavit causa amicitie multa enxenia et dona venusta inter que missa fuit illa venustissima puella que ab infantia nutrita fuit et imbuta veneno serpentum : ita quod sua natura versa erat in naturam serpentum. Et nisi illa hora sagaciter inspexissem in ipsam et arte magica iudicassem ita quod audacter horribiliter et incessanter et inverecunde suum figebat visum in facies hominum. perpendi siquidem quod interficeret homines solo morsu. quod experimento postea didicisti et probasti. et nisi hoc certissime ostendissem : mors tua fuisset in ardore coitus consequuta (*voor andere lezingen vgl.* HERTZ., a. w.)

Cap. 22, quomodo rex se debet regere per astronomiam.

Mochtet enichsins ghescien,
Ic wilstu hads enen astronomien,
Entu niene daets, vro no spade,
Het ne ware bi sinen rade ;
Want God ne maecte noit dinc,
Die hi met redenen niene bevinc ;
Ende hier vant die wise Platoen
In dinghen der naturen doen,
Entie naturen van den sterren.
Ne laet di niet also verwerren,
Dattu volghes den gonen naer,
Die segghen : ,,const van sterren es swaer,
,,Ende diere ne can niemen ghe*n*aken.''
Sine weten wat si maken,
Want ghene dinc es hem te swaer,
Die van sinne es wijs ende claer.
Ander domme te sprekene plien : C XXVIII (C 92^{v} a)
,,God hevet vorseit ende vorsien
,,Van beghinne, hoet al sal comen,
,,Ende hier omme ne maghet niet vromen,
,,Al vorweet men die dinc al,
,,Hoe dat soe ghevallen sal,
,,Want sijn vorsegghen moet vulcomen.
,,*Wat* mach dan const van sterren vromen ?''
Hier up es dus die andwarde mijn : H XXII
Al eist dat somighe dinge sijn,
Die emmer vort moeten ghescien,
Ende dier men niet mach ontflien,
Eist dat ment te voren weet, (H 67^{r} a)
Met minderre smerten ontfaet men tleed,

783 H mocht die — 784 C, H ic wilde (woude) du ; astromien — 785 C, H ende du en hads (daeds) vroe n. sp. — 786 C, H en — 787 C en — 788 C niet bevint ; H niet en — 790 H sterren — 791 C natuere ; H nature — 792 C ne laetti ; H en l. — 794 H conste v. st. es waer — 795 C e. dier en c. ; H e. diere c. ; L gheraken ; C, H ghenaken — 798 C, H reene *i. pl v.* wijs — 799 C andere ; H andre — 801 C van ane ghinghe ; H van ane beghinne — 802 C ne *ontbr.* ; H en maegt — 803 C vorsiet — 804 H si — 806 C den ; H conste ; L wāt — 807 C, H dandworde — 808 C dinghen — 809 C, H voert — 810 C, H entie m. n. en mach — 811 C, H datmense — 812 C m. minder smerten ontfarmen tleet ; H ontf. men leet

785 *zie het Latijn op blz.* 9 — 787 scias pro certo quod nihil facit deus vanum vel ociosum in naturis sed omnia facta sunt probabili de causa et certissima ratione (*vgl. blz.* 23 *en* 98) — 789 *zie blz.* 9 *en* 23 — 799-838 *zie het Latijn op blz.* 35 — 808 etsi quedam sunt necessario ventura : tamen si presciuntur : levius tolerantur prudentius declinantur. et sic quodammodo evitantur (816)

Of wiseliker mach ment som vlien,
Dan het niet ne ware vorsien,
Ende doeter doch jeghen iet weren :
Dats erande scuwen sonder deren.
Siet hier ene exemple te desen :
Ik weet, het sal staerc winter wesen ;
Ic gadere berninghe ende hout,
Ende make pelsen jeghen tcoud,
Ende spise mijn huus der jeghen :
So maghic lichte des winters pleghen,
Want sin ende vorsienichede
Gaf God der menschelijchede,
Dat hem elc der bi vorhoed
Jeghen dinc, die ghevallen moet,
Ende als men die plaghe *vorweet,*
So sal men bidden sere ende ghereet
Den uppersten Gode omoedelike,
Dat hi hem dele ontfarmelike
Sine hantghewerke, ende dor sine ere
Die plaghe ten besten kere,
Want God ne sette in sijn ghewerke
Noit dinc so vaste no so staerke, (C 92$^{v.}$ b)
Dat hi sire macht dede ghewelt, (L 195$^{v.}$ a)
Wildi, soene ghinc enen andren telt :
Men mach den uppersten, den hoghen,
Met beden ende met weldaden boghen.

XI.

Tract. III. Nu laten wi dese saken dan ! H XXIII, C XXIX
Vorsienicheit prijst elc wijs man ;
Nu verstaet wel, ghi lansheren,
Wat Aristotiles hier bi wille leren :

813 H ende lichteliker ; C ende messeliker — 814 C, H dan oft n. en — 815 C maectre; H maecter — 816 C, H dits eerande (eenrande) — 817 C een exempel; H Sieter hier een exempel ieghen — 818 C, H ic w. wel ; C sterc ; H groot w. pleghen — 819 C gadre — 820 C jeghen cout — 821 C daer — 822 C, H bet ; C des winter — 824 C g. g. bidi der meinschelichede — 825 C, H daer bi verhoet — 826 C, H vor dinc — 827 C, H ende oec alse (als) m. d. pl. vorweet ; L versteet — 827—828 *staan in L in omgekeerde volgorde, met a en b voor den versregel* — 829 C, H gode *ontbr.* ; H oversten — 830 C oemoedelike ; H ontfaermelike — 833 C, H en sette ; sine — 834 C, H noint (noyt) so crancke d. n. s. st. — 835 H die siere m. — 836 C, H wildi (wilde hi) hine g. e. anderen t. — 837 H oversten — 838 C poghen — 839 C sake — 840 C, H vorsienechede; C wijs *ontbr.* ; H vroet — 841 C, H ende verst. — 842 C, H hier *i. pl. v.* hierbi ; H Dat

---

822 et propter hoc veniente hyeme a frigore non leduntur — 839 redeamus ergo ad predictum sermonem (*vgl. blz.* 9, *noot* 1)

Hoe die mensce in alre stont
Sinen lechame sal houden ghesont,
Dat men gheens meesters hebbe noot ;
Want hets wijsheit noch also groot
Leven sonder evels pine,
Dan es enigherande medicine. (H 67r. b)
Ghesonde es grote nuttelikede
Die werelt te berechtene mede.

Cap. 23, de conservatione sanitatis.

Men sal weten ende verstaen,
Dat neghene weghe ne gaen,
Daer men bi in enighen daghen
Ere of vordel mach bejaghen,
En si dat men den wech ghewinne
Van claren verstandighen sinne ;
Ende niemen es, die den wech vonde,
Hine hadde des lechamen ghesonde ;
Ende ghesont so nes ne gheen,
Ensi dat draghen over een
Die complexien daer mede
Versament es die menscelikede ;
Ende complexie es els ghene dinghe
Dan ghevoughe temperinghe
Van der wacheit des lechamen ;
Ende God diet al houd te samen,
Hevet beset met redenen al,
Hoe men die wacheit temperen sal,
Ende hoe men bliven sal ghesont,
Ende hevet dit ghemaket cont (C 93r. a)
Sinen wisen utvercoren.
Van dien begonstent eerst horen
Die van Inden entie Persine,
Die Grieken entie Latine,

843 H talre — 844 C lachame — 845 C dat hi ; en hebbe — 847 H te levene — 848 C, H es *ontbr.* — 850 H te berechten — 852 C, H en g. — 854 H ofte ; C, H vordeel — 855 H henne si — 856 C, H verstandelen — 858 C lachamen; L adde — 859 C, H e. ghesonde en es (ennes) gheen ; *in L stond oorspr.* so nes gheen man ; man *is doorgehaald en* ne *met latere hand tusschengevoegd* — 860 H hen si — 861 C complexie ; C, H daer men m. — 862 C, H v. e. in d. m. — 863 C es ne gheene dingen ; H el ne — 864 H ghevoeghe — 865 C vuchticheit ; H vuchteit ; C lachamen — 866 H hoet — 868 C vuchtheit ; H vuchtecheit, tempren — 870 H ghemaect — 871 C uutv. ; H ute — 873 C d. v. i. die p. ; H ende die persiene : latiene

---

846 quia conservatio sanitatis et salutis melior et preciosior est omni medicina — 852 quod non est via ad scientiam aliquam acquirendam (ad aliquid faciendum, *Campb.* 177) nisi per potentiam (clari intellectus) — 859—865 *zie blz.* 39, *noot* 2 — 870 revelavit ea philosophis et sanctis prophetis et quibusdam aliis quos preelegit . . .

In welker boeke dat men ne vint
Van onwareden niet een twint.

Cap. 24, de compositione hominis.

Nu camen die wise te samen, H XXIV, C XXX
Daer si haren raet doe namen,
Ende vonden in hare parlementen,
Dat van den viere elementen,
Die over een niet draghen connen,
Des menschen lechame es begonnen :
Dats vier, lucht, water ende aerde.
In deser wijsheit hem verbaerde
Die redene, dat in ghere wise (H $67^{v.}$ a)
Die lechame sonder dranc ende spise
Van den mensce ne mach ghestaen ;
Ende wilde hi dies te vele ontfaen
Of te lettel, hine const ontgaen,
Hine moeste in die siecheit slaen ; (L $195^{v.}$ b)
Ende wildi dies nutten te maten,
Hem camer af vele baten :
Cracht, lichtheit ende sconeit mede,
Ende menigherande salichede.
Oec seiden die wise ut enen monde :
Wie so mate *niet* houden conde
In vullen ende in ydelen lechame,
In wakene, in slape, hoe soot came,
In temperinghen van den live,
Sijt in vaerdicheden, sijt in stive,
In rustene of in *arebede,*
In latene *bloet,* in houdene bede,
Die ne mach altoos niet ontgaen,
Hine moet swaer evel ontfaen ;

875 C, H i. welken boeken men en (ne) vint — 879 C parlemente : elemente ; C, H haren — 880 L IIII — 882 C smeinschen lach. ; H smenschen — 883 C arde — 886 C lachame — 887 C, H en — 888 H e. wille hi — 889 C daers gheen ontg. ; H caens — 890 C, H moet — 891 C ende wilde hi ; L mutten (*met stip onder de* m) — 893 H, C l. e. scoenhede — 894 C alre hande — 895 C uut ; H ute — 896 L niet *ontbr.* ; C wie dat ; H en conde — 897 C lachame — 898 C in latene bloet h. s. quame ; H in sl. i. w. h. dat quame — 899 C temperinghe — 900 C, H s. int (inde) verdicheit ; C oft in st. ; H ofte int st. — 901 H oft ; C, H in aer (ar) beide : beide; L arebeden — 902 C, H in laten (latene) bloet ; L bloet *ontbr.* ; C hoedēne — 904 H sware ziecheit

---

877 conveniunt (consenserunt *Campb.* 177) itaque sapientes et philosophi naturales quod homo est compositus ex oppositis elementis — 892 inveniet iuvamen vite : corporis fortitudinem : et totius sue substantie salutem. Convenerunt ergo unanimiter quod qui transgreditir debitum modum in pleno et vacuo : somno et vigilia motu et quiete in dissolutione et retentione ventris in subtractione sanguinis (vel in detentione *Campb.* 177) non poterit evadere *enz.*

Ende die bi maten leven can,
Hi mach sijn een ghesont man (C 93^{r}· b)
Ende leven sine vulle daghe
Sonder enich evels plaghe.
Ende oec seiden die wise mede,
Dat alle die ghevoughelikede,
Die men ter werelt vint emmermere —
Eist weelde, eist goet, ghenoechte of ere —
Dat dat vonden hevet nature,
Dat die menseit der bi ghedure.
Wie so leven dan beghert,
Bejaghe dan ende hebbe waert
Sulke dinc, die daer toe doghe,
Daer tlijf bi gheduren moghe,
Ende late sinen wille varen :
Hine sal sijn vleesch niet verswaren
Met overdranke, met overate.
Men vint dit van Ypocrate, (H 67^{v}· b)
Dat hi beset hadde sijn eten
Met vasten nauwen dyeten,
Ende hi so clene at ende dranc,
Dat hi ward van live cranc.
Doe sprac sijn jonghere : „meester, here,
„Wilstu eten wel ende sere,
„Dune hads ghene noot dan das."
Doe andwarde hem Ypocras :
„Lieve, ic wille eten der bi,
„Omdat ic leven wille bedi,
„Niet leven in sulker wise
„Als om die lieve vander spise ;

905 C, H entie — 906 C, H die mach — 908 H eeneghes — 910 C, H ghenoughelijchede — 912 C, H *'t 2de* eist *ontbr.* ; ghenouchte ; H oft — 913 C, H heeft — 914 C daer bi — 915 H begheert : weert ; L ebbe — 916 C wert — 917 L to *met bovengeschreven* e — 918 H dlijf — 919 C laten — 920 C versnaren — 922 H dat — 923 L adde — 924 *volgens* C ; H nauwe ; L so nauwe met ende beseten — 925 L dat hi ; H e. hi so langhe cl. — 927 C jongher ; H jongre — 928 C wiltu — 929 C gheenen ; L ads — 930 C, H doe antworde ypocras — 931 C bidi ; H bedi — 932 C, H daerbi ; H omme dat ic wille leven — 934 C, H alse ; H omme ; C, H die minne

---

907 ille percipiet . . . . longitudinem dierum — 910 omnia delectabilia huius mundi sive delitie sive divitie sive honores sive voluptates universa sunt propter durabilitatem — 918 que durabilitate conveniunt . . . et renunciet desiderio proprie voluntatis nec comestionem comestionibus superaddat. Audivi d'ypocrate quod servabat dietas pro quibus debilitatem corporis sustinebat — 929 non substineres tantam corporis debilitatem — 931 *vgl. blz.* 23

„Die spise es ghemaect bedi,
„Dat tvleesch der mede ghevoed si,
„Ende die lechame es min no mere
„Niet ghemaect om der spisen ere."
Men hevet vele wiser ghesien, C XXXI
Die hem plaghen der spisen ontien,
Ende des lechamen ghenouchten
Setten nauwe in allen ghevouchten, (C 93$^{v.}$ a)
Ende die bi *dyeten* ghinghen,
Ghetempert wel in haren dinghen;
Die waren van live ghesont,
Wel arbeidende talre stond,
Langhe levende, smakende wel, (L 195$^{v.}$ c)
Ende van live dapper ende snel.
Ende dits openbare te siene
An die magre Arabiene,
Die snellike met cleinre pine
Dorgaen wilde brede woestine:
So nes ghene medicine so goed,
So men overdaet al af doet.

XII.

Die houden wille sine ghesonde, (B 74$^{r.}$ a) H XXV, B I
Twee dinghe marke talre stonde:
Deen es dat men in elker wise
Nutte sulken dranc ende spise,
Die ghetidich es int jaer,
Ende na dien dat hi selve swaer
Ofte jonc van daghen si, (H 68$^{r.}$ a)
Ende daer sine nature bi
Gh*e*houden es ende up ghevoed;
Dander es dat hi houden moet,

935 C, H bidi — 936 H Dat vleesch ghevoedt si daer bi; C daer bi ghev. si — 937 C, H entie lach. (i); H nes — 938 H omme; C spise — 941-42 *ontbr.* in H; 941 C entes l. — 943 C, H entie; L ende die bi dien wel gh. — 944 wel *ontbr. in L*; C, H van h. d. — 945 C aerbeidende — 947 C sm. ghesont — 949 H openbaer — 950 C ane; maghere — 951 C, H cleenre; H pinen — 952 C dorlopen . . . wostine; H doerloepen grote br. woestinen — 953 C so ne es — 954 C alse men o.; H dan datmen o.; C, H al *ontbr.*; — 955 B behouden — 956 C, H merke; B m'ke; C telker — 957 C, H Teen; B hi *i. pl. v.* men — 958 C sulke — 960 C, H ende naer dien; B es sw. — 963 C, H, B g(h)ehouden; L ghouden; B op, *steeds* — 964 C, H es *ontbr.*; C dat ander

---

941 abstinentes a suis appetitibus et parcentes gule — 943 et viventes temperate per dietas — 947 longioris vite: boni appetitus et levioris (velocioris) motus et melioris operationis — 951 . . . per deserta et itinera longa — 959 congruentibus (convenientibus) sue etati et tempori in quo est: et consuetudini sue nature — 964 secundum: quod purget se ab eo quod gignatur ex superfluitate corruptis humoribus

Dat hi sinen lechame mede
Moet vander *overtullichede*,
Daer die quade humure af risen,
Suvere*n*, als die meesters wisen.
Een lechame, bi naturen heet, C XXXII
Ende te verduwene ghereet,
Dien sijn groeve spisen goed,
Wantse die grote hitte verdoet ;
Een droghe lechame ende een coud,
Lichte spise es sijn ghewoud.
Dus die leven wille ghesont,
Hi sal nutten talre stont
Sulke spise, sulken dranc,
Als sire complexien es belanc. (C $93^{v.}$ b)

Cap. 25, de signisboni et mali stomachi.

Hort, hoe men buten verstaet, B II
Hoe die maghe es goet of quaed :
Maghe die verduwet wel,
Maect den lechame dapper ende snel,
Ende maect den sin claer van wetene,
Ende goeden smaec ende lust van etene ;
Der cranker maghe tekine sijn claer:
Als die lechame es traghe ende swaer,
Ende men tanscijn te b*l*asen siet,
Ende men dicken te ghewene pliet,
Ende swaer sijn die oghen lede,
Ende lelic up werpen mede,
Dat bitter scaerp si ende nat,
Ende quade roke si in dat;

965 C, H dats dat ; C lachame ; B lichame — 966 C, H moet van der onverduldichede (ovvertuldechede) ; B wachte van onverduldichede ; L hoede ; overvullichede — 967 H humuren ; B humore — 968 C, H suveren alse ; B ende zuveren . . . mesters ; L suvere — 969 B den l*i*chame, *steeds met i evenals H* — 970 B es gereet — 971 C spise ; H groene ; B grove — 973 C, H een dorre (durre) l. ; B den l. droge ende coud — 974 L droghe sp.; C, H, B behout — 975 H leven sal — 976 C, B die sal; H die moet — 977 C, H, B ende s. dr. — 978 C, H, B alse ; H siere — 979 C, H hoement ; B h. m. dit — 980 C, H, B weder . . . . . of (H so) — 981 B Heete mage verd. w. — 982 B ende m. — 983 B maect *ontbr.* — 984 C e. g. lust e. smake ; H e. goede smake ; B e. goeden smake — 985 H maghen — 986 C, H alse ; C lachame ; C, H traech — 987 H danscijn ; L te basen — 988 C, B dicke — 989 C, H, B og(h)e lede — 990 C, H leelicheit uut (ute) w. ; B leelijc opw'pende m.—991 C, H es; B dat speekel bitter scarp ende nat — 992 C comt ; H derre ; B comtet

---

969 calidum vaporabile — 973 depressum et siccum — 974 valent sibi subtilia et humida cibaria — 982 (signa b. s. sunt) levitas corporis — 987 inflatio faciei — 990 turpis et mala eructuatio quando scilicet eructuat accidunt insipidum aut amarum aut aquosum aut fetidum (*vgl.* Cl., *blz.* 372)

Hier af coemt in deser wise,
Dat hem lettel lust der spise.
In desen dinghen wese elc vroede
Sire ghesonden in groter hoede.

Cap. 27, quid postsomnum sit faciendum.1)

Vor maeltide eist pinen goet,
Want die maghe verwaermen doet. (H 68$^{r.}$ b)
Pinen na maeltiden verswaerd,
Want die spise valt nederwaerd
Inder maghen gront al ro,
Ende sluut den dorganc also ;
Daer af coemt menich verdriet. (L 196$^{r.}$ a)

Cap. 28, de efficatia diverse dormitionis.

Dat men vormaels slapen pliet,
Vermaghert des menschen lede,
Ende verdroghet di*e* *v*uchtichede ;
Dat men namaels slapen acht,
Dat voet wel ende ghevet cracht,
Want die hitte, die hare deelt
In alle lede, te samene har heelt,
Ende verhit die maghe binnen, (B 74$^{r.}$ b)
Dat soe die spise al mach verwinnen,
Entie redene entie sinne
Rusten dan met groter minne. (C 94$^{r.}$ a)
Hier omme segghen some wise, H XXVI, C XXXIII
Dat bet voet die avontspise,
Dan die middachspise doet ;
Want daghes hitte, entie moet,
Die dan es al ongheroe,
Soe si, dat die spise verdoe,
Entie maghe ward coud ende cranc :

994 B luttel — 995 C in deser dinc ; L els ; B vroet — 996 C ghesonde ; H siere; B spoet — 997 C, H, B maeltijt ; B vore — 998 C, B want het d. m. verwarmen d. — 999 C, H maeltijt ; H maeltide — 1000 C spse — 1002 B slut ; dore ganc — 1003 C daer af comt den dorganc also ; B comt — 1004 C, H, B slapens ; B vor maeltijt — 1006 L di iuchtichede ; B verderoget ; ioechdichede — 1007 C, H slapens ; B na maeltijt — 1008 B d. v. bet — 1009 C, H in allen steden (den leden) tsamen heelt ; B in allen leden te samen heelt — 1011 C bimmen — 1012 H si — 1013 B ende die . . . ende die — 1014 C met grotre minnen — 1015 C, H someghe — 1016 B bat ; *in L achter* voet *vo doorgehaald* — 1017 C dant — 1018 C sdaghes ; H daeghs ; B dies dages . . . ende die — 1020 C, H soe siet; B so ziet ; B, L v'doe — 1021 C en cr. ; B ende die m. wert

---

1000 descendit cibus indecoctus in inferiores partes stomachi et exinde generat inclusiones et alia mala — 1005 et desiccat humiditatem eius (*sc.* corporis) — 1009 *zie blz.* 85 — 1011 et tunc corroboratur stomachus super decoctione cibi — 1015 *vlg. zie de aant. achter den text*

1) *Van dit lange hst., ongetwijfeld uit een paar samengegroeid, vertaalt* M. *alleen de laatste* 4 *regels* (*vgl. blz.* 9).

Dus verdervet der spisen ganc.
Navons eist anders ghescepen :
So ward die maghe met hitten begrepen,
Ende so rusten alle die sinne :
Dat comt de*r* ghesonden te winne.
Oec eist recht, dat elc man sie,
Of hi twee warf etens plie,
Dat hiniene vaste tenen male ;
Ende die eens etet also wale
Van costumen, dat hi scuwe
Twee warf tetene over nuwe ;
Het mach hem els werden te sure :
Pleghinghe es ene andre nature.
Moet men oec costumen ontkeren, (H 68v. a)
Dat moet men der naturen leren,
Van wilen te wilen, van dage te dage,
So langhe, dat nature verdrage.
Elc hoedem oec, dat hi niet ne ete,
Eer hi wel die waerheit wete,
Dat die maghe hebbe verdaen
Die spise, die soe hadde ontfaen ;
Ende dat mach men daer bi weten,
Als enen sere langhet om eten,
Ende hem dat spu dinne ende claer
Ten monde coemt vloiende daer ;
Want die spise up spise laedt,
Sere hi der naturen scaedt.
Niemen ne si tonghereet,
Als hem hongher ane gheet, (C 94r. b)
Hine ete metter vaerd ;

1022 H verdeerft ; B verduwet — 1023 C navonds ; H savonts ; B Avonts — 1024 B wert, ***steeds met*** e — 1025 C dan die s. ; B die lede ende die s. — 1026 H coemt ; C der naturen ; H der ghesonden ; L den ghesonden ; B der gesonde, C, H, B te ghewinne — 1028 C eenewaerf ; H tweewerven — 1029 C, H dat hi niet en ; B niet vaste — 1030 C, H entie ; B et — 1031 C bi constumen — 1032 C tweewaerven ; H tweewerven ; B twee w'ven tene o. n. — 1033 C h. m. h. wel w. tsuere ; C, H werden ; B worden ; L warden — 1034 C pl. dats eene ; B and' — 1035 B wilm. o. costume ontleeren — 1039 C, H, B oec *ontbr.* ; niet en ; C, B hoede hem ; L oec c (***met stip er onder***) ; dat — 1040 C, H vor hi — 1041 L ebbe — 1042 H die si heeft ; B si ; L adde — 1043 B hier bi — 1044 C, H alse ; H omme ; B een, lanct — 1045 B e. hen d. sp. w't dunne e. cl. — 1046 C, B comt ; H vloeyende — 1049 H niemene en si te onghereet ; C en si — 1050 C, H alse ; L ongher — 1051 B hine ete dan ter v.

1027 *zie het Latijn op blz.* 45 — 1035 si igitur aliqua necessitas que legem non habet compellit ad hoc quod consuetudo renuit debet hoc fieri discrete et sapienter. scilicet ut fiat mutatio consuetudinis paulatim una vice post aliam — 1049 *zie het Latijn op blz.* 45

Want eist dat hijt te langhe spaerd,
So coemt ene vuchtheit swaer
Ende een roec, ende vervullet daer
Die maghe, entie sijn harde quaet ;
Ende *als* tgoene ten hersenen gaet,
So wardet soe verstormet dan,
Ende die hongher vorgaet vort an ;
Ende al eist dat men ten male coemt,
Weet, dat die spise lettel vroemt (L 196r. b)

XIII.

Cap. 29, de quatuor anni temporibus. de vere.

Vier tide sijn in den jare : H XXVII, C XXXIV, B III
Die lentin beghinnet al dare,
Daer in Marte der sonnen ganc
Dach ende nacht maect even lanc.
Dan verniewet tlijf ende lucht ;
Die winde vlieghen hare vlucht ;
Die sne verdoyet altemale ;
Beken lopen in den dale ;
Die fonteinen warden ghehier ;
Men siet up waerd clemmen hier (B 74r. c)
Dat sap in die bome droghe ;
Coren dat ward groene int oghe ; (H 68v. b)
Die mersche werden vro ;
Bloemen toghen hem also ;
Beesten bringhen hare vrucht ;
Vogle singhen in die lucht :
Lewerken ende nachtegale
Singhen dan scoene ende wale ;
Die eerde die vercierd hare al.

1052 C, H dat hi langre (langhe) sp. ; B dat hijt l. sp. — 1053 C, B comt ; H vuchticheit ; B vuilheit — 1054 C vullet ; B Een roec vervult al daer — 1055 B ende die ; h'de ; L arde — 1056 C e. alse tgheent ; H want a. tgeent ; L als *ontbr.*; ersenen; B ende alse dat — 1057 C, H so wert so (si) verstoremt dan; B so werden si verstormt dan — 1058 C, H entie ; C honghere ; C, H, B vergaet ; H voert ; L ongher — 1059 C, H ten male (eten) comt : vromt ; B ende *ontbr.* ; ter maeltijt comt — 1060 B wet wel die spise luttel vroemt — 1061 C, H viere tiden sijn binden (binnen den) j. ; B sijn int jaer — 1062 C, H, B lentijn, al *ontbr.*; B daer — 1063 C, H maerte — 1065 C, B vernuwet ; C, H, B lijf (*zonder* t) — 1067 H, B verdoyt — 1068 H die b. . . . dien d. — 1069 C, H, B werden (B w'den) ghier ; B fonteine — 1070 B opwert — 1071 H zap — 1072 C, H tcoren ; H dat *ontbr.* ; B w't — 1073 C, H merschen; C, H, B die w. vr. — 1074 B bl. die t. — 1075 B beesten die — 1076 C voghelen ; H, B vog(h)ele — 1077-78 *ontbr. in L ;* B nachtegalen — 1079 C, H, B erde ; C verchiert ; B versiert ; B *'t 2de* die *ontbr.*

1056 quos contrahit ad se de superfluitatibus corporis qui conturbabunt cerebrum vapore pessimo. et cum post affuerit cibus fit (*nl.* stomachus) tepidus et non proficit corpori — 1069 scaturiunt fontes extolluntur humididates ad summitates arborum et capita ramorum : semina surgunt : crescunt (*Campb.* 177 virent) segetes — 1076 cantant aves : resonant philomene

Als die bruut, die comen sal
Te manne, ende hare parerd,
Ende dat huwelijc begherd.
Die lentin es warem ende nat,
Ende der lucht *ghelijc in* dat.
In den mensce wasset dat bloet,
Ende lopet als ene vloet (C 94$^{v.}$ a)
Indie lede harenthare.
Gh*e*tidich es dan ende mare
Quackelen ende kiekine van hinnen ;
Eyere, die men goet mach ghewinnen,
Nemmeer dan sesse ten male ;
Gheets melc es ghetidich wale,
Ende van crude wilde latuwe.
Laten es ghetidich ende nuwe,
Ende in ghene tijt so goet int jaer.
Goet eist baden over waer,
Ende sweten ende pinen.
Dan men neme medicinen,
Die den lechame vardich maken,
Want alle crude dan waken.

Cap. 30, de estate.

Die rechte somer coemt in, H XXVIII, C XXXV
Als die sonne neemt beghin
In den lancsten dach van den jare.
Alle varewe vertoghet dan hare ;
Die winde metter hitten ontsteken ;
Die zee laat haer hoghe breken ;

1080 C, H, B alse — 1081 C pareert: beghert; H, B pareert: beg(h)eert — 1082 B die huwelec — 1083 H lentijn ; B d. lenten die es heet e. n. — 1084 C enter l. gheliket dat ; H gheliker ; L ghelikē ; B luucht, gelijc in — 1085 C, H, B wast — 1086 C, H, B loept ; C also ; H, B alse — 1087 C leden ; C, H harentare ; H i. smenschen l. ; B hare en dare — 1088 C, H, B g(h)etidich (B *schrijft nooit* gh) ; L ghtidich — 1089 C en *ontbr.* ; B kieken — 1090 C, H eyeren ; B ende eyre die men g. m. kinnen — 1091 C emmer ; H, B te male — 1092 H gheetine — 1094 C, H l. e. dan g. — 1095 C, H ende ne gheenen (ten ghenen) tiden int jaer so goet ; B Negenen t. — 1096 C baden men oec danne moet ; H baden heeft dan groten spoet — 1098 C, H, B d. salmen nemen — 1099-1100 *in B in omgekeerde volgorde* — 1099 C lachame ; C, H verdich ; B werdich — 1100 C, H d. wel smaken — 1101 C somere, comet ; B comt — 1102 C, H, B alse ; B nemt — 1103 B lanchsten — 1104 C, H vaerwe ; B varwe ; C, H, B dan *ontbr.* — 1105 B met der — 1106 C, H, B hare hoeghe

---

1084 aeri simili est et excitatur sanguis — 1088 proficit in eo quod est equalis complexionis . . . (coturnices *Utr.* 819) pulli gallinarum et ova non superflua — 1091 usque ad V — 1093 et lactuce agrestes quas rustici scaria vocant — 1094 *zie het Latijn op blz.* 45 — 1098 si purgatoria accipienda sunt quicquid per purgationem ad minutionem acciderit : hoc tempore sua humiditate restaurat — 1104 crescunt calores (*Campb.* 177augetur calor solis, *vgl. blz.* 104) inflammantur venti : tranquillitas est in mari

Serpente wassen ende venijn ;
Die lucht ward claer ende fijn ;
Coren ward wit ende hard, (H 69r. a)
Ende gaet te sire rijpheit waerd.
Dan ward die werelt als die bruut,
Die hare vulwassen toghet al ut,
Ende met vruchte al vul laden,
Als diet al wille beraden.
Die zomer es heet ende droghe,
Ende dan betaemt wel, dat elc poghe
Te scuwene, so waer hi gheet,
Wat so droghe es ende heet. (L 196r. c)
Scuwe overdranc ende overate,
Ete dan te sire bate,
Wat so coud es ende nat,
Want het es ghetidich *dat*: (C 94v. b)
Alse calf vlees met aysine,
Cauwoerden, coude crudekine,
Vette kiekine, cout van naturen.
Mac pulment in somigher uren
Van gherstinen mele, ete saken
Ende frute van suerre smaken,
Sulke alse sijn pumeghernaten.
Scuwe vrouwen boven maten ;
Men ne sal dan baden no laten, (B 74v. a)
Het ne doe noot ; ende utermaten
Es het quaet elken man
Vele pinen sinen lechame dan.

1107 C serpenten; H s. w. dan e. — 1108 C claer heet e. f.; H heet cl. e. f.; B heet e. f. — 1109 C, H, B tcoeren (B Coren) wert wit ende vaert — 1110 C, H, B henen tsiere rijpheit waert — 1111 C ende wert die w. alse ; H ende d. w. w. alse ; B w't — 1112 C, H, B uut; B d. h. togt volw. al uut — 1113 H e. m. vruchten es voll.; B voll. — 1114 C, H, B alse ; C versaden — 1116 C wel *ontbr.* ; H betaempt — 1117 C, H, B waer so — 1118 H wat dat; B wat dr. e. — 1119 L over hate —*volgorde in B:* 1122, 1121, 1119, 1120 — 1120 C tsire ; Hte siere ; B ete dusdane dinc t. s. b. — 1122 L bat — 1123-24 *ontbr. in* B — 1123 C, H vleesch ; H metten — 1124 = *lezing van* C ; H cauwoerden ; L cuwe coude cr. — 1125 C, H, B witte ; B kyekene — 1126 C, B make ; H maken ; C, H polument ; B polment; C te somegre u.; H te sulker u. — 1127 H gheerstinen ; L hete — 1128 C, H fruut ; B fruit — 1129 C al sulke ; H prumeghernate ; B sulc ; pume granaten — 1130 H mate — 1131 C, H menne s. b. d. n. l. ; B men sal niet baden no laten — 1132 *in L staat achter* noot *een dubbele punt;* C hen d. n. groot u.; H en d. n. u. ; B hen d. n. u. — 1133 H, C Ende hets qu. (qu. dan) e.m. ; B Het quaet dan e. m. — 1134 C lichame; B s.l.v.p.d.

1107 nascuntur serpentes : funduntur venena — 1109 desiccantur segetes — 1111 et fit mundus quasi speciosa corpora (*Utr.* 819 sponsa corpore completa) — 1124 cucurbita — *vgl. verder blz.* 46 — 1125 pulli saginati (*vgl. blz.* 87, *noot* 3) pulmentum quoque ex farina ordei : et fructus acri saporis : et mala acria — *voor* 1130-1135 *zie men 't Latijn op blz.* 46

Cap. 31, de autumno.

Herfst comt, als der sonnen ganc H XXIX, C XXXVI
Vor winter maect even lanc
Bede die dach ende die nacht.
Daer beghinnet sine cracht:
Die nacht gaet dan boven den dage;
Die lucht vercout dan alle slaghe;
Die winde sijn dan swaer;
Rivieren minderen, verre ende naer;
Fonteinen droghen, groenheit tegaet;
Die sconeit van der erden verlaet;
Die wilde diere soeken hole;
Voghele met menigher scole (H 69r. b)
Vlieghen om warme lande vinden;
Serpente crupen ende winden,
Waer si onthouden moghen tlijf.
Die werelt es dan als dat wijf,
Die hare joghet hevet leden,
Ende numeer tijt ter outheden.
Herfst es droghe ende coud.
So eist tijt, dat men spise houd
Warem ende wacke, als tkiekin ende tlam;
Oud wijn es dan wel betam;
Wijnbesien sijn goet in dien tiden.
Hets dan beter pinen ende riden; (C 95r. a)
Bade sijn goet dan ende pusoene,
Up dats die mensce hevet te doene;
Hets goet dan keren uter maghe,
Te maten, int heetste vanden daghe;
Den lechame eist goet suveren dan,
Up dats noot hebbe die man.

1135 B comt *ontbr.*, alse — 1137 C, H, B die . . . die *ontbr.*; B beide, *steeds met ei* — 1137 B dan begint — 1140 C, B dan *ontbr.* — 1141 C, H winden; C danne; H, B s. d. alle zw. — 1143 C vergaet — 1144 C, H, B scoenheit; C slaet; H wederslaet; B verslaet — 1145 C, H, B die *ontbr.*; H souken; C, H holen — 1146 C voghelen; H vogle; C m. menegre scole; H m. groten scolen — 1147 B, H omme; H waerme, te vinden — 1148 C, H serpenten — 1149 C, H daer si den wintre (dien winter) onth. tl.; B w. s. den winter onth. dl. — 1150 C, H alse; C, B twijf; H een wijf — 1151 H jueghet; B hare *ontbr.* — 1152 B e. emmer gaet ter o. — 1154 C, H an sp. — 1155 C, H vucht; of; H kiekijn; B die waerm ende ionc es als k. e. l. — 1157 C sijn dan g. — 1158 C beter dan; B hets goet p. e. r. — 1159 C, B baden; C dan goet; B b. es goet ende poysoene — 1160 C, H een mensche; B de mensche heeft — 1162 B int dierste; L eetste — 1163 C lachame; H es g. — 1164 B te doene heeft; C, B de m.; L ebbe

---

Voor 1135—1152 *zie blz.* 33 — 1154 in eo tempore sumantur calida et humida — 1158 motus corporis et usus veneris magis quam in estate nocet (magis exerce quam in estate *Utr.* 819 = *betere lezing*) balnea quoque et purgatoria si necesse fuerit fiant — 1162 in calidiori hora diei — 1163 purgatio ventris

Cap. 32, de hyeme
Dan beghint des winters cracht, H XXX, C XXXVII
Als alre lancst es die nacht,
Ende die daghe beghinnen dijen.
Tcoude gaet ons ane castien :
Winde, varst, rijm ende snee.
In holen berghen sijn dan mee
Bede voglen ende beesten,
Dan het sijn in den foreesten ;
Ende es die erde in dier ghebare,
Als oft ene oude quene ware,
Arm ende in crancheit groot, (L $196^{v.}$ a)
Ende recht al bider doot.
Winter es coud ende nat ;
Ghetidich es dan tetene dat,
Dat warem es van naturen :
Hoenre sijn goed dan ter curen ;
Wederin vleesch, haerste ghebraden,
Heet ende droghe, mach dan niet scaden ;
Heete specien, machmense ghecrighen; (H $69^{v.}$ a) (B $74^{v.}$ b)
Noten sijn goet dan ende fighen ;
Root wijn, die beste die men vint,
Es dan van naturen ghemint.
Dan es den live ombequame
Laten, ende vardighe lechame,
Het ne doe die grote noot.
Men sal scuwen maeltiden groot,
Dat men nature dan niene verlade ;
Tidich sijn dan ghetemperde bade ;

1166 C, H, B alse ; C de n. ; H lancste ; B alder lanxt — 1167 C, H entie — 1168 C, H an cast.; B dan cast. — 1169 C winden ; B wint ; C, H vorst ; B regen — 1170 C, H, B boemen — 1171 C, B voghelen ; B bede *ontbr.* — 1172 B foresten — 1173 C weerelt; C, H in der g.; B die e. e. d. i. d. g. — 1174 C, B alse — *bij* vs. 1175 *begint in L een andere hand* — 1175 C, H arem ; H crankeden ; B in *ontbr.* — 1176 C, H ende wel naer bider (H al b.); B e. r. als op d. d. — 1177 C, H, B die w. — 1178 B tetene *ontbr.* — 1179 C, H bi nat. ; B tetene d. warm e. b. n. — 1180 C, H, B dan goet ; C cuere — 1181 H, B wederijn ; C, H harste ; B ende herste ; L aerste — 1183 C, H, B spise — 1184 C, H, B dan goet ; vighen — 1185 C, B den besten ; B dien; H de beste — 1186 C, H dan *ontbr.*; van der n. meest ghem. ; B van der n. — 1187 C, H, B seere; C onbeq.; H beq.; B ombeq. — 1188 C, H verdich; B werdich — 1189 C het en; H henne; B hen; C, H, B die *ontbr.*; doe dan ; C groten — 1190 C, H dan sc. ; H, B maeltide — 1191 C, H, B dan *ontbr.* ; C niet en ; H, B niet ne — 1192 C, H ghetidich ; B getimperde

1170 et major pars animalium absconduntur in ventre terre: et in cavernis montium — 1173 tunc est mundus quasi vetula languida : etate decrepita : indumento nuda : morti propinqua — 1181 arietine carnes: et assature: et universa pigmenta calida — 1187 abstineatur etiam a solutione ventris et minutione sanguinis (nisi magna cogat necessitas *Utr.* 819) — 1192 et utere balneis (temperatis *Utr.* 819)

Wandelen, pinen ne scaet dan niet,
Noch dat men vrouwen minne pliet. (C 95r b)
Tuterste coude den lechame bint,
So dat men binnen meer hitten vindt,
Ende dies verduwet men vele de bet.
Alexander, nu houd dese wet,
Ende setti hier na alse die vroede,
Ende blijf in ons Heren hoede.
Vor warheit so hout wel ditte :
Alse langhe als du behouds die hitte
Ende wacheit ghetempert in di,
Alse langhe moghestu leven vri.

XIV.

In tween manieren verdervet die man, H XXXI,
Dat hie gheleven niet ne can : C XXXVIII, B IV
Deen es bider naturen ganghe,
Als een mensche levet so langhe,
Dat hi tegaen moet onder oude ;
Dan breect nature met ghewoude.
Dander comt van roukeloosheden,
Alse tevel comt binnen den leden
Bi onghetidighen dranke of spisen,
Ende men verdervet in sulker wisen.
Cap. 33, de hiis que impinguant corpus.
Hort hier setten some saken,
Die den lechame wac ende vet maken :
Ruste ende herten sekerede ;
Soete spise ende *diversche* mede,

1193 C, B ne *ontbr.*; H en— 1194 C vrouwe minne; H spel van vrouwen; B Of dat —1195B duuterste—1196 H mee—1197 C, H, B te bet. — 1198 C, H, B nu *ontbr.*— 1199 C sette di ; H, B set di ; H hier naer; B als ; C, H de — 1201 C so wet w. — 1202 C, B also ; C alstu ; de — 1203 C vuchtheit ; H vuchtecheit ; B ende die vuchth. getimpert — 1204 C So l.; B also l. mogstu — 1205 C Twiersins ; H Aviersins ; B tveyer sins ; C, H de man — 1206 C, H, B hi ; C niet en — 1207 C teen — 1208 C, H, B alse (B als) die m.; H leeft — 1209 C, H om(omme) die oude ; B d. h. te gane laet om die oude — 1210 L dat ; H breict ; B brect — 1211 C, B tander ; H roekeloesheden ; C roukeloesheden ; B roecloesheden ; L roukelooshede — 1212 B alst e. ; C binden l. — 1213 C, H drancke ende spise(n) ; B bi ongetiden dranc — 1214 H verdeerft ; B verderft — 1215 H, B hoert ; B setmen somemige s. ; C, H s(z) omeghe s. — 1216 C, H vucht ende vet ; B vet ende vucht — 1217 L r'ste — 1218 C, H entie versch m., B eñ versche m., L eñ v'sche m.

1195 pre nimio frigore calor naturalis colligitur: et ingreditur in interiora corporis— 1198-1200 *vgl. het Latijn op blz.* 10 — 1205 duobus modis inveteratur homo ac deficit. uno scilicet naturali . . . ex senectute : que vincit in corpore destruitque naturam aut accidentali scilicet ex infirmitatibus et aliis pessimis causis (et vulnera facta in bellis et . . . per multas repletiones frequentes in cibis et potibus *Campb.* 177) — 1216 Hec impinguant et humectant — 1217 quies et saturitas (*lees:* securitas *Ul.* 819) : esus ciborum dulcium ac diversorum (*vgl. blz.* 91)

Van menigher manieren elc ;
Warem drinken soete melc ; (H 69v. b)
Warem soeten wijn te drinkene,
Ende namaels in slape te winkene,
Daert sochte es entie roke soete ;
Baden, als men hevet moete,
In soeten watre, ende niet te langhe,
Dattie macht niene verganghe ;
Ende goede roke te hebbene voren,
Sulke alse ten tiden behoren :
Dats alsene roke in winterstonden,
Omme dat nuttelijc es bevonden ; (L 196v.b) (C 95v.a)
Ende inden somer omdat vette*n*
Rosen ende violette*n*.
Enewarf keren in die maent,
Dats best te somere, als men waent,
Want het suvert die maghe binnen, (B 74v. c)
Ende doet hare hitte ghewinnen.
Als diere wel help toe,
Datmen si van *herten* vroe,
Ende verneemt l*ie*ve maren,
Ende men hopet om welvaren,
Ende men brinct soeten sanc te voren ;
Ende men moet dan geesten horen,
Die ghenouchlijc sijn int vertellen,
Ende lachen dan met goeden ghesellen ;

1220 B warm — 1221-1222 *heeft B in omgekeerde volgorde* — 1221 B warm — 1222 C ende in slape n. t. w. — 1223 H sachte ; B ende die — 1224 H, B als mens ; C alse — 1225 C in zoten watere — 1226 C, H, B dat die ; C niet verganghe ; H, B niet te ganghe — 1227 C, H goeden ; B e. g. r. hebbe te voren — 1228 H sulken ; C s. a. tenden beh. ; B den tide — 1229 C dat alsene . . . stonde ; H balsenen ; B dats als wieroec te winter stonde — 1230 C, B om; C, H, B vonden; H nuttelijcste; B nutlijc — 1231 L vette : violette ; H omme — 1233 C, H eenewaerf . . . in de m. ; B enew'ven — 1234 C alse ; B te zomer — 1235 C de m. — 1236 C, H ende het d. ; B hare hare h. — 1237 C, H alse d. w. helpt toe (toe helpt) also ; B helpet — 1238 L hitte ; C, H vro ; H werdt; B man — 1239 L live; C, H e. men vernemet (verneemt); B vernemt — 1240 *is lezing van C ;* L ende den mensche helpt om welvaren ; H omme ; B hoept — 1242 C, H, B e. m. dan moet (C moe) ieesten h. — 1243 C ghenoughelijc; B genoechlijc — 1244 C, H, B dan *ontbr.* ; B met den

---

1223 super stramenta mollia odoriferis refecta locis ac temporibus congruentibus — 1226 ne diuturnitate balnei corpus debilitetur— 1228 tempore congruo : unde in hyeme alchitimum (abstinthium *Utr.* 819) quod est cuiusdam floris species et calide nature. rose quidem et viole et quicquid fuerit frigidum in estate — 1236 confortabitur calor ad digerendum . . . . et multis utilitatibus (*Utr.* 1819 multo melius et valius) si cum hac dispositione contingat habere gaudium / leticiam et rationem et gloriam / et honorem / de inimicis victoriam / spem atque fiduciam in plebe sua

Ende men cleder draghet an,
Die ghenouchghelijc sijn den man.
Cap. 34, de his que macrant corpus.
Nu doet den lechame verdroghen : H XXXII
Lettel eten, vele ghedoghen,
Lettel drinken, pinen vele,
Langhe staen bute allen spele,
Slapen vor mael, in harden steden ;
In sorghen leven ende in onvreden ;
In sulpherighen watre baden ;
Met ghesou*t*er spisen hem verladen ;
Ouden swaren wijn drinken vele ;
Die camere hebben bute spele ;
Te latene vele, ende meer dan recht ; (H 70r· a)
In quaet ghepens te ligghene echt.
Ypocras die seghet, dat
Die beslotens lives gaet int bat,
Hie mach ontsien sere in sijn doen
Dat lancevel jof torsioen.
Die vuls buucs speelt vrouwen spel,
Hie mach die jucht ontvruchten wel.
Die melc ende visch eten te samen,
Moghen vruchten die mesquamen (C 95r· b)
Van laserscepe, of ander smetten,
Die den mensche sere letten.

XV.

Cap. 35, de divisione corporis.
Ic dele den mensche altemale H XXXIII, C XXXIX, BV
In viere leden principale :
Thovet es teerste vanden vieren.

1245 C, H cleedere — 1246 H ghenouchlijc ; B genoechlijc — 1247 B dit doet — 1248 B luttel e. ende v. doeghen — 1249 B luttel dr. ende p. v. — 1250 C, H, B buten ; C te stane — 1251-56 *ontbr. in* B ; 1251 C, H vormaels ; L Sslapen ; arden ; *voor* arden *staat allen doorgestr.* — 1253 C sulpherige — 1254 L ghesonder ; C soutre ; H zouter — 1255 C, H zuren . . . te hebbene (drinkene) — 1256 C, H te hebbene uten (buten) sp.; L *voor* spele *allen doorgestr.* — 1257 C, H, B en *ontbr.* — 1258 C, H ghepeins; B in quade gepeise — 1259 H, B seght — 1260 C, H lijfs ; C, H, B in een bat — 1261 C, B hi ; H die ; sere *ontbr.*—1262 C, H of (ofte) dat ; C orisoen ; B tlanc evel of t. — 1263 H speilt — 1264 C, H, B hi ; L jucht *of* sucht ; B sucht ; C juecht ; H vruchten — 1265 L heten ; C, H etet ; B et te s. — 1266 C mach wel vr.; H hi mach duchten; B hi mag vr. — 1267 H oft. *Op vs.* 1268 *volgen in L nog deze regels : Dese dinghen hout wel / dit es jeghen naturenspel / die jeghen dese dinghen doet / daer of comt der siecheit spoet* — 1269 C, H men deelt ; B men deilt — 1270 C, H viere ; B vier ; L IIII ; p'ncipale — 1271 C, H, B thoeft ; C deerste ; H tierste ; B dierste van vieren

---

1249 frequenter ad solem ire : extra mensuram deambulare (*Utr.* 819 et frequenter stare) ; *zie ook blz.* 46 (*en vgl. blz.* 10) — 1253 balnea sulfuree aque intrare : comedere salsos cibos — 1255 *Lat. alleen* vinum vetus — 1259 Regula Ypocratis si quis repletus vel constipatus balneum intrabit illi (ylium *Campb.* 177) dolorem vel intestinorum certissime incurrere potest — 1264 paralisim incurret — 1265 *vgl. blz.* 46 — 1266 lepram (et maculam albam *Campb.* 177) incurrunt

Eist vervullet van quaden manieren,
Dat sal *di* dese maniere toghen :
Enen verdonkeren die oghen,
Ende die wimbrawen verswaren ;
Doren *t*uten ende mesbaren ;
Ende hem verstoppen die nesegaten.
Ende souct men hier of niet baten,
Men mach lichte die sien verliesen,
Jof van groter hooftsweren riesen.
Ete mostaert *saet* in sine spise ; (L 196$^{v.}$ c)
Altoes raden ons die wise,
Datmer doe jeghen medicine,
Jof hem naket ander pine.
Cap. 36, de pectore. Die borst es dat ander let ;
Essoe ontreint jof besmet,
Dits tekin, daer ment bi verstaet :
Die tonghe es swaer, die smake quaet ;
Die maghe werpt ute bitterede ;
Die houst dwinghet den mensche mede.
Men sal dan min eten leren,
Ende oec onderwi*l*en keren,
Ende sukerrosaet nemen na des, (B 75$^{r.}$ a)
Met mastic ende met houte aloes. (H 70$^{r.}$ b)
Doet mens niet, daers gheen ontvlien,
Den mensche ne moeter of messcien.
Cap. 37, de oculis. Tarde let dat sijn die oghen. C XL
Die moet men te wachtene poghen
Jeghe*n* stof ende jeghen rooc,

1272 C e. besmet in eenegher m. ; H, B vervult — 1273 C, H, B di ; L die — 1275 C, H entie ; C wintbrawen ; H, B wintbrauwen — 1276 C, H Oeren ; B die oren; C duden; H, B tuten ; L ruten — 1277 C ende eenen v. ; B nesegate : bate — 1278 C, H, B ende *ontbr.* ; C, H, s. m. dan niet saen der (de) b. ; B soect hi dan daer toe mit bate — 1279 C, H, B ziene — 1280 C, H oft(ofte) v. swaerre h. ; B of v. sware hoeft swere — 1281 L mostaert, saet *ontbr.* ; H dine ; B in spise — 1282 C, H, B radent — 1283 C, H, B ende doere i. m. — 1284 C of ; H, B oft ; C, H, B naect ; C andere — 1286 H si ; C, H ontreent of(oft); B ende es ontr. of besm. — 1287 H, B teekijn ; B men — 1288 C,H,B maghe; H, B es quaet — 1289 C, H, B uut — 1290 C, H, B hoeste; H dwingt; B dwinct — 1292 L onderwiken — 1293 C, H suckerrosaet ; B zukerr. — 1294 C, H, B hout ; C '*t* *2de* met *ontbr.* — 1295 C ne doen sijs ; H doemens — 1296 C, H en moeter af ; B ne *ontbr.* ; af — 1297 C dat derde ; H terde ; B '*t* *2de* dat *ontbr.* — 1298 C wachten — 1299 L jeghe stoff (*stip onder de tweede f*)

1272 *zie het Latijn op blz.* 47 — 1280 dolorem cerebri — 1281 utatur in cibo suo grano synapis — 1288 lingua fit ponderosa: os salsum et in orificio (stomachi) cibum acerbum sentit. ac dolorem tussis — 1293 . . . gingiber rosatum cum ligno aloes masticare (mastice *Utr.* 819) — 1297 vlg. *zie het Latijn op blz.* 41—42

Ende jeghen coude ende hitte oec;
Jeghen quade winde droghe ;
Ende hem te wachtene poghe,
Dat hi niet nerenstelike langhe (C 96r. a)
Sine siene in ene dinc ne hanghe ;
Noch niene sie ene langhe wile
Up clene dinc ende up s*u*btile ;
Ende wachte hem van over spele,
Ende van weenne te vele ;
Van overdranke, van overate ;
Van groever spisen, van ommate.
Water van veenkele, van celidone,
Van verbenen maect die oghen scone ;
So doet van ruten ende van rosen ;
Ende henne mach altoes niet nosen,
Datmen up clar water sie,
Ende mense wide ondoe dan die.

Cap. 38, de testiculis.

Dat vierde let es die manlichede. C XLI
Die daeran wart beevelt mede,
Hine hebbe vardighe medicine,
Hem naecter of grote pine.
Van desen vier leden wese in hoeden
Elc mensche, die wille bevroeden.

De dictis quorundam loquentium de sanitate (*Utr.* 819).

Men leest in ouden jeesten dat, H XXXIV,C XLII,B VI
Dat een coninc machtich sat
In sinen stoel, ende dede ombieden
Fisisiene van vele lieden :
Inden, Meden ende Grieken ;
Ende die vorsocht men *om phisiken*,
Ende hoe die ghesonde met sire pinen

1300 *ontbr.* in C ; H, B hitte ende coude ; B *'t iste* ende *ontbr.* — 1302 C H oec te w. — 1304 C sine zie up ; C, H en h. — 1305 C Ende; C, H niet en ; C een *ontbr.* ; B niet ne — 1306 C noch up ; H no op ; L sbtile — 1307 C, H wachtem — 1308 C, H e. v. oec. te w. v. ; B e. o. v. t. weenene v. — 1309 H v. o. ende o. — 1310 C v. groevre spise van onmate ; H v. grootre sp. ende van o. ; B. v. gr. sp. overmate — 1311 H venkele; B senicle — 1312 B C Van verbene (verbenen) m. oghen scone ; H ende van v. m. die oghen sc. ; L van *ontbr.* — 1314 C ende en m ; H, B ende het en (ne) ; L *achter* mach *als doorgestr.* — 1315 H int claer w. ; C claer ; B clare — 1316 H dan *ontbr.* ; H, B ontdoe — 1317 C de manl. — 1318 L, B w't ; B dar an ; bevlect — 1319 C, H, B varinghe — 1320 H, C h. naecter (naectere) af sware (zwaerre) pine ; B of hem naect ander pine — 1321 C vier ; H viere ; L, B IIII — 1322 C, H, B bevroeden — 1323 C leset ; B jesten — 1325 C, H, B ontb. — 1326 C finisiene ; H physiciene ; B fisisine — 1327 H gryeken ; B joden *i. pl. v.* inden — 1328 C, H Hem ver(v')socht men omme zieken (hoemen sieken) ; L om die sieke (men *als* m̄ *geschreven*) ; B ende vers[illegible]hte mē om sieken — 1329 C, H, B hoe ges. m. s. p.

1328 et iniunxit (*nl.* rex) eis ut quilibet eorum studeat facere talem medicinam qua si utatur homo: proficiat sibi et non indigeat medicina alia

Volghen mochte der medicinen,
Dat hi ghere andre hadde noot. (H 70v. a)
Die Griec andworde al bloot,
Dat, wie so telker marghenstonde
Twewarf met vullen monde
Name warme fonteine,
So ghesont ende so reine
Soud den lechame wesen doen, (L 197r. a)
Hem ne dochte elne gheen pusoen.
Doe andworde die van Meden, (C 96r. b)
Ende seide : die dat name in seden,
Dat hij *mil* nuchterne ontfinghe,
Het ware der maghen goede *dinghe*.
Maer vorwaer seghet des
Aldus meester Aristotiles :
Die elcs morghins so langhe rust, (B 75r. b)
Dat hem van swaerheit niet meslust
Indien buuc ende in die maghe,
Die blivet ghesont gherne in den daghe ;
Ende elx *morghins* hem wilde pinen
Tetene seven dragmen van rosinen,
Die droghe sijn ende van soeter smake,
Hine darf niet vruchten van onghemake,
Die van fleumen comt in ;
Daer bi scarpt des menschen sin ;
Ende die nokernoten ende fighen

1330 C, H der *ontbr.*; C medicine — 1331 C, H, B andere; L adde — 1332 C d. gr. d. andwoerde ; L andworden (*onder de* n *staat een stip*) — 1333 C marghinst. ; B d.w. elker morgen stonde — 1334 C, H tweewaerven ; B twee w'ven m. wullen m. — 1335 C, H waerme, L w'me ; B fontayne — 1337 C lachame — 1338 C, H h. en d. als (els) gh. ; B h. n. doech els g. poisoen — 1339 C antwoerden — 1340 B dat die — 1341 B, L vul; B n. v.—1342 C, H der maghe; L dinghen; B dat ware—1343 C so seghet ; H mare vor waerheit gheseghet ; B maer vore so segt — 1344 C, H, B meester *ontbr.* — 1345 C marghins; H elkes maerghens; B morgijns so vele—1346 H v. swaerheden niene; B d. h. swaerheiden niet ne l.—1347 C, H, B in den b. noch in de m.; in *in L bovengeschr.* — 1348 C, H hi bl.; B blijft ; in dien; L gh'ne — 1349 C Dien hem elx marghins ; H entie h. elkes marghens ; B ende die h. els m'gijns wille pinen ; L elx daghes — 1350 H. VI. ; C draghinen ; C, H, B van *ontbr.* ; B dragma — 1352 H daerf ; B dar — 1353 C flumen ; comet ; H, B dat ; H coemt ; B flegmen — 1354 C verscaerpt ; H scaerpt — 1355 C entie ; B n. met v. ; C, H, B vighen

---

1337 Sanages (sane *Utr.* 819) grecus . . . . dixit quod sumere quolibet mane aquam (a.calidam *Utr.* 819) pleno ore bis facit hominem sanum et non indigebit alia medicina— 1340 quod ieiuno stomacho prodest multum sumere de granis milii. *Ego* vero dico —1345 quod in ventre ponderositam non habeat — 1349 et qui comedit quolibet mane septem dragmas racemi passe bone dulcidinis — 1353 de infirmitatibus flegmatis (fleumaticis) — 1354 eius memoria emendatur et intellectus illuminatur — 1355 *zie het Latijn op blz.* 47

Daghelijx eet, ende can ghecrighen
Van ruten mede een lettel blade*n*,
Venijn ne machne niet verraden.

XVI.

Cap. 40, de qualitatibus ciborum.

Some spise es licht, some swaer, H XXXV, C XLIII
Some spisen middelbaer.
Lichte spise maect goet bloet,
Alse tarwijn broot licht ende goet ;
Hinnen kiekine wel ghevoet ;
Eyer niewe ende niet ghebroet.
Grouve spise, *alse* berinzwel
Ende ossin vleesch also wel,
Ende alle die hart sijn ende droghe,
Men ghevese — ic wilt ende ghedoghe — (H 70^{v}· b)
Arbeiders ende oec heten lieden,
Want sie wel in hem versieden,
Ende die gheme slapen na etene.
Middel spise, doet men ons te wetene,
Alse lamvleesch, hoeken ende wedrijn,
Ende ghevoet niewe varkijn
Sijn der meenten wel ghesont ; (C 96^{v}· a)
Maer sie verkeren ter somer stont,
Als mense *braet* : sie heten ende droghen ;
Men salse tetene niet ghedoghen,
Het ne si heet ende metter vaer*t*,
Met sausen diere ende waert.
Vleesch ghevoet in dien dale

1356 C etet ; B et ; C, H of — 1357 C etet *i. pl. v.* mede ; B ende v. r. en luttel bl. ; L blade — 1358 C, H en mach hem n. ghescaden ; B ne m. hem n. scaden — 1359 H spisen ; C, H sijn ; B ende s. sw. — 1360 C, H, B ende s. ; C, B spise — 1362 C tarwin ; H taerwijn ; B als — 1363 L hinnen *ontbr.* ; B kiekene — 1364 C, H eyeren ; B eyere ; nuwe — 1365 C groeve ; H groene ; C berijn suel ; H, B beerijn swel ; B als ; L ende — 1366 H ossijn ; B ossen ; oec also — 1367 H dit *i. pl. v.* die — 1368 B ic wilt *ontbr.* — 1369 C, H aerb. ; C, H, B oec *ontbr.* ; H heeren l. — 1370 C, H, B si — 1371 C, H entie ; H gheerne ; B na eten : ons weten ; L gh'ne — 1372 C middele — 1373 B lams vleesch ; C hoekine; H houkijn; B hoeken ; L huken ; C, H, B wederijn — 1374 H e. wel gev. ; C, H verkijn ; B v'kijn — 1375 H ghemeenten ; B meente — 1376 H mare ; C, H, B si ; C m. s. v. someghe st ; H, B te somegher stont ; L v'ke'n — 1377 C alse, C, H, L. B slaet (*vgl. blz.* 91); C, H, B si ; L eten *met bovengeschr.* h. ; C, H, B heeten — 1378 C men en ; H menne — 1379 C het en si ; H henne si ; B hen si ; B ende *ontbr.* ; L vaer — 1381 C, H v. g. wel inden d. ; B den

---

1361 subtilia subtilem generant sanguinem clarum et bonum — 1363 pulli gallinarum — 1368 valent calidis humoribus (hominibus *Utr.* 819) et laborantibus in ieiuno et dormientibus post prandium — 1373 carnes agnine et castratine (*Utr.* 819 agnine arietine castr.) et omnes carnes calide et humide (*zie verder blz.* 91) — 1381 . . . habentes subtiles carnes que pascuntur et nutriuntur in aquosis et humidis et umbrosis locis edrum carnes sunt meliores et saniores

Es vele beter tallen male,
Dan dat heiden ende berghen voeden.
Cap. 41, de piscibus. Van vischen suldi dat bevroeden,
Dat clene visch ende dinne sijn vel,
Ende die hem dan laet cuwen wel,
Ende dan in lopenden watre ghevoet,
Dat soete es, houtmen vor goet.
Cap. 42, de aquis. Van watre salmen dat verstaen,
Dat clare watre sonder waen,
Licht, coud, scone ende wit,
Die sijn best ende mynst besmit. (L $197^{r.}$ b)
Broec water, daer pude in sijn,
Hebben in somich venijn.
Bomen, die uten stenen rinnen,
Quetsen den mensche van binnen.
Reghenwater, dat hier neder (B $75^{r.}$ c)
Vallet in starc onweder,
Up dat ment reine mach ontfaen,
Dat es ghesont sonder waen.
Die nuchterne *versch* water drinken,
Doen haerre maghen hitte sinken,
Ende quetst dan den lechame ;
Namaels eist gans ende bequame,
Up dat ment dan drinct te maten. (H $71^{r.}$ a)
In somer tijt so comter baten,
Dat *men* drinke water cout,
Ende warem in des winters ghewout.
Cap. 43, de vino. Wijn ripe ende van goeder smake H XXXVI, C XLIV
Es ene nuttelike sake,
Diene drinct int ghevouch : (C $96^{v.}$ b)

1382 C better — 1384 C, H visschen ; C, H, B ghevroeden — 1386 C, H entie ; B laten cnuwen — 1387 B danne ; loepende water — 1388 B over goet — 1389 C vatre ; B suldi — 1390 C, H, B claer water — 1391 B liicht — 1392 H mindst ; C, B minst — 1393 C, L breet ; H, B breede watre (*vgl. blz.* 91) — 1394 B h. some in v. — 1396 H menschen — 1398 C sterc ; H staerc ; B valt in groten ongeweder — 1399 C, H reene — 1401 C, B nuchteren ; C vrsch ; H visch ; B versch ; L die n. willen w. d. — 1402 C doet der m ; H doet ; B harre mage — 1403 H, B quetsen — 1405 B drinke — 1406 C te zomere tijt; H te zomers tide; C, H, B so *ontbr.* ; C, H comet te b. ; B comt het te b. ; L comt' — 1407 C drinct ; H drinket ; L men *ontbr.* — 1408 H. e. waerm water int w. g. ; B warm — 1409 H, B rijp — 1410 C e. e. harde goede sake ; B ene *ontbr.* — 1411 H, B ghevoech

---

1387 qui nutritus sit in aquis salmaticis currentibus talis est melior et levior quam ille qui nascitur in mari vel dulci aqua — 1389 *zie blz.* 48 — 1393 *zie blz.* 91 — 1395 *zie blz.* 48 — 1397 *zie blz.* 48, *noot* 2 — 1401 potatio aque frigide stomacho ieiuno . . . nocet corpori

*H*ie starct den lechame ghenouch ;
Hie versiet des menschen spise ;
Hie doet oec wel spreken die wise ;
Hie verblijd die herte binnen ;
Hie doet goede varwe ghewinnen ;
Hie maect den mensche starc ghemoet ;
Hie doet menich ander goet.

Cap. 44, de malis que sequuntur ex nimio potu.

Maer als men den wijn ontfaet
Boven mate, doet hi groot quaet :
Hie verstormet smenschen hovet ;
Alle sinne hie verdovet ;
Hie maect die jucht in die lede ;
Ende verdonke*r*t doghen mede ;
Ende verkeert des menschen ghedane ;
Daer noch meer quaets leghet ane :
Laserscap der ute wallet,
Ende thevel daer men af vallet.
Hier toe radic elken man,
Die here wille wesen dan,
Ende andre lieden wille berechten,
Dat hi lere selve vechten
Jeghen sijns selves overdaet,
Ende hi den lechame so beraet,
Dat hie hem sine nooddurste gheve,
Ende hie in overdaet niet ne leve ;
Want landshere onghesont
D*oe*ch lettel, dats der werelt cont.
Dus hebbic u nu hier gheleert, H XXXVII, C XLV

1412 C, H hi sterct, B hi starct ; H ghenoech ; B gnoech ; L Die — 1413 - 1418 en *vlg.* C, H, B *steeds hi* (*vgl. blz.* 82) — 1414 B de wise — 1416-17 *heeft B in* 4 *regels* — 1416 C verwe ; H varuwe — 1417 C, H sterc ; L st'c ; B starc ; naect — 1418 C, H h. d. oec. ; B ende doet — 1419 H mare ; C maer wie dat — 1420 B buten mate hi doet quaet — 1421 C, H verstoremt ; B verstormt ; C des meinschen ; H, B des m. hoeft : verdoeft — 1423 B jecht — 1424 C, H, B hi v. ; die o; L verdonket — 1425 H ghedaen — 1426 B quets legt ane — 1427 C laserschepe; C, B vallet; C, H, B daer — 1428 C, H dat evel ; B devel — 1431 C, H andere ; B ander ; C, H, B liede ; B berachten : wachten (*vgl. blz.* 77, *noot* 1) — 1432 B hem selven w. — 1434 C lachame ; begaet, B dat hi — 1435 C sinen noetdorst (*f ?*), H noetdurst — 1436 C, B hie *ontbr.* ; C en leve ; H ende niet in overdaden en l. — 1438 C, H, B doech ; L doch ; B luttel. *Hier eindigt B* — 1439 C, H nu men hier voren heeft (hevet) g.

1413 iuvat digestionem . . . decoquit (cibum) — 1414 linguam reddit expeditam — 1416 colorem vultus rubificat (*Campb.* 177) — 1417 hominem facit audacem — 1421 (obscurat intellectum . . .) turbat cerebrum — 1422 ledit omnes quinque sensus — 1424 generat lippitudinem oculorum et tremorem membrorum . . . . — 1425 generat corporis grossitudinem et quod deterius est : lepram inducit

Hoe trecht es, dat hem lantshere keert,
Dat hi berechte wel sijn land (H $71^{r.}$ b)
Jeghen scalkeit, jeghen viand,
Ende hoe hi jeghen sonden vechte,
Ende sine lechame oec berechte,
Dat hi in ghesonden blive.
So eist recht, datmen vort scrive
Dinghen, die den heren betamen, (C $97^{r.}$ a)
Die noch behoren ter eren namen, (L $197^{r.}$ c)
Ende eerst vander gherechtichede,
Die elken here moet volghen mede.

XVII.

(Fr. V) Cap. 60, de iustitia et eius commendatione.

Gherechticheit es ene doghet, C XLVI
Die ghi dus besceden moghet:
Dat es een lovelijc ghebod,
Die die upperste enighe God
Den heren hier *bevolen* hevet,
Dat men elken dat sine ghevet.
Hier bi sal hi draghen crone,
Diere God toe vercoos te lone.
Die dat volc berechten can,
Ende die renten besetten dan,
Elken te deelne vanden goede,
Ende tvolc te hebbene in sekere hoede,
Ende vorwachten hare scade,
Ghelijc joft God selve dade.
Dus es hie als een arders God.
Sone moet hij niet wesen sot,
Maer hi moet sijn al vorsien
In alre dinc die moghen ghescien.
Hier *omme* seiden die Inden,

1440 H hoet rechte; vs. 1440 *in H op 2 regels* — 1442 C, H ende *i. pl. v.* jeghen — 1443 C, H die sonden — 1444 C oec *ontbr.*; H so ber. — 1445 C ende — 1446 H vroet *i. pl. v.* vort — 1449 H ierst; gherechticheden — 1450 H mensche — 1451 C, H gherechtichede; H dueghet: moeghet — 1452 H aldus best hoeden; C aldus — 1453 C, H dats; C lovenlijc — 1454 C, H die (dat) die e. u. g. — 1455 L belovet; H heeft: gheeft — 1457 C hierbi so; H hier omme — 1459 C, H die dat volc; L dat dat v. — 1460 C entie — 1461 H te delene — 1462 C tfol; C, H in sulker h. — 1463 H e. oec wachten — 1464 C, H oft — 1465 C alse; erdsch; H erdersch — 1466 C, H die heere; H sod — 1467 H mare; C also v. — 1468 C, H in allen dinghen — 1469 L omme *ontbr.* C, H die van Inden

---

1451 Justitia est conditio laudabilis de proprietatibus altissimi gloriosi: simplicis — 1457 unde etiam regnum debet esse eius quem deus elegit et constituit super servos suos: cui committenda sunt negocia... — 1465 *vgl. blz.* 21, *noot* 1 — 1469 Et propter hoc dixerunt Indi iustitia regentis utilior est subditis quam fertilitas temporis. et ad huc dixerunt dominator iustus melior est quam fortissima pluvia serotina

Datmen baten meer mach vinden
Die ondersaten anden here,
Die die gherechticheit mint sere,
Dan an die *volle* tijt gheleghet.
Noch esser meer toe gheseghet :
Rechten here salmen meer weghen,
Dan men sal ghetidighen *r*eghen.
Men vant in Caldeuscher tale H XXXVIII
In enen steen ghehouwen wale, (H 71$^{v.}$ a)
Dat dese twe ghebroedere sijn :
Die gherechte landshere fijn
Ende die verstannesse van *sinne*,
Noch *deen* nemmermeer ghewinne
Ghene bederve sonder den andren, (C 97$^{r.}$ b)
Maer sie moeten te samen wandren ;
Ende daer dese sijn sonder ghevecht,
Daer ne ghevalt niet dan recht.
Gherechteit es twivoud ghemect :
Dene openbare, dandre bedect.
Die openbare diene *be*staet
Ghene sake sonder raet,
Ende hevet se verstannesse ghebonden ;
Also dat si in ghenen stonden
Niet ne doe, het nes ghepriset.
Hier of eist, dat recht vonnesse riset.
Bedecte gherechtichede
Die leghet inder *herten stede*,
Ende es der verstannesse ghesceet,
Twi men es den enen wreet,
Ende dat men es den andren sochte,

1470 C, H bate — 1471 C den ondersate — 1472 C de; C, H minnet — 1473 C vulle ; L vollen — 1474 C wat holper m. — 1475 C gherechten — 1476 H doet ; L deghen — 1477 C calde' scher ; H caldenscher — 1479 H ghebroedre — 1480 H gherechteghe lants heeren — 1481 C, H entie ; sinne : ghewinne ; L sinnen : ghewinnen — 1482 C, H n. deen nem. ghewinne ; L deen *ontbr.* — 1483 C anderen — 1484 H mare ; C tsamen wanderen — 1486 C daer en ; H el niet — 1487 C, H gherechticheit ; C tweevout — 1488 C, H deen ; dandre ; C ghemect — 1489 C, H die en (enne) bestaet ; L verstaet — 1490 C, H negheene — 1491 C, H se *ontbr.* — 1492 C soe; H si *ontbr.* — 1493 C, H n. en doet en si (henne si); H ghepríjst : rijst — 1494 C, H af ; L wiset, w *doorgehaald en* r *bovengezet* — 1496 C, H herten stede ; L heren sede — 1497 H der *ontbr.* ; C, H verstannessen versceet (H besc.) — 1498 C vreet — 1499 C, H dat *ontbr.* ; C anderen

1479 quod rex et intellectus sunt fratres alter altero indigens nec sufficit unus sine reliquo — 1487 Apparet ergo quod iustitia est duplex manifesta et occulta : manifesta que manifestatur ex actu operante super condictionibus est recta iustitia ponderata et mensurata per ipsum intellectum et iudicium et ex ista sortiuntur nomen. Occulta vero est fides seu credulitas iudicis operantis opera sua et certitudo ac confirmatio suorum dictorum

Ende dat men alse wel wreken mochte.
Ende in desen sekerlike
Draghet die coninc Gods ghelike.
Wat landsheren hier of es ontweghet, (L 197$^{v.}$ a)
Hem es gherechticheit ontseghet
Ende hem gaen of te sire ombaten
Die herten van sinen ondersaten ;
Ende die sire lieder herten verlieset,
Dats een landshere, die rieset,
Ende die ter noot niet ne mach
An die sine hebben bejach.

XVIII.

Nu marct ere saken hier : H XXXIX, C XLVII
Die werelt es als een vergier,
Jof een boomgaert, jof een hof.
Welc es die bescermenesse hier of,
Die dam, die vesten, jof die mure, (H 71$^{v.}$ b)
Diere of weren die felle ghebure ?
Dats recht ordeel, recht vonnesse,
Die niet ne volghen valscher les*se*.
Recht vonnesse dat es beset (C 97$^{v.}$ a)
Ende ombeloken metter wet.
Die wet dats een lantscap echt,
Dat een landshere wel berecht.
Die landshere es alst een herde ware,
Die sire scaep nemet ware,
Want hi bescermet die ondersaten
Vander edelinghen ommaten.
Die edelinghen sijn sheren ghewelt,
Die men houden moet *om ghelt.*
Ghelt dats ene aventure,
Diemen neemt onder die ghebure.
Die ghebure, die ondersaten,
Dat sijn die gone, die met maten

1500 C, H ende *ontbr.* — 1503 C, H w. l. dat (de) hier wert ontweghet — 1505 C, H af; C tsire onb. — 1506 C, H van den o. — 1507 C, H entie ; C lieder herte ; H siere ; verliest : riest — 1508 H dat es ; C die zeere r. — 1509 H entie ; C, H niet en — 1511 C, H merct (merket) eene sake — 1512 C alse — 1513 C oft e. boengaert oft ; H of e. boegaert ofte — 1514 C de ; H d'of — 1515 C, H dan die veste (vesten) entie muere — 1516 C, H af — 1517 C vordeel — 1518 C niet en volghet; L lessen — 1519 C valsch v. dats ; H dat *ontbr.* — 1520 C, H omme loken — 1524 H siere ; C, H neemt nauwe (nauwen) w. — 1525 C, H besceremt — 1526 C ommate — 1528 C up tfelt ; H opt velt ; L uptvelt — 1529 C, H ghewelt ; L thewelt — 1531 C ghebueren ; C, H entie o. — 1532 C waten

1511 *zie de figuur op blz.* 13

Ende metter gherechtichede
Gheset sijn in die nederste stede,
Ende daer hare bi die werelt gheneerd,
Te winne, al dat men verteerd.
Gherechticheit es dueghet niet clene,
Die in hare selven rust allene ;
In hare es pais ende vrede,
Ende der ondersaten salichede.

(Tr. VI) Cap. 68—69, de tactu *en* de consiliariis.

Nu ne hevet gheen landshere den sin, H XL, C XLVIII
Dat hi sijn ende ende sijn beghin
Van sinen wandelen ghevalle
Allene mach berechten alle ;
Ende om dat elc hevet inne
Na den lechame vijf sinne,
So radic, dat elc landshere
Sinen raet an hem viven kere ;
Want vijfterande sijn creaturen
Up daerde van *haerre* naturen :
Die mensche ende die gheplumde diere,
Die zwemmen na hare maniere, (H $72^{r.}$ a)
Die viervoette, die crupende worme ;
Ende elc van desen hevet sine vorme ;
Ende vele dinghen mochtic bescriven, (C $97^{v.}$ b)
Die al omme gaen *met* viven ;
Ende hier bi maghet ghenen here scaden,
Datten vijf wise man beraden ; (L $197^{v.}$ b)
Maer emmer houde in sinen moet,
Jof hie wijs es ende vroed,
Dat nauste van sinen sinne,
Dat haer negheen ten nausten kinne ;
Want hets heren vrese groot,
Soude iemen weten hare noot,
Om dat men lichte heren beghevet,
Als men in mesvalle snevet.

1535 C ghenert : vertelt ; L ghen'd — 1536 H te winnene — 1537 C doghet — 1540 C enter — 1541 C, H nu en heeft — 1545 C, H omme dat — 1546 C, H naer den lachame (i) — 1547 H s. r. dan — 1550 C up derde ; H op die erde ; L h'ten — 1551 C die menschen; C, H entie; H ghepluumde ; C dieren : manieren — 1552 H zwimmen; C harre — 1553 C vierevoeten ; 1554 C ende *ontbr.* ; H heeft — 1555 C, H dinx ; H u scriven — 1556 C, H alle ; met viven ; L met *ontbr.* — 1557 C e. hieromme; H maeght — 1558 C, H dattene — 1559 H ende e. — 1560 C, H oft hi — 1562 C, H te vullen — 1564 C seinen ; C, H haren — 1565 H want men ; begheeft : sneeft — 1566 C alse

---

vs. 1545-1558 *vgl. blz.* 14 *en blz.* 31-32 — 1559 reserva ergo tuum secretum et ne incipias eis dicere quod habes in corde tuo . . . et non innuas eis quod velis mendicare consilium : quia tunc contemnent te

Als een here dan es verswaerd, H XLI
Sal hie roupen te hem waert
Sinen raet, legghen hem te voren
Die dinghen, die daer toe behoren,
Ende late elken spreken allene,
Wat sijns selves herte mene ;
Ende onthoude van hem allen,
Wat sie andworden ende callen ;
Ende deen ne sal weten niet,
Wat rade hem die ander riet ;
Ende merke dan, wie best raed
Sine ere ende sijns lands staet,
Ende na rechte ende na wette ;
Ende wachte, dat hi niet ne sette
Den enen vor die andre te sere,
Wan*t* hi, die hevet die meeste ere
Sal den andren versmaden,
Ende sal pinen ende raden,
Hoe hie boven hem gheclive,
Ende dus wort die here keytive.
Dus hevet menich here verloren C XLIX
Lijf ende goet, ende sach te storen
Sijn rike, ende wort slands verstoten (H 72r· b)
Biden stride vanden ghenoten.
Niemen versmade den jonghen man, (C 98r· a)
Die wel ende recht raden can ;
Ende emmer souke tallen stonden,
Joft mach, sijn raet anden ghesonden.
Ende oec waerd mede nutte ende goed,
Dat een here ware so vroed,
Dat hi wiste ende kende,
Wat naturen hem an sende
Die cracht van sterren, als het was,
Dat sijn moeder sijns ghenas ;

1567 C, H alse ; 1568 H roepen ; L w't. — 1569 C, H s. r. ende l. — 1571 H spreken elken — 1573 C, H onthouden — 1575 C, H en sal — 1578 C sijn eere — 1580 H ende wachtem ; C, H en s. — 1581 C, H vor den anderen (andren) — 1582 L wan — 1583 C, H anderen — 1586 C wert ; H blijft — 1587 C meneghe — 1589 L sijns riken ; C, H sijn rike ; wart — 1590 C, H b. d. rade ; C sinen — 1593 C, H soeke — 1594 C, H oft — 1598 H nature — 1599 C, H alset — 1600 C, H doe

---

1571 non commiscearis aliud consilium eis — 1593 et ego dico quod iudicium imitatur corpus. quando ergo debilitatur corpus debilitatur iudicium (*vgl. ook* Clar., *blz.* 462) — 1595 Et consideranda est genesis in quibusdam. quia generatum sepe disponitur secundum naturas planetarum que sunt in regimine sue geneseos

Want dicken naturd, als men vind,
Nader sterren loop dat kind;
Ende das hort hier een bispel,
Wat up eene stont ghevel:

XIX.

Wise liede camen ghereden H XLII, C L
Haren wech, ende tere steden
Namen si herberghe up enen dach
Met enen man, die wevens plach.
Des nachts, alst ghevel dat gone,
Ghenas die vrouwe van enen sone.
Die gasten hebben dit ghehort,
Ende mercten des kinds ghebort,
Ende ordinerden sine planeten, (L 197$^{v.}$ c)
Die int risen ende int beten
Waren up die selve stont,
Dat die vrouwe wort ghesont;
So dat *die teekenen van verren,*
Dats die goede nutte sterren,
Up die wile vander nacht
Waren wel in hare macht;
Noch ne waren die quade sterren
Gheresen niet, dies vele verwerren.
Hier bi toghedem nature,
Dat dat kind cam in die ure,
Dathet wijs soude sijn van rade,
Hovesch, behendich, vro ende spade, (H 72$^{v.}$ a.)
Ende van landsheren ghemint. (C 98$^{r.}$ b.)
Dit ne seit sie niet een twint
Noch der moeder, noch den vader,
Maer sie sweghens altegader.
tKind ghewies ende wort vrome.

1601 H dicke; C natuert alse; H naturet; *in L is tusschen* dicken *en* naturd *een woord uitgeradeerd* — 1603 C des; H dies hoort — 1605 L vele lieden; C, H wise liede — 1608 C weenens — 1609 H dies; C, H alse (alst) gheviel — 1611 C, H verhort — 1613 ordineerden — 1616 C, H wart — 1617 C, H, L so dat si (L sie) teekenen (H telleden; L tekenē) van verren — 1618 C dattie; L dat — 1619 C uptie; van dier — 1621 C, H en w. — 1623 C toghede; hem *ontbr.*; H toeghede hem — 1626 C h. ende bendich; C, H vroe — 1628 C en s.; H en seiden si — 1630 C, H beede gader — 1631 H, L w't

---

1612 (ejus) genesim hospites acceperunt et ordinaverunt eius planetas. fuit ergo genesis in vere et in marte in gradu suo exeunte genesis cum libra (invenerunt quod sua generatio... in marte sole existente in libra *Campb.* 177) Sydera vero contraria et pessima nondum erant orta. Ostendit ergo genesis quod puer futurus erat sapiens — 1626 curialis velocis manus — 1631 crevit ergo natus in prosperitate

Die vader wille, dat het come
Ende met hem lere weven,
Maer om sterven no om leven
Ne conde hijt met ghenen slane
An dat ambocht bringhen ane.
Doe liet hine al onghesleghen,
Ende liet hem sijns willen pleghen,
Recht als een verloren man.
Die jonghelinc kerde hem vort an
An wise lieden, ende word ter curen
Vroed van sterren ende van naturen,
Wijs van zeden ende van wetten,
Ende hoemen heren soude besetten,
Ende cam te heren hove,
Ende wort van so groten love.
In India wilen ghevel C LI
Hier jeghen een weder bispel:
Een coninc hadde twee sonen,
Die hie ter wiseit wilde wonen.
Deen verstont aldat men hem leerde;
Maer waer toe men den andren keerde,
Daer wijsheit an was anscine,
Dat was al verlorne pine.
Die coninc, die hem dies scaemt,
Send sinen sone, als hem betaemt,
Achter lande met groten heren,
Maer dats om niet: hine mach niet leren
Sonder allene smede ambacht;
Dat condi wel al sonder cracht.
Dies wort die vader in drouven moede,
Ende dede te samen sine vroede,

1634 H omme . . . . . noch omme — 1635 C ne constijt; H sone conste hijt — 1636 C, H an dat (ant weve) ambacht ghebr. — 1637 C, H hijt — 1639 H rechts; C alse — 1640 C, H keerdem (keerde hem) daer an — 1641 C, H liede; C ende wart, H ende *ontbr.*, weert; L w'd — 1643 C woerden — 1645 C e. quamen — 1646 C, H wart; so *ontbr.* — 1647 C indea; H weder *i. pl. v.* wilen — 1648 H een bispel — 1650 C, H wijsheit — 1652 C, H m. waer waert men (dat men); anderen — 1653 C ane w. a.; H d. w. was was ane scine — 1654 H verloren — 1656 H sende; C alse — 1657 C achtre — 1658 H omme; C keeren — 1660 C consti; H conste hi — 1661 C wart; H des w't; droeven — 1662 C tsamen

---

1640 inclinavit se . . . . . ad homines possidentes disciplinam acquisivit scientiam cursus scivit et tempora super celestium: et mores ac regimina regum. Et ecce factus est baiulus regis (1646) — 1647 contrarium huic accidit . . . . . — 1655 misit eum per indiam et per alias provincias honorifice sicut decet filium tanti regis — 1659 nisi . . . . fabrile artificium

Endevraechde, waerbi het mochte wesen. (H 72*v*.b) (C 98*v*.a)
Sie ghinghen prouven ende lesen
Sine tijt ende sine ghebort,
Ende sochten weder ende vort,
Ende vondent al openbare,
Dat het scout der sterren ware,
Die die nacht hadde tier stond, (L 198r. a)
Dat sijn moeder sijns wort ghesont.
Dies ghelijx als wie hier callen, C LII
So es te menigher stond ghevallen.
Hier omme raed Aristotiles,
Dat elc landshere hoede des,
Dat hie niemene versmade,
Noch steke van sinen rade
Om sine cleenheit, vint hine wijs
Ende ere minnende ende prijs,
Wel ghes*ee*d, ende danne pleghe
Boosheit te scuwene alleweghe,
Hovesch ende erachtich also wale,
Ende wel gheraect an sine tale,
Ende spreken connen van ouden tiden.
Sulke sullen bi hare siden
Heren houden ende kinnen,
Want sie recht ende wareit minnen
Ende raden des lands orbare
Ende sheren ere, hoe soot vare.

XX.

Een oud philosophe een vroed H XLIV, C LIII
Was, die ons te verstane doet,
Dat eens vroeds heren wijshede
Altoos wasset ende diet mede,
Hevet hi goeden wisen raed,
Als ene riviere wasset ende gaet

1663 C, H vraeghede ; C dat m. w. — 1664 C, H proeven — 1665 H sinen tijt — 1666 H mercten — 1669 C diet dien n. h. ter st. ; H de nacht — 1670 C waert ; H, L. w't; H w't sijns — 1671 H des; C, H alse — 1674 C, H hem h. d. — 1675 C, H en (enne) versm. — 1676 C, H n. en st. — 1677 H omme — 1679 C gheseedt ; H ghesedt ; L gheseid ; C, H ende hi dan — 1680 H loesheit — 1681 C, H crachtich ; H alse — 1682 C, H in — 1684 C harere — 1686 C trouwe ende w. ; H dueght ende w. — 1687 C des lands heeren — 1688 C h. dat ; H ware — 1691 C, H lands heeren — 1692 C wast — 1693 C, H gansen — 1694 C, H alse ; wast

1677 (noli contemnere) parvam staturam in hominibus : et quos videris diligere scientiam : et habundare in via sapientie : et morum et declinare : ac vitare semitam vitiorum : talem dilige et habeas iuxta te. Talis enim consuevit esse bone eloquentie morigeratus : curialis historias sciens eorum qui nos precesserunt de gentibus

Biden beken diere in rinnen ;
Ende een here mach meer winnen
Dickewilen met goeden rade,
Dan hie met orloghen dade.
Dies hebbe elc here in elken tiden (C $98^{v.}$ b)
Goeden raet bi sire siden, (H $73^{r.}$ a)
Ende wese in hoeden jeghen sinen viand ;
Ende mach hine hebben in die hand,
Sone latene altoes niet risen :
Dits die raed vanden wisen.

Cap. 70, de proprio consilio.

Gheen here ne si so stoud,
Dat hi hem allene hout
Anden raed, die hie selve vant,
Maer enen andren vraghe thant.
Raet hi bet, hie maghes volghen,
Ende laten tsine al onverbolghen ;
Raed hi wers, houde hem an tsine.
Ende elc poghe ende pine,
Dat hi *niet* min hebbe dan hem drien
Te rade, joft hem mach ghescien.
Liever waerre mi nochtan vive,
Maer boven sevene niet ne clive ;
Ende hebber sevene, jof hi moghe :
Daer sijn toe redenen groot ende hoghe.

Cap. 71, Experientia circa baiulos.

So radic dus, joft also staet,
Dat hi dus proeve sinen raet :
Een here segghe : ,,hets dus ghescepen :
,,Sie, ic bem in node begrepen ;
,,Mie ghebreect ghelt ende scat ;
,,Raet, waer salic betren dat ?" (L $198^{r.}$ b)
Raet hie sinen here dan,

1695 C rennen : wennen — 1696 H mee *i. pl. v.* meer — 1697 C dicke wile ; H dicwile — 1698 C, H ghewelde — 1699 C in elke t. — 1700 H siere — 1701 C, H vor s. v. — 1702 C de — 1704 C de — 1705 H negheen ; C, H en si — 1706 H alleen — 1707 C, H dien hi — 1708 C anderen ; C, H te hant — 1709 H r. h. hem b. hi maegs; C maghes — 1711 H r. h. hem ; C hout hem ; H houdem — 1713 L niet *ontbr* ; H dien *i. pl. v.* drien — 1714 C, H oft — 1715 H lievere — 1716 C, H en cl. — 1717 C, H hebbere ; oft — 1718 C redene — 1719 C, H dan ; oft — 1720 C, H d. een — 1722 C siet ; H ben (*steeds*) — 1723 H ghebrect ; C goet e. scat — 1724 H magic

---

1698 per potentiam bellatorum — 1699 Et in libro cuiusdam medorum mandatum est filio suo : fili necessarium est tibi habere consilium . . . . et noli parcere inimico . . . . tuam victoriam manifesta et in quolibet tempore cave tibi a potentia inimici — 1709 quoniam si placet et est utile est amplectandum et tuum (*sc.* consilium) semper remaneat apud te — 1713 (si vero non occurrerent quinque) sint saltem tres et non minus — 1725 si inducet te ad distributionem eorum que sunt in thesauro tuo

Dat hie sijns selves goet taste an,
Ende sine rente versette,
So eist raet dan van onwette,
Ende die lettel emmermere
Micket up sijn selves ere.
Raet hie, dat hi remere sijn land,
So eist sijns heren doot viand,
Want hijs niene acht no rouct,
Datten sine meente vlouct;
Ende dats algader heren plaghe: (C 99r. a)
Want weduwen ende wesen claghe
Ende hare tranen clemmen vor Gode, (H 73r. b)
Ende hine wreecse niet harde node.
Maer vinstu also sulken raed, C LIV
Die tote die seghet: ,,here verstaet,
,,Ik hebbe onder ju ghewonnen
,,Goed, dies ic ju wille jonnen;
,,Dat willic vor ju ute legghen,
,,Ende dies ne suldi niet ontsegghen:
,,Behoudi ju ere ende ju lijf,
,,Sone magic niet wesen keytijf.
,,Mijn goed dochte mi ghene sake,
,,Waert dat ju goed of lijf ghebrake."
Here, die vonde sulken raet,
Dat ware een scone toeverlaet,
Want hi sijn goed, sijn lijf, sijn ere
Te wets al set vor sinen here.
Echt machtu dus dinen raed prouven:
Wie so meer dan sijn behoeven
Te samen jaghet met ghiericheden,
Dats raet van mordadicheden;
Die soude die selven omme ghelt

1726 H sijns selfs — 1727 H ende hi — 1728 C, H een raet — 1729 C, H entie — 1730 C achtet; H mict; C, H sijns — 1731 C, H reimere — 1733 C, H niet en; H no ne r. — 1734 C, H dattene; ghemeente — 1736 C, H wedewen — 1737 H roepen — 1738 C oec. n. h. n.; H oec n. node; L arde — 1739 C, H vindstu al s. — 1740 H seght — 1741 C hu; H u (*ook* 1742, —43, —45, —48: *iu*, *hu*, *u*) —1742 H onnen — 1744 C, H en suldi (seldi) mi. — 1745 C ende blijf — 1746 C, H sijn — 1747 C, H cleene zake — 1748 H eere ofte lijf; L w't — 1750 C, H hi hadde sconen t. — 1752 *ontbr. in C* — 1753 H moghstu; C dinen raet dus; C, H proeven—1754 C wie dat—1755 H jaeght

---

1730 scias quod nullum caput precii ponit in te — 1731 (inducat) ad rapiendum pecuniam subditorum — 1751 ut pote eligens et volens confusionem sui operis pro tua gloria — 1753 temptabis etiam . . . . — 1757 (*vgl.* 1756) quia forte amor pecunie et ardor inducet eum ad tuam mortem vel ad illum qui hec intendit. ideo conveniens esset quod tuus baiulus non elongaretur a tua presentia (1762)

Vercopen, haddi die ghewelt.
Gierigher herte, prouf ende scouwe,
Mach nemmermeer wesen ghetrouwe.
Ende dus so waret noot bedi,
Dat altoes dijn raet bi di si,
Ende hie niet rune met andren heren,
Die staende waren na dire eren.
Ende daer du saghes den ghierighen sin,
Jof in wies huse uut ende in
Boden camen van dinen viant,
Die houd in enen vasten band;
Ende meest, jof si brieve bringhen,
Ende di niet seiden van dien dinghen,
Dien soutu doen uut dinen rade,
Jof die magher of comen scade. (C 99r. b)
Ende dats dijn alre ghetrouweste raed,
Die daerna pijnt ende staet, (H 73v. a)
Met alre macht, met allen sinne,
Dat die dijn volc met herten minne,
Ende die al sulke dogheden versieren,
Alsic die hier sal visieren:
Teerst, dat hi altesamen C LV
Vulmaect man si van lechamen, (L 198r. c)
Dat hem niet ghebreect een wort
Van dat enen man toe behort:
Wel ghehaerd, ende wel ghebaerd,
Ende wel ghescepen nederwaert.
Tander, dat hi verstandel si,
Ende wille vast hebbe der bi
Te verstane, dat men hem seghet,
Datmen hem te voren leghet.
Darde, dat hi wel ghedinke,

1759 C, H ghierighe; proef — 1760 C, H sijn — 1761 C Aldus so waert; H Ende aldus waert — 1763 C anderen — 1764 H diere — 1765 Of daer du saeghs — 1766 C oft; H of; C huus; H ute — 1767 H bede quame — 1768 C hout dien; H dien hout; C, H zekeren; L oud — 1769 C, H of — 1770 H niet ne — 1771 H soudstu; ute — 1772 C, H of di magre af — 1773 C ghetrouste — 1774 C poghet; H ende daerna st. — 1775 H alder m.; alden z. — 1777 C, H dien; H duegden vercieren — 1778 C hu — 1779 *voor de ranggetallen in L zie men blz.* 80; C teerste es dat; H tierste si dat — 1780 C lachamen — 1781 C Ende hem n.; H So dat h. n. ghebrect — 1782 C toe hort — 1785 C tander es; H dander es; C zij — 1786 C, H daer bi — 1787 C wat men; H seght: leght — 1788 C ende wat m.; H ende men — 1789 C terde es; H terde

---

1763 sed precipias ei quod non habeat tractatum vel frequentiam cum aliquo rege . . . et non leget eis epistolam — 1785 secundo bonitatem apprehensionis et velocitatem ad intelligendum id quod dicitur

Ende dats hem niet een wort ontwinke
Van dat hi hort ende verstaet,
Hine houd in sire herten raet.
Dat vierde, dat hi nerenstelike
Die nood bekenne van den rike,
Hoemen die dinghen sal verlegghen,
Ende watmen hier of daer sal segghen.
Dat vichte, dat hie hovesch si,
Ghesprakich, goedertiere der bi,
Dat sine herte ende sine worde
Bede sijn van enen acorde.
Dat seste, dat hi gheleerd si wale
Van menigher scientie, van menigher tale,
Ende hi van naturliken sinne
Vroed si, ende men dat bekinne,
Dat sevende, datmenne warachtich kinne,
Ende hie trouwe ende wareit minne,
Loghene scuwe, ende *van* seden
Si van wiser ontfarmicheden, (C 99$^{v.}$ a)
Ghenoeghelijc mede si omme te gane,
Ghevoec*h*same, soete te scouwene ane.
Tachtende, so willic dat hi (H 73$^{v.}$ b)
Nochte ghuls, nochte lecker si,
Noch drinkere, no gherne tuusche,
Noch met wiven si oncuusche.
Dat negende, dat hi van herten
Groot si, ende onwaert hebbe smerten,
Daer men ere bi bejaghet,
Ende hi altoes om ere vraghet.
Dat tiende, dat hi sinen moed

1790 H dats *ontbr.* — 1791 H hoort — 1792 H siere — 1795, H die dinc — 1797 C vijfte; H vijfste — 1798 C daer bi — 1799 C ende sine — 1802 C scientie; H sciencien; L *c of t* — 1807 H loeghenen ; C van zinne ; L wan seden — 1808 C wisere ontfarmichede ; H si van edelen ontfaermicheden — 1809 C, H ghenoughelic (ghen. si) mede — 1810 L ghevoec (*t* ?) same ; C ghevouchsame ghenoughelijc te scouwen a. ; H ghenouchsamech oec te sc. a. — 1811 C so *ontbr.* — 1812 H no . . . . no . . . . en si — 1813 H no gheerne ; L gh'ne — 1814 C wive so onc. ; H no m. wive te sine onc. — 1816 C sij ; L onw't hl (*doorgeh.*) hebbe sm'ten — 1817 C mede ; H bejaeght : vraeght — 1818 H omme — 1819 L *wan doorgeh. tusschen* dat *en.* x. de

1790 . . . . et audit : ita quod nihil tradat oblivioni — 1793 quarto quod sit considerans et percipiens : sicut predixi : quando ingeritur difficultas — 1797 quod sit curialis affabilis dulcis lingue ita quod lingua concordet cordi — 1802 . . . . in omniscientia et precipue in arte arithmetica : que est ars certissima et verissima demonstrativa que attrahitur a natura — 1807 . . . et fugiens mendatium bone compositionis in moribus : bone complexionis : suavis : mansuetus : et tractabilis — 1816 quod sit magnanimus in proposito diligens honorificentiam — 1819 quod aurum et argentum et cetera accidentalia huius mundi sint contemptibilia apud ipsum

Niene sette om twandel aertsche goed,
Maer om des riken orbare,
Ende elken man hebbe mare,
Bede vreemde ende ghebure,
Nader doghet van sire nature.
Tellefste, dat hi minne mede
Gherecht volc ende gherechtichede,
Ende hi tonrecht scuwe dan,
Ende hi gheve elken man,
Wat dat sijn es metten rechte,
Weder het heren sijn of knechte ;
Ende sta den gonen in staden,
Die met onrechte sijn verladen ;
Ende niemen ne spare int recht,
Weder het here si jof knecht ;
Want God maecte vander aerde
Al die menscheit van ere waerde. (L 198v. a)
Dat twalefste, dat hi blive ghestade
In sine achtinghe, in sinen rade,
In dinghen, die hem ghevet sijn moed,
Dat si sijn orbarlijc ende goed ;
Ende scuwe wiveliken sin,
Ende blive sonder vaer der in.
Dat dertiende, dat hem si becant
Al die cost, die loopt intlant; (C 99v. b)
Ende hi wete al harentare
Al des riken orbare;
Ende niene cronen die ondersaten
Vor den here van ghere ommaten, (H 74r. a)
Hen si of si om claghen comen,

1820 C, H niet en ; erdsche — 1821 H mare omme — 1823 C, H vremde — 1824 C na die d. v. der n. ; H dueght — 1829 C, H wat so s. — 1830 C, H wedert — 1832 H onrecht — 1833 C, H ende niemene en — 1834 C wedert si h. ofte kn. ; H wedert . . . . oft — 1835 C erden ; H erde — 1836 H alle ; C, H werde — 1837 H twelefste — 1839 C, H gheeft — 1840 C d. s. orbore sijn ; H d. s. sine orbare — 1842 H e. wese ; C, H onvervaert ; C daer — 1844 C al dien ; H alden — 1845 C, H al *ontbr.* — 1847 C niet en ; H niet ne — 1848 C here onmaten — 1849 H en si

---

1823 . . . . . proximum et remotum — 1833 . . . . . nullam penitus faciens differentiam in personis et gradibus quos deus creavit equales — 1837 quod sit fortis et perseverantis propositi in his que videbuntur sibi agenda: audax sine timore: et pusillanimitate — 1844 . . . quod sciat omnes exitus expensarum et non lateat ipsum aliqua utilitas que ad ipsum regnum spectat et non conquerantur subditi tui aliquo modo querimonie : nisi in casibus premissis in quibus poterit publice rei prodesse

Die teren horen jof te vromen.
Dat viertiende, dat hi sine wort
Niet te vele *bringhe* vort;
Si ghesprakich ende ghemate,
Ne spreke niet, henne si om bate;
Ende wese in lachen niet onghevoughe,
Dat hie den volke niet wers ghenoughe.
Dat vijftiende, dat hi die gone si, C LVI
Die den winen node es bi;
Ende sine herberghe ende sine sale
Ondaen ende open si tallen male
Alle*n*, die varen ende keren,
Ende bodscap bringhen van heren,
Ende hie conne dan ondersouken,
Wat elc brinct ute sinen houken,
Ende conne verheeschen over waer,
Wat *niemaren* loopt hier of daer;
Ende hi daer *bi* die onder saten
Troosten conne ende maten,
Ende ghedoghen hare simpellede
Ende hare wonderlike sede.
Vijfwaerf drie jof drie waerf vive
Sijn hier pointen, die ic scrive,
Die wel moghen staen in staden
Hem, die heren sullen beraden.

XXI.

In den mensche prouf ende marc, H XLIV, C LVII
Dat noit so cranc *dier*, no so starc

1850 C comen *i. pl. v.* horen ; C, H of — 1851 C d. h. ne wort ; H woort : voort — 1852 C n. t. v. en ; H te vele niet en ; L bringhen — 1853 C, H mate — 1854 C ende sp. n. en ware om bate ; H ende en sp. oec niet en si omme — 1855 C,H lachene ; C tonghewoughe ; H tonghevoege — 1856 C, H v. te wers ghenoeghe ; L ghe *van 't laatste woord bovengeschreven wegens gebrek aan plaatsruimte* — 1857 H dat *ontbr.* ; de ghene— 1858 C wine ; H wiven — 1859 L saghe, ghe *doorgehaald*, le *bovengeschr.*; h'b'ghe — 1861 C, H hem allen — 1862 C bodschepe ; H boetscepe — 1863 C, H ondersoeken — 1864 H bringt ; C, H uut ; hoeken — 1865 C, H ghevreeschen — 1866 C, H niemaren ; h. en d. ; L niewē — 1867 bi *ontbr. in L* — 1869 C, H simpelheden : seden — 1871 H vijfw'ven ; L w'f . . . w'f ; C, H ende driewaerf ; C wive — 1872 H pointe — 1873 C staen moghen — 1874 C, H willen b. — 1875 C, H an . . . . merc : sterc — 1876 H dinc ; L dīc ; C dinc (dier) *ontbr.*

1857 quod non sit de numero utentium vino : curia sua sit patens hominibus advenientibus. et quod sit intendens ad explorandum et inquirendum nova de omnibus : confortans subditos corrigens opera eorum : et consolando eos in adversi atibus : deferens quandoque et tollerans eorum simplicitates — *Voor vs. 1875 vlg. zie men het Latijn op blz.* 91.

God maecte onder hemelrike,
Men vant in iemen sine ghelike ;
Ende noit ne was creature
Wiser dan menschen nature. (C 100$^{r \cdot}$ a)
Wat so men vint, *dat* levet jof es,
Men vind iet ghelike des
Jof in gonen, jof in desen,
Ende dit moet met ghewelde wesen :
Men vanten stout als den lyon, (H 74$^{r \cdot}$ b)
Ende blod na des hasen doen ;
Milde als den hane mach menne kinnen,
Die sijn coren ghevet der hinnen ;
Vrec vindmen als den hond nochtan,
Dies niene mach ende niemen jan ;
Hart onghetemperd na des herts seden, (L 198$^{v \cdot}$ b)
Die dolende gaet van steden te steden,
Als die huusduve tam ende sochte,
Die men belghen niet doen mochte ;
Fel na des lewen maniere,
Alse die tortelduve goedertiere ;
Simpel na des lams aerd,
Scalc recht na den vos Reinaerd ;
Ghelijc der ree vint menne snel,
Traech als die bere vindmenne wel ;
Reine naden elpendiere,
Luxurieus na des ezels maniere ;
Overhorich als den naen,
Ende als die kemel onderdaen ;

1877 C en was ghemaect in erderike — 1878 C, H menne vant an iemene — 1879 C, H e. n. en (enne) — 1880 C, H wisere — 1881 C of ; H leeft oft es ; L dat *ontbr.* — 1882 H menne vindt hier tghel. ; C tghelike — 1883 C of . . . of ; H of . . . oft — 1885 C, H vantene; alse; lyoen ; C die — 1886 C, H blode — 1887 C, H alse die hane ; C men k. — 1888 H den h. — 1889 H vintmenne ; C, H die hont — 1890 C, H niet en ; C en ian ; H an — 1891 C zede ; H n. sherts — 1893 C, H alse — 1894 C, H en mochte — 1895 C naer ; H nature — 1897 C naer — 1898 H rechts — 1899 H den ree — 1900 C, H alse ; C vindmen ; H oec wel — 1901 C reene ; H beene ; C naar den eplend. — 1902 C esels ; H shesels — 1903 C alse ; C,H die — 1904 C, H alse

---

Bij vs. 1885 *is ingesprongen wegens een scheur in 't perkament. Voor* 1885 *vlg. zie men blz.* 34, *noot* 1 — 1895 malitiosus ut leena : privatus et domesticus ut columba — 1897 versipellis et dolosus ut vulpes : simplex et mitis ut agnus : velox et agilis ut capreolus : similis cervi in colore et quibusdam aliis dispositionibus : humilis ut pardus piger ut ursus : preciosus et carus ut elephas : vilis et stolidus ut asinus : rebellis ut parvulus rex : obediens et humilis ut pavo : garrulus ut strutio : utilis ut apis : dissolutus et vagabundus ut caper : indomitus ut taurus : recalcitrans ut mulus : mutus : ut piscis : rationabilis ut angelus : luxuriosus ut porcus : malitiosus ut bubo : utilis ut equus : nocius ut mus et universalitur non reperitur . . . .

Scadelijc ghelijc der muus ;
Sot ghelijc den voghel struus,
Wijs als dinghe*l* diene dwaesde nie ;
Nutte ende vromelijc alse die bie ;
Onsuverlijc als een zwijn,
Reine ende cleenlic als een conijn ;
Ende wat helpt, menne vint nemmermee
Noch dier upt lant, noch in die zee,
Noch voghel, no sterren anden trone,
No niet dat wast, lelic no scone,
No keselkin, no sant, no steen,
No oec ander dinc ne gheen, (C 100$^{r.}$ b)
Dat onder Gode wesen can,
Men vind ghelike hem anden man.
Hieromme heet hie die warelt clene
In Griex, die mensche al ghemene.
Dus salmen marken elken man,
Wat dese weet, wat dese can, (H 74$^{v.}$ a)
Ende met elken omme gaen,
Nadat sine dinghen staen.
Vort radic elken mensche dat, C LVIII
Waer so hi comt, in elke stat,
Dat hi sine herte niene set.
An mensche, die hem *an* ander wet
Houd, dan hem toe behort,
Want hets al ontrouwe ende mort.
Ende dies suldi een bispel
Al hier nu verhoren wel.

XXII.

Twee mannen camen up ene vaerd H XLV
Tidende tenen lande waerd ;

1907 L dinghe ; C, H alse ; C die dw. ; H de en dw. — 1909 H alse — 1910 C, H reene ; alse — 1911 C men vint — 1912 C up de zee ; H no . . . . noch — 1913 C, H sterre — 1914 C noch gheene dinc leelijc no scone ; H noch diere dinc noch scone ; L of *doorgehaald*, no *bovengeschr.* — 1915 C noch keselkijn noch — 1916 C noch ; H noch a. d. o. — 1918 C, H menne v. tghelike a. — 1919 C, H de (die) werelt — 1920 C de mensche — 1921 C, H merken — 1924 C naer dat ; H naer dien dat — 1925 H voert — 1926 C w. dat ; H w. so hi come telker — 1927 C, H niet en — 1928 L an *ontbr.* — 1929 C, H dan die hem — 1932 C hier al ; H hier af n. horen — 1933 C, H manne ; H quamen hare vaert

---

1916 . . . . nec aliquod ens ex omnibus entibus habens aliquod proprium quin id reperiatur in homine. et propter hoc vocatus est minor mundus et nunquam speres in homine qui non credit legem tuam

*D*een was een wise van Orient,
Ende dander was een Jode bekent.
Die wise reet ene mulinne,
Die hie up helt van beghinne,
Die hem drouch vleesch ende brood,
Ende wat hem in den wech was nood.
Die Jode die ghinc te voet,
Sonder spise ende sonder goet.
Als sie dus hare straten wanderen,
Favelende deen jeghen den andren,
Die wise erst den Jode vraghede,
An wat wette hie hem draghede, (L 198$^{v.}$ c)
Ende waer an sijn ghelove leghet.
Mettien die Jode weder seghet:
„Ic ghelove an enen God,
„Diet al hevet in sijn ghebod,
„Ende gheweldich in den hemel sit.
„Dits hie, daer mijn ghelove an bid; (C 100$^{v.}$ a)
„An desen hopic, dat hi sal
„Mire zielen gheven loon van al,
„Ende elken mede, die hem set
„In mijn ghelove, in mine wet;
„Ende noch es mine ghelove mede:
„Die es buten mire ghelovichede,
„Ende an mine wet niet ne houd, (H 74$^{v.}$ b)
„Dat ic hem wel *moet* met ghewoud
„Nemen sijn goed ende sijn leven,
„Wive, kinder, maghe, neven.
„Oec eist mine verdomenesse hiertoe,
„Eist dat ic hem ghenaden doe
„Jof hoveschede, jof enich goet.
„Nu mac mi dijns ghelove vroet,"

1935 C, H Deen; L teen — 1936 C ende *ontbr.*, tander; C, H iuede (H *steeds ue*) — 1938 C, H hilt — 1939 H droech; C spise e. br. — 1940 H e. dies; weghe — 1941 C juede — 1944 C, H faveleerde; anderen; L *tweemaal* deē, *'t eerste doorgehaald* — 1945 C eerst; H ierst; H vraegde: draegde — 1947 H ane; leght: seght — 1954 H miere; C l. ende val — 1956 C an . . . . an — 1957 C, H mijn — 1958 H wie dat es; gheloevelichede — 1959 C, H hem n. en h. — 1960 L moet *ontbr.* — 1962 C, H w. kindere nichten n. — 1964 C eeneghe ghen.; H ghenade — 1965 C of . . . of; H oft . . . . oft; C, H hovescheit — 1966 H maect; C, H gheloeven

---

1935 magus orientalis — 1938 quam nutriverat ad pratum suum — 1943 dum igitur fabularentur in via dixit magus iudeo que est lex tua et fides tua? — 1960 licitum est mihi tollere suum sanguinem et pecuniam suam: et accidens suum: et uxorem: parentes: et genitores: insuper maledictio est mihi si servo ei fidem . . . . . vel parco ei

Sprac die Jode. Doe seide die vroede :
„Ic doe", als die was sonder hoede.
„Tersten willic, dat goet ghescie,
„Vor aldat levet ter werelt, mie,
„Daer na den minen ende minen gheburen ;
„Ende inne wille ghene creaturen,
„Die God ghemaect hevet ende gheset,
„Weder si houden an mine wet
„Jof an ene andre, iet ghescaden ;
„Ende ic ghelove, dat ghenaden,
„Recht ende ontfarmicheit derbi,
„Ter werelt goet ghehouden si;
„Ende en dinct mi altoes niet goet,
„Datmen iemen onrecht doet.
„Mie dinct, als enen onnoselen man
„Enighe scade comet an,
„Dat mi *d*ert in al mijn lijf,
„Ic wille dat elc man, elc wijf
„Gheluc hebben ende ghesonde,
„Ende salich sijn haers lives stonde."
Doe sprac die Jode : „Wat daetstu dan, C LIX
„Jof die ghewelt dade enich man ?" (C 100^{v}· b)
Die wise sprac : „Inne bem niet so sot,
„Inne kenne inden hemel enen God,
„Gherecht, al wijs, diet al weet,
„Ende sine oghen ne dect gheen cleet,
„Want hijt al siet claer ter curen,
„Dat es in *sinen creaturen* ;
„Die den goeden den loon ghevet,
„Nadat si wel hebben ghelevet, (H 75^{r}· a)
„Ende den quaden tallen stonden

1967 C, H iuede — 1968 C alse ; bē ; H es — 1969 C teerst ; H tiersten — 1970 H leeft — 1971 H daernaer dan minen gheburen — 1972 C, H e. ic en ; H ghenen — 1973 d. g. ter werelt h. g. — 1975 C, H oft ; andere ; C an *ontbr.* — 1976 C, H hope, L d. ic (*met stippen er onder*) g. — 1977 H ontfermecheit — 1978 C behouden — 1979 H e. enne dunct — 1980 C, H iemene — 1981 C, H mi dinke (dunct) alse — 1983 H deert ; L vert — 1984 C ende e. w. — 1985 C, H hebbe — 1986 C, H si sijns levens st. — 1987 C, H die iuede sprac — 1988 C, H of — 1989 H ben; C ic ; C, L bē — 1990 C ic en — 1991 C, H g. ende w. — 1992 C ne *ontbr.* ; H en d. — 1993 C w. hij al cl. s. ; L ter (nu *doorgehaald*) curen — 1994 C sine ; L in sire naturen (*vgl. vs.* 2048) — 1996 C, H naer dat — 1997 C enten

---

1969 in primis volo bonum mihimetipsi et filiis generis mei — 1976 et credo equitatem et misericordiam servandam cuilibet viventi — 1981 si quid mali accidit alicui viventium quod id malum me contingat et me conturbet — 1993 cui nichil .... penitus celatur de his que latent in suis creaturis

„Loon ghevet na hare sonden.
„Hem so ghevic up die wrake,
„Mesdoet men mi in enigher sake."
Die Jode sprac: „Dits wel ghesproken! C LX
„Twi hevestu dine wet tebroken?
„Dune wercs een twint niet daer naer.
„Hoe es dat?" sprac die wise daer.
Die Juede sprac: „du best des wijs:
„Ic bem mensche alse du sijs,
„Du sies mi moede gaen te voet,
„Ende hongherich ende sonder goet,
„Ende du best wel gherust ende sat."
Die wise sprac: „Hets waerheit dat!"
Van den mule beetti saen,
Ende hevet sinen voed*er*sac ontdaen,
Ende gaf hem spise ende dranc,
Ende ghinc bi hem eenen ghanc,
Ende dedene een wile riden.
Dien Jode began therte verbliden,
Alse hi ghedroncken hadde ende geten,
Ende hi sachte was gheseten;
Ende gaf den mule *die* sporen,
So dats die wise hadde toren,
Alse hem mul ende man ontliep.
Naer den Jode dat hi riep:
„Dune beidt mijns, ic bem onteert."
Die Jode sprac: „Hebbic u niet gheleert, (C101^{r}·a) C LXI
„Die pointe van mire wet,
„Die ic wille houden al onbesmet?
„Ic hebdi vul recht ghedaen."
Mettien ghinc hi met sporen slaen.
Die wise riep na utermaten:

1998 C, H van haren s. — 1999 C h. s. gheve ic hem up — 2000 H in eeneghe zaken — 2001 C, H iuede; H hets w. — *Hier eindigt L; van 2002 af is C gevolgd, en wordt van L vermeld, wat op de overgebleven smalle strook van het uitgescheurde blad nog staat* — 2002 H heefstu; L twi hev — 2003 C werts; H wercs; L dune w. — 2004 L hoe es — 2005 L die iod; H dies — 2006 L ic ben; H ben — 2007 L du sie; H mede — 2008 L ende o — 2009 L ende d — 2010 L die w — 2011 L van d; H v. dien muul beetede hi — 2012 L ende he; C voetsac; H voedersac — 2013 L ende ga; H beede sp. e. dr. — 2014 L ende gh — 2015 L ende ded; H eene — 2016 L den i; H iuede — 2017 L als — 2018 L e — 2019 L s; C den sp.; H dien muul die — 2020 L s — 2021 L al; H muul — 2022 L na; H iuede — 2023 L du; H beits; ben ontheert; C bẽ — 2024 L die; H hebbic di; C hu — 2025 L die — 2026 L di; H wil; ombesmet — 2027 L i; H ic hebbe di al v. r. — 2028 L m — 2029 L d; H naer

---

2012 aperuit manticam suam

„Sultu mi in die wostine laten,
„Daer mi die leeuwe entie diere
„Verteeren sullen *harde* sciere;
„Of ic blive van hongre doot, (H 75^{r}· b)
„Of van dorste in dese noot:
„Doe met mi ontfarmichede,
„Ghelijc dat ic metti dede."
Die Juede en achte niet der wort,
Maer ghinc emmer jaghen vort,
Onthier ende hi so verre ontran,
Dat niemen andren en sach an.
Alse die wise was buter hopen C LXII
Van eeneghen troste, es hi ghelopen
Ter vulmaectheit van sire wet,
Want hi in talen hadde geset
Den Jode: of men hem dade hone,
Dat een God ware in den trone,
Diet al saghe claer ter curen,
Dat ware in sine creaturen.
Te hem hief hi hovet ende mont
Ende seide: „Heere, hets di cont,
„Dat ic dine wet hebbe ghehouden,
„Ende dine ghebode wel vergouden.
„Doet an desen Jode anschine
„Dijns selves eere entie mine."
Niet langhe naer dese tale C LXIII
Es hi comen in eenen dale,
Ende vint den Jode ghevallen,
Den scinkel ontwee met allen,
Ende in den hals gequetst zeere.

2030 L s.; H woestine — 2031 H leeuwen — 2032 H vertherens. harde sc.; C entie *i. pl. v.* harde — 2033 H oft; honghere — 2034 H ofte — 2035 H doet an mi ontfaermichede — 2036 L g; H met di — 2037 L d — 2038 L m'; H m. hi ghinc — 2039 L o — 2040 L e; H niemene — 2041 L a — 2042 L va; H troeste — 2043 L ter; H siere — 2044 L wan — 2045 L den i; H iuede — 2046 L dat I — 2047 L diet al; H s. wel t. c. — 2048 L wat wa; H wat; sinen — 2049 L the hē; H hant e. m. — 2050 L ende seide; H wel cont — 2051 L dat ic di — 2052 L ende dine gh; H gheboden — 2053 L doe an dese; H iuede — 2054 L dijns selves; H dijns selfs eere eist — 2055 L niet langhe; H na d. t. — 2056 L comt hi vort; H comt hi voert — 2057 L ende vint den; H iuede — *Met vs.* 2057 *eindigt de strook van L* (*recto*).

2035 age ergo misericorditer mecum sicut egi tecum — 2041 Quando vero magus desperatus fuit de cursu recordatus est perfectionis legis sue: et fidei sue: et eius quod dixerat iudeo — 2049 dirigens ergo caput in celum inquit deus meus tu nosti quia credidi in te et in tua lege et in tuis mandatis sanctificavi te sicut precipisti. confirma ergo apud iudeum laudem meam in te

Die muul verkende sinen heere, (C 101$^{r.}$ b)
Ende comt them waert omme eten.
Die wise die es up *gheseten*,
Ende so henen, ende liet den Juede
Stervende alse eenen ruede.
Maer die Juede die riep zeere :
,,Ne laet mi hier *niet* broeder, heere !
,,Ontfaerme mijns ! ic hebbe noot ;
,,Ic bem ghewont toter doot ;
,,Hout dine wet, vare niet en weghe ;
,,God hevet di ghegheven den zeghe.'' (H 75$^{v.}$ a)
Die wise sprac : ,,Twi lietstu mi alleene
,,Sonder ontfaermicheit ne gheene ?''
,,Neen,'' sprac die Jode, ,,dat laet gaen ;
,,Hets leden, datter es ghedaen.
,,Ic dede, dat mi mine *oudere* leerden,
,,Die wet, daer si hem oint an keerden.''
Die wise hilt vort sine wet,
Ende heeftene achter hem gheset,
Tote dat hi quam, daer waren Jueden,
Ende gaf den quaden hont den rueden,
Die daer na sinen ende dede.
Die heere vernam dit van der stede,
Ende hevet den wisen man ontfaen
Tsinen rade, ende eere ghedaen
Om die hovesche ontfarmichede
Entie doghet, die hi dede.
Dus eist : si twee ghedeelt in tween
Draghen selden over een,
Want elc sine wet hout over best,
Dus bliven die herten al ontvest.

(Tr. VII)
Liber de scribis (cap. 72).

Nu betaemt wel elken heere, H XLVI, C LXIV
Die bewaren wille sine eere,
Dat hi scrivers met hem houde ;
Vroede liede, jonghe ende oude,

2061 H coemt te hem w.,— 2062 C ghesetten ; H gheseten — 2063 H ende reet wech e. laet — 2064 H als — 2066 H en l. ; C nit — 2067 H ontfaremt — 2068 C bē ; H ic ben gequetst al t. — 2073 H iuede ; staen — 2075 H oud' ; C houde — 2076 H oyt — 2081 H saen s. e. d. ; C hende — 2082 H vernaemt daer v.d.— 2084 H te sinen; lieve — 2085 H omme; ontfaermichede — 2086 H dueght — 2088 H wel over een

---

2075 . . . hec est lex mea . . . . . in qua nutritus sum : inveni parentes meos et senes et antiquos perseverantes in hac lege — 2082 Audiens ergo rex illius civitatis opera illius magi . . . . . constituit eum baiulum suum

Die scone ende wel con*n*en dichten,
Entie met sconen worden verlichten. (C 101$^{v.}$ a.)
Connen, dat sijn heere wille ;
Entie connen decken stille
Eens lants heeren heymelichede.
Want ghelijc dat smeinschen *lede*
Scoenre sijn ghecleet dan naect,
Also eist dat men een dicht maect,
Daer men der waerheit niet uut en gheet,
Ende mense met sconen worden cleet.
So wert die heere daer omme ghepriset,
Dat hi lieden, so wel ghewiset,
Hevet tsiere heimelichede, (H 75$^{v.}$ b)
Ende wert te meer ontsien oec mede.
Dusghedane sullen die heeren
Houden in werdicheit ende in eeren,
Up dat mense ghetrouwe vint,
Ende sparen jeghen hem niet een twint.

Cap. 73, de nunciis.

Boden, die *heere* senden sal, C LXV
Moeten sijn besceeden al ;
Want men dat te sprekene pliet :
Daer die heere niet en siet,
Dat die bode sijn oghe es daer ;
Ende sijn ore over waer,
Daer die heere niet en hort ;
Ende daer sijn heere zwighet, draghet hi vort.
Hier bi waert den heeren goet,
Dat hare boden waren vroet,
Ende scuweden die dorperheden.
Die Persiene plaghen eere seden,
Alse heeren boden tote hem quamen,
Die waren van hoegher namen,
Dat sise gherne droncken maken :

2095 H connen ; C conen — 2096 H ende met — 2100 H smenschen lede ; C leden — 2104 H e. ment — 2105 H gheprijst : ghewijst — 2107 H heeft te siere — 2108 H onts. oecde me — 2109 H dusghedaneghe — 2110 H In werdecheden houden e. ; C heeren — 2113 C heeren ; H heere — 2116 C, H dat die h. — 2117 C, H daer die b. ; H tonghe — 2119 C, H dat die h. ; H hoort : voort — 2120 H zwijghet ; draeght — 2123 H scuwen — 2127 H gheerne : C dat : H dan

---

2100 quum significatio seu interpretatio sermonis est spiritus eius et dictiones sunt corpus : scriptura vero sermonis vestimentum — 2109 et condecet quod tu remuneres opera sua iuxta servitium tibi exhibitum — 2113 (Scias ergo quod nuncius sive missus demonstrat sapientiam mittentis) — 2116 et est oculus in his que non videt : et eius auris in his que non audit. et eius lingua in eius absentia — 2123 fugientem omnem turpidinem

Da*n* ondervonden si die saken
Entie heimelicheit dies heeren,
Ende hier af quam vele onneeren.
Hen sijn gheene messagiere,
Daer ic af dese dinc visiere, (C 101v. b)
Maer hoghe lieden, die weder ende vort
Uut draghen der heeren wort.

Cap. 74, de subditis domus proprie.

Heeren sullen hebben mede, C LXVI.
Altoes ende in elken stede,
Met hem vele haerre edelinghen,
Die in allen haren dinghen
Draghen sullen haren last,
Entie met dogheden also vast
Ende met *ghevene* an hem verhalen,
Dat si tlijf vor hem betalen
Tallen tiden in den noot;
Ende si eer vallen in die doot, (H 76r. a)
Eer si verliesen haren heere.
Dien sal die heere al*toes* doen eere,
Die hem dus sijn ghetrouwe ;
Ende daer hi ontrouwe ane scouwe,
Dien sal hi so van hem verstoten,
Dat si hem niet ne ghenoten
Onder die goede meer na dien.
Dus sal mense minnen ende ontsien :
Want alse een wel doet sonder danc,
So wert sijn wille also cranc,
Dat hem rouwet in sinen moet,
Dat hi omme niet was goet.
Hier endt die bouc, die es gheseit
Heimelichede der heimelicheit.

2128 C dat — 2129 H hoore h. — 2131 H henne — 2133 H mare — 2134 H wi dr.; C huut — 2138 H allen — 2139 H sullen draghen sinen l. — 2140 ende die ; duegden — 2141 C gheweene ; H ghevene an heere halen — 2143 H die — 2146 C aldus d. e.; H altoes — 2147 H oec ontr. an sc. — 2150 H niet en — 2152 H sien — 2153 H als — 2154 H so cranc — 2157 H boec — 2158 H heymeliche der heymelicheit.

Bladwijzer voor de in de Inleiding besproken Plaatsen.

Aanteekeningen.

(Vergelijk ook den bladwijzer).

Vs. 1—4. MAERLANT begint de door hem zelf gemaakte inleiding tot de *H. d. H.* met een aanprijzing van de deugd, die in het eerste caput van het *Sec. Sec.* zoo uitvoerig behandeld wordt (vgl. ook blz. 100). Voor de gedachte in vs. 3—4 wijst KAUSLER (*Denkm.* III, 299) naar *Die Bouc van Seden*, vs. 27—48, waar dezelfde idee, maar breedvoeriger ontwikkeld, wordt gevonden. Men vergelijke ook SENECA's spreuk (lib. 6 *de beneficiis*, cap. 3) : *habeo quod dedi, perdidi quod servavi.*

Vs. 19—22 geeft, zooals we reeds zagen (blz. 56, noot 2), een gedachte weer uit den Latijnschen proloog van PHILIPPUS. Een ongeveer gelijke uiting vindt men aan het slot van *Lksp.* III, 3, waar BOENDALE, na meegedeeld te hebben, dat dit derde caput getrokken is ,,uut vier duechden cardinale, alsose die oude wise screven", laat volgen (vs. 1243—1244) : *Hebbic yet misseit daer inne, dats ghebrec van minen zinne.* De lezing van L is in vs. 22 ongetwijfeld *tijc*, maar die vorm kan niet klankwettig zijn. Mogelijk zijn *tijch*, *tij(h)e*, *tijt*, welken laatsten vorm ik heb gekozen ; waarschijnlijk is de *c* een schrijffout voor *t*.

Vs. 29—30. De hss. C en H voeren hier ARISTOTELES sprekend in, L begint de verhandeling in de indirecte rede ; vs. 52 hebben alle drie ,,ARISTOTELES". MAERLANT is in dit opzicht niet consequent : Op tal van plaatsen blijft hij het origineel getrouw en is het ARISTOTELES, die in den ik-vorm tot ALEXANDER spreekt (265, 749, 769, 778 enz.), op andere vermijdt hij dien directen vorm (842, 1344 enz.).

Vs. 36. Een dubbele comparatief bij het adjectief, waarvan vs. 36 een voorbeeld geeft, is in het Middelnederlandsch zeer gewoon ; zie STOETT, *Synt.*[2] § 139 en FRANCK, *Alex.*, blz. 502.

Vs. 40. In alle 3 hss. staat *mesprise tale* in twee woorden geschreven. Als de text niet bedorven is, zal men 't wel als één woord moeten opvatten ; maar in *mesprisetale*, dat dan letterlijk vertaald smaadrede zou moeten beteekenen, is de *e* moeilijk te begrijpen ; een substantief *prise* (of *mesprise*) in de beteekenis lof (blaam) komt niet voor. Bovendien kan men in den text het woord niet met smaadrede vertalen ; het moet het Latijnsche *vicium* weergeven, zoodat *tale* hier dan vrijwel overtollig staat ; of, wil men het begrip *tale* er in brengen, dan zou men moeten vertalen : het is geen blaam, als men van den vorst zegt, dat enz. De plaats blijft eenigszins verdacht ; een substantief *mesprisetale* komt nergens anders voor. Misschien kan er oorspronkelijk gestaan hebben *mesprijs ende tale* (vgl. *Mnl. Wdb.* VIII onder *tale* 2). Laat men op *mesprijs*: *wet wale* volgen, dan krijgt men een goeden zin, maar een bevredigende emendatie is dit evenmin.
Ook zou de mogelijke fout in het subst. *mesprijs* (*mesprise*) kunnen schuilen. Kan er oorspronkelijk een samenstelling of constructie met *meskijf* hebben gestaan ? Vgl. *Mnl. Wdb.* IV, 1682. Aanm. I.

Vs. 52. *Echt* heeft hier blijkbaar reeds eenigszins tegenstellende kracht (vgl. het Latijnsche *sed* onder den text ; en zie *Mnl. Wdb* II, 510).

Vs. 59—60. In L ontbreken deze regels. Toch zullen ze, blijkens het Lat. (*oportet igitur* enz.) oorspronkelijk in den text hebben gestaan ; maar een tegenstelling *doghedenvrecken* is onbegrijpelijk. Misschien moet gelezen worden *brecken*. 't *Mnl. Wdb.* geeft maar één voorbeeld van *brec* (I, 1428), en dan nog met de beteekenis *indigentia*, die hier

niet past; maar *gebrec*, ook *gebrecke* komt voor in de beteekenis van zedelijk gebrek (*vitium*), *Mnl. Wdb.* II, 999. KILIAEN kent ook het woord *breck*, dat in het tegenwoordig Friesch, ook in de beteekenis van zedelijk gebrek, zeer gewoon is. In het Middelnederlandsch kan bij tal van woorden het praefix *ge* verdwijnen; op blz. 89 gaven we eenige voorbeelden van dat verschijnsel uit ons gedicht (vooral uit hs. L). Daarom schijnt mij de lezing *brecken : trecken* (*breken : treken ?*) alleszins aannemelijk. Vs. 59—60 dient men dan aldus op te vatten: (wij zullen u hier duidelijk maken), waar (met betrekking tot mildheid en gierigheid) de scheiding ligt tusschen deugd en ondeugd, waar ze uiteengaan, waar ,,bescedene miltheit" ophoudt en ,,dulle miltheit" begint en waar de scheiding ligt tusschen zuinigheid en gierigheid. De conjectuur ontvangt natuurlijk steun uit het Latijn, waar gesproken wordt van *de istis virtutibus et* v i t i i s.

Vs. 61. Van het gebruik van *si* als indicatief vindt men in het *Mnl. Wdb.* VII, 1038 vele voorbeelden.

Vs. 68. Men vergelijke met de lezing van L *Sp. der Sonden* 354: *die ter gulshede hem tockeren* (*Mnl. Wdb.* VIII, 424).

Vs. 74. In het *Mnl. Wdb.* III, 420 kan men tal van voorbeelden van *hi-uitlating* bij 3 praes. en impf. conj. vinden, waaronder verschillende uit de *H. d. H.*

Vs. 94. *Havene der armoede;* aldus geeft MAERLANT weer het Latijnsche *litora paupertatis*. Van het woord *havene* in fig. gebruik geeft het *Mnl. Wdb.* III, 186 eenige voorbeelden: *in sekerre havene; havene der zalecheit;* dit voorbeeld vond ik daar niet opgeteekend. In de daargenoemde voorbeelden kan men *havene* ongeveer weergeven met *veilig toevluchtsoord*, een beteekenis, die hier in vs. 94 natuurlijk niet past. 't Woord *havene* had in het Middelnederlandsch een uitgebreider beteekenis dan tegenwoordig; in *Mnl. Wdb.* III, 187 vindt men enkele voorbeelden, waar het gebruikt wordt in den zin van *strand, oever*. Aan die beteekenis, en dan met het bijbegrip *gevaarlijk* (gevaar opleverend voor schipbreuk) moet men hier denken (vgl. onze uitdrukking aan lager wal geraken). Volgens KAUSLER wordt dit beeld (*havene der armoede*) ook in *De Rose* gebruikt; hij verzuimt echter de plaats op te geven.

Vs. 103. C heeft *sin macht.* Bij MAERLANT komen dergelijke onverbogen vormen van de pronomina, ten minste in nom. en acc. sing. fem., weinig voor (vgl. FRANCK-VERDAM, *Maerlant's Stroph. Ged.*, Aant., blz. 154). In vs. 531 heeft C nog *din baroene.*

Vs. 107. C *sire lieder goet.* Voor den gen. *lieder*, die in C herhaaldelijk voorkomt, in H soms (vgl. 142, 211, 383, 628 enz.), zie men FRANCK, *Mnl. Gramm.*[2] § 174, Anm. I.

Vs. 108. C leest *onweselike*, dat het *Mnl. Wdb.* verklaart als ,,op ongepaste wijze (zooals het niet wezen moet)", in overeenstemming met KAUSLER; het woord moet het Latijnsche *inordinate, immoderate* weergeven. Het is zeer wel mogelijk, dat *onweselike* zijn aanzijn te danken heeft aan een verschrijving voor *onwiselike*, de lezing van L en H, die hier zeer goed past. C zit vol slordigheden, en verdere voorbeelden van een bijwoord *onweselike* schijnt het Middelnederlandsch niet te kennen.

Vs. 110. Vgl. *B. v. S.* (KAUSLER, *Denkm.* II, blz. 568), vs. 229: Ghef dat dijn es, ende dien men ghevet, *moets tu wanen dats noot hevet;* en MELIS STOKE, *Rijmkroniek* X, 1016—1019.

Vs. 115. *Name* beteekent hier ongeveer *reputatie*: vgl. *D. Doctr.* II, 2233 en 2890 *Scuwe name der vrecheit; Lksp.* III, 3, 699 *scuwet der vrecheden name.* — In C leest men *eenen name*; meermalen wordt in C de nom. in acc.-vorm aangetroffen (zie o. a. 336, 1185, 1844).

Vs. 125. *Opval*, misschien in tegenstelling met *rente*, ,,toevallige baten, emolumenten (*Mnl. Wdb.* V, 1893) ; voor *afval* (C, H) neemt 't *Wdb.* dezelfde beteekenis aan ; 't woord komt alleen hier voor.

Vs. 140. *Dan* absorbeert soms de er op volgende voegwoorden, vgl. FRANCK, *Alex.*, blz. 404 en STOETT, *Synt.*[2] § 141, Opm. III.

Vs. 160. Vgl. *Lksp.* III, 13, 59 vlg. ; vs. 64 : *dat hi en darf, hoe dat gaet, / sine hant van eneghen treken / ane sire liede goet steken, / waer bi dat hi valle om dat / in Gods ende des menschen hat.*

Vs. 165—168. In den *Koran*, ook bij de TROUWE BROEDERS (*Naturansch.*, Abh. XVII, blz. 78) wordt verhaald, hoe de stam der Adieten vernietigd werd door een orkaan (vgl. *ventum calidum*), welken God hun als straf voor hun goddeloosheid toezond. — *D. Doctr.* II, 1103 zegt : *Landshere, ghierech ende fel, / es dicke sijns lands verdreven / ende selc oec verloren dleven* enz.

Vs. 179. *Lksp.* III, 3, 4 (die mensche sal hem houden hoveschlike) onder arme ende onder rike / *groeten ende antwoorden gherne.*

Vs. 181. De bedoeling is blijkens het Latijn : ALEXANDER merk in dit alles het volgende op, vat dit alles aldus op : een klaar verstand is enz.

Vs. 198. *Mnl. Wdb.* V, 1238 verklaart : ,,hij zou daarvan verstoken blijven", maar vindt dan *in* onbegrijpelijk, en stelt daarnaast voor : ,,hij zou in dezen het spoor geheel bijster zijn." Ongetwijfeld is deze tweede vertaling beter. MAERLANT zal waarschijnlijk met *ontsetten* het Latijnsche *confundetur* hebben willen weergeven ; *daer inne* zal men dan moeten opvatten als *in (door) die bedrieglijke wijze van doen* ; mij lijkt de beste vertaling : bij die bedrieglijke pogingen wordt hij geheel van den goeden weg gebracht (onteerd, van eer en goeden naam beroofd ; vgl. *Mnl. Wdb.* onder *ontsetten* 2a).

Vs. 201. Misschien is de afwijkende lezing van H hierdoor te verklaren, dat de afschrijver rijk rijm heeft willen vermijden. Het is opmerkelijk, dat op eenige plaatsen, waar oorspronkelijk rijk rijm is geweest of in afschrift dergelijk rijm gemakkelijk kon ontstaan, de hss. een verschillende lezing vertoonen : In vs. 307—308 zal het rijm *rechte : rechte* wel oorspronkelijk zijn, in het *Mnl. Wdb.* vindt men eenige voorbeelden van *die rechte strate* (vgl. blz. 98 hiervoor), C en H lezen *rechte : slechte* ; in vs. 435 daarentegen vinden we in C en H rijk rijm : *onderdaen : ghedaen*, waar de lezing van L *onderdaen : vergaen* heel goed de oorspronkelijke kan zijn ; in vs. 499 schijnt mij *laten : ghelaten* van C en L de juiste lezing, H heeft *haten : ghelaten* ; in vs. 585 laten C en H het rijm *wijshede : eerlijchede* onveranderd, L heeft daar een bedorven text (zie later), terwijl in vs. 893 H een dergelijk minderwaardig rijm vertoont : *scoenhede, salichede*, waar C en L lezen *sconeit mede : salichede*, en daarmee misschien de oorspronkelijke lezing hebben bewaard.

Vs. 210. De lezing van H is *in dinde*, zoodat dit voorbeeld van een vrouwelijk *nide* (*Mnl. Wdb.* IV, 2382) dus vervalt, maar in C vinden we *in der nide* (vgl. echter 212).

Vs. 214. 't *Mnl. Wdb.* geeft maar één voorbeeld van *materie* = grondstof, bouwstof, in overdrachtelijk gebruik (uit *Sp. Hist.*) en verklaart : ,,een vruchtbaar veld voor". Het schijnt hier vrijwel synoniem met *radix* (wortel), vgl. ook 241.

Vs. 216. De opeenvolging is dus *invidia, mendacium, detractio.* In 't *Cancellierboeck* komt uit *invidia* als eerste dochter *detractio* (,,afradicheit") ; in de *Tafel van den Kersten Ghelove* is *detractio* (,,achterspraec") de vierde telg van *invidia* (vgl. JACOBS, *Nieuwe*

Doctrinael, blz. 69). In een tractaat over de zeven hoofdzonden, dat aangehaald wordt door TINBERGEN, *Con. S.*, blz. 146, komt uit *nidecheit verradenisse*. Wat is nu onder *verradenisse, verranesse* te verstaan ? De beteekenis is niet geheel vast (vgl. JACOBS, a. w., blz. 306, en *Mnl. Wdb.* VIII, 2264 ; ook zie men de definities in 't *Cancellierboeck* en de *Tafel*, hierboven genoemd). Hier schijnt mij de beste vertaling : afval van, trouwbreuk aan den landsheer, een trouwbreuk, die zich nog niet in daden uit. Een stap verder en er ontstaat haat (217).

Vs. 223. De Parijsche druk heeft *impugnantia*, *Utr.* 819 *repugnantia*, wat de juiste lezing zal zijn. Hiervan is *overhoricheit* de goede vertaling.

Vs. 246. Ik wijs hier op het aardig gebruik van *nagaen*, tegenover het Fransche *traduire* (*overbrengen*). ,,Volgen wij het Latijnsche woord met Dietsche woorden, vertalen we 't letterlijk, dan is 't", enz. In verband daarmee kiest MAERLANT in 247 *ghetrost*, dat hij uit *confido* haalt.

Vs. 270. Van *hem keren an* of *tot* (*te*) geeft het *Mnl. Wdb.* vele voorbeelden ; *hem keren* + *gen.* schijnt niet voor te komen, ik heb daarom (ten deele) de lezing van C gevolgd.

Vs. 273. *In sinen ghewinne hebben* (C, H) op te vatten als omschrijving van *ghewinnen* lijkt mij niet raadzaam ; het *Mnl. Wdb.* biedt daartoe geen steun. Toch verdient de lezing van C en H in verband met het Latijnsche *generare* de aandacht. Ik heb de lezing van L behouden. Men kan dan met het *Mnl. Wdb.* VIII, 1561 (onder *verdect hebben*) vertalen : ,,weelde heeft in zich besloten, bevat in zich den wellust." Met het oog op het Latijnsche *generare* en den geheelen gedachtengang, waarbij elke volgende ondeugd, uit de voorgaande gesproten, ook zelfstandig een plaats in de keten inneemt, ben ik geneigd om *sin* hier op te vatten als *gesin, gesinde* = gevolg (vgl. *Rose*, 9817. Ledecheit quam *met sconen ghesinde* daer). Op de weglating van het praefix *ge* bij verschillende woorden, een eigenaardigheid, die vooral hs. L sterk vertoont, is reeds vroeger gewezen. Men zou dan kunnen vertalen : weelde heeft in haar gevolg enz. In verband hiermee wijs ik er op, hoe MAERLANT de vertaling van het Latijnsche *generare* zooveel mogelijk tracht te variëeren ; te beginnen bij vs. 244 staat hij telkens voor dit woord, en vindt bijna steeds een nieuwe wending (244, 245, 250, 251, 253, 273, 275, 277, 279, 280—81, 282).

Vs. 276. MAERLANT laat hier een schakel uit, hij laat *avaritia* (*ghiericheit*) en *desiderium divitiarum* (*minne van goede*) samenvallen.

Vs. 277. Men kan *ghereit* hier opvatten als *gemakkelijk, licht*, wat een goeden zin levert. Toch verdient het de aandacht, dat alleen hier de vorm *ghereit* met *ei* voorkomt, overigens vinden we steeds *ghereet*, vijfmaal in rijm (zie blz. 87).

Vs. 287. Men lette op het parallellisme in gedachtengang en bewijsvoering bij deze genealogieën van ondeugden en deugden : vgl. het Latijn bij vs. 213 (*mendacium est radix* enz.), vs. 233—234 (*hoc est contrarium nature*), vs. 240 (*veritas est radix* enz.), vs. 257 (*hoc convenit nature*) en vs. 287 (*hoc est contrarium nature*).

Vs. 294. *Radinghen* verwerpt het *Mnl. Wdb.* Wel komt een subst. *radinghe* (het raadgeven) voor.

Vs. 299. *Bi clenen dinghen* is hier klaarblijkelijk de vertaling van *de levi*. Men zou eerder verwachten *met lichten dinghen*. Het Latijn, de geheele samenhang, eischt hier een woord, dat gemakkelijk, zonder moeite beteekent. Aan *bi clenen dinghen* die beteekenis toekennen gaat bezwaarlijk.

Vs. 306. De uitdrukking *plocken* (*plucken*) *ende sceren* ontmoette ik ook bij HILDEGAERSBERCH. In het gedicht *Vanden Serpent* komt ze voor (vs. 153: *die luden plocken ende scheren*, en vgl. vooral ook vs. 146: *die gans ghepluckt, tscaep ghescoren* en vs. 161).

Vs. 323—324. Vgl. *B. v. S.* (uitg. KAUSLER), vs. 240: *Ne doe niet alse die ypocrite, / die buten toghet dat hi wel levet.*

Vs. 343. Voor *vraghen ende toghen* (= discussieeren over) zie men blz. 98; *toghen* is onbegrijpelijk hier, maar leest men *toghe*, dan wordt aan 't rijm te kort gedaan. C (*vraghen*) en H schijnen beide de moeilijkheid gevoeld te hebben, en wijzigen den text met het oog daarop. Wat de lezing van H betreft, men zou *doen* als hulpwerkw. kunnen opvatten zonder veel beteekenis; zie STOETT, *Synt.*[2] § 253 en *Mnl. Wdb.* II, 234.

Vs. 350. *Weselijc* kan hier moeilijk met *werkelijk* worden vertaald. 't Verband eischt hier de beteekenis: wat wezen, gebeuren kan; maar andere voorbeelden van het gebruik van *weselijc* in dien zin ken ik niet. Wel komt *onweselijc* voor in de beteekenis van onwaarschijnlijk (zie *Mnl. Wdb.*). KAUSLER onderstelt, dat de dichter met *weselijc*, het begrip *providenter* (*prudenter* in mijn Latijnschen text) wil uitdrukken, hij geeft echter geen nadere verklaring. *Prudenter* doet denken aan een woord *wiselike*, maar *weselijc* hier door *wiselike* te vervangen gaat niet.

Vs. 355—361. Overeenkomstige lessen geeft de *D. Doctr.* II, 841—843; *B. v. S.* 374—376 (*Sulc man doet dinc in haesticheden,/ dat hem berouwet, alst es leden*); *Lksp.* III, 4, 155 (*Dinc die ghi hebt misdaen / pijnt u te beteren zaen*), en *Lksp.* III, 1, 149—155.

Vs. 375—376. C en L hebben zuiver rijm, H niet; de lezing van C, die begrijpelijk is, al levert ze dan geen fraaien zin, beantwoordt niet aan den Latijnschen text: *et debita reverentia tribuatur.* Het woord *vermaet* in L geeft moeilijkheid: CLARISSE (blz. 251) veronderstelt, dat het part. praet. zal zijn van een werkw. *hem vermaten* (afgeleid van het subst. *mate* = gezel, genoot), dat dan moet beteekenen zich niet van anderen onderscheiden (vgl. encanailleeren); deze gissing komt VERDAM (*Mnl. Wdb.* VIII, 2108) weinig aannemelijk voor; ook BILDERDIJK's voorslag *versmaet* te lezen voldoet niet geheel. — Beter schijnt het mij te denken aan een werkwoord *vermaten*, afgeleid van 't bijv. nw. *mate*, gering, onbeduidend. Een werkw. *maten*, vernederen, komt in het Middelnederlandsch vrij veel voor (*Mnl. Wdb.* IV, 1230). Die beteekenis past hier ook; men vertale dan: en de koning dale niet in de achting van zijn volk, hij worde niet gering geschat. Ik merk nog op, dat een rijm *aet: aert* (H) meer voorkomt. FRANCK vestigt op een dergelijk rijm in MAERLANT's *Alexander* (II, 985) de aandacht (zie ook *Sp. d. Sonden*, uitg. VERDAM, blz. XXXI, Inl.) In het tegenwoordig Friesch, waar inlautend *r* voor *n* en *d* verdwenen is, zijn dergelijke rijmen zeer gewoon.

Vs. 405. Quod rex appareat (zie blz. 99) coram hominibus cum regali apparatu et *armato exercitu*, heeft de Latijnsche bron. Waarschijnlijk is de Middelnederlandsche text hier bedorven; op grond van het Latijn verwacht men *met een here* (*met heeren ?*) *gewapent wel.* Vanden koning wordt verder gezegd, dat hij is: sedens nobilissime in dextrario suo *ornatu armorum pulcherrime decoratus.* Deze laatste passage, die van *rex* afhangt, schijnt door MAERLANT bij *dextrarius* (ors) getrokken te zijn.

Vs. 407. C, H lezen *ghevisiere: diere. Ghevisiere* dient dan te worden opgevat als pot. conj. achter *scoonste* (vgl. G. ENGELS, *Over het gebruik van den Conjunctief en de casus bij Maerlant*, Groningen 1895, blz. 78).

Vs. 411—415. De 2de Eng. proza-vertaling bij STEELE (*Ms. Lambeth*, 501) luidt hier: *And thanne ys it costome that he spede greet nedys, and to shewe divers thinges that ar fallyn.* Hier missen we dus *precinctos* dat M. met *bedect* vertaalt. In plaats van *precinctos* leest *Utr.* 819 *preteritos*, wat met de Eng. lezing overeenkomt.

Vs. 446 vlg. Ook hier vertaalt MAERLANT slordig: men vergelijke het Latijn. Vs. 452—453 schijnen door hem zelf ingevoegd te zijn; 't verband in 't Latijn tusschen den zin, ingeleid met *et propter hoc*, en den voorgaanden, is bij MAERLANT (454 *vort*) verdwenen.

Vs. 467—476. Men vergelijke *D. Doctr.* II, 2635: Enen wisen man hoert men leren,/ dat die coman sal hanteren / sine marct in groten steden / die in wet staen ende in vreden; daer vele lieden tsamen comen, / dat soe moet hem sere vromen; / ende dat si oec scuwen dlant, / dat een quaet here heeft in hant, / oft daer die here meer verteert, dan / sine rente wel ghedraghen can. HILDEGAERSBERCH spreekt een dergelijke gedachte uit in *Dit is van drien Coeren*: waar de koopman recht en vrijheid vindt, ,,dair wil die coopman tlant verzoecken: soe comt die baet uut allen hoecken." Dat de graaf, die het recht van ,,geleide" bezat, den koopman drukkende lasten kon opleggen, is bekend en dat de kooplieden tot laat in de Middeleeuwen dringend bescherming noodig hadden tegen roofridders, daarvan leveren ons de herhaalde klachten in Middeleeuwsche geschriften het bewijs (vgl. o. a. J. TE WINKEL, *Maerlant's Werken*[2], blz. 254—255 en blz. 308).

Vs. 483. De lezing van C, H *wreetheit* voldoet mij beter dan *vreckeit* van L (vgl. het Latijn: *crudelis*); volgens het *Mnl. Handwdb.* kan *vreckeit* echter ook (in welk verband?) de beteekenis wreedheid hebben.

Vs. 495. Het *Mnl. Wdb.* haalt deze plaats aan en verklaart *spreken met* als ,,*omgaan met* (een vrouw, waaronder ook vleeschelijke omgang begrepen is)". Dat hier aan vleeschelijken omgang gedacht moet worden, en *spreken* euphemistisch gebruikt is voor *coire*, bewijst het Latijn. In den *Lksp.* vond ik nog een paar plaatsen, waar *spreken* in dergelijke beteekenis gebruikt kan zijn: *Lksp.* III, 23, 176: Miltheit can borghe breken ende ooc *scone vrouwen spreken* en *Lksp.* III, 23, 95, waar de staf wordt gebroken over heeren, ,,die setten hare joyen / in tafelronden ende in tornoyen / ofte in *scone(n) vrouwen spreken.*" Hier hebben we *spreken* zonder voorz. (trans.?), dat blijkens het verband niet alleen onschuldigen omgang hebben met kan beteekenen.

Vs. 505. *Den duut*, de lezing van L, heb ik vervangen door *deduut* (C, H); *duut* komt echter als verkorte vorm van *deduut* een enkele maal voor, o. a. ook in *Nat. Bl.* III, 498 (vgl. *Mnl. Wdb.* II, 480 en 92).

Vs. 519. C, H *dien*, dat. plur.; vgl. STOETT, *Synt.*[2] § 173.

Vs. 524. MORIZ HEYNE, *Körperpflege und Kleidung bei den Deutschen*, geeft blz. 103 een plaats uit TACITUS, *Germ.* 23, waaruit valt af te leiden, dat de Romeinen de Germanensoms dronken maakten om achter hun geheimen te komen. Volgens *H. d. H.*, vs. 2124 vlg. pasten de Perzen een dergelijk middel toe om de gezanten van vreemde vorsten aan het spreken te krijgen; *B. v. S.*, 908 (uitg. KAUSLER) geeft al het spreekwoord, dat tegenwoordig nog in gebruik is: ,,*an droncken man ende ionghe kinden / mach men waerheit ondervinden.* — Voor *ghehinge* (var. *ghinghe*) verwijs ik naar *Mnl. Wdb.* II, 1134.

Vs. 536. De lezing *na der huren* (,,naar hunne bezoldiging", *Mnl. Wdb.* III, 741) is hier stellig te verwerpen; vgl. het Latijn.

Vs. 563. MAERLANT's vertaling is hier minder gelukkig. Het Latijnsche *attendere* zal men hier wel moeten opvatten als *assequi*, 't Fransche *atteindre* (zie DUCANGE, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*). MAERLANT schijnt het op te vatten als waarnemen, opmerken. De vier dingen, waardoor de vorst bereikt, dat zijn onderdanen hem

gehoorzaam zijn, zijn ongelijksoortig : twee eigenschappen worden genoemd, die de vorst zelf tegenover zijn onderdanen dient te bezitten, de twee andere woorden noemen gevoelens, die het volk ten opzichte van den vorst moet hebben ; men lette op de kruisstelling. *Curialitas* geeft MAERLANT weer door *besceden milde* (570) ; het woord heeft hier ongetwijfeld ruimer beteekenis. Bij DUCANGE vond ik : qui curialis est liberalis est quia prompte tribuit et est magnificus quia magnos sumptus facit in magnis operibus.

Vs. 581. Letterlijk : Dat is zonder de minste vrees (vgl. *Mnl. Wdb.* onder *twint* 2 ; VIII, 828). De zin van vs. 581—582 is deze : dan behoeft bij den landsheer niet de minste vrees te bestaan, dat hij niet gemind wordt ; dan behoeft hij niet te twijfelen, of hij wordt gemind. Zoo laat zich de ontkenning *ne* in vs. 582 verklaren.

Vs. 585 vlg. Hier zijn blijkbaar alle hss. bedorven. De fout zal zijn uitgegaan van een afschrijver, die *waert* (*wert*) = dignus, carus, vgl. bijv. vs. 687, opvatte als 3 pr. s. van worden ; als gevolg daarvan werd *si* (conj. pr.) aangezien voor 't pron. *si*. Het komt mij met het oog op 't Latijn voor, dat de oorspronkelijke lezing is, zooals die in den text is voorgesteld. L is dan, toen de plaats eenmaal onbegrijpelijk was gemaakt, wel ver afgeweken om een verstaanbare lezing te vormen ; C is 't minst bedorven (*so* voor conj. pr. *si*), hier is het enkelvoud *clemme* bewaard ; *sine* (C) heb ik vervangen door *dine* (vgl. L : *si hem*).

Vs. 599. *Ende tonstade* is niet duidelijk. 't Latijn kan geen licht verschaffen, MAERLANT bekort hier. Men zal *loopen* wel met *tonstade* moeten verbinden, en dan vertalen : en loopen over, tot groot nadeel van de menschen (vgl. *Mnl. Wdb.* V, 941) ; of misschien : op heel ongeschikten tijd ? (in den oogsttijd bijv.).

Vs. 606. De lezing van L voldoet minder dan die van C, H. Waarschijnlijk moet men lezen : *die God ter werelt wille sinden*, en dan in vs. 605 natuurlijk ook *winden* (vgl. 't Lat. : *ventorum, quos . . . emittit*). *Wille* heeft dan of zoo goed als geen beteekenis (vgl. STOETT, *Synt.* § 243, Opm. III), of moet worden opgevat als : de goedheid heeft, wel wil.

Vs. 614. *Grote scade ende grote smitte* moet als nadere verklaring van 't subject *ditselve* worden opgevat.

Vs. 625—626 zijn een invoeging van MAERLANT. 't Latijn heeft alleen : tamen in eis maxima utilitas imminebit (624). Eenzelfde gedachte vinden we *Sp. Hist.* III, 8, 93, vs. 195—198, waar M. ook dezelfde rijmwoorden gebruikt : Wi nieuwer en vinden beschreven, / dat noit so goet volc ontfinc leven, / en *moeste meester ende here* / *over hem hebben, sout staen in deere.* Vgl. ook STOKE, *Rijmkroniek* VII, 721 : *Want elc lant moet hebben here,* / *sallet bliven in sijn ere.* In vs. 625 verwacht men eerder *want* (C, H) dan *maer.* Misschien wil de dichter zich met dit *maer* enz. nog eens uitdrukkelijk keeren tegen hen die mochten willen beweren, dat de wereld wel den vorst kan missen.

Vs. 665. *Nat. Bl.* II, 2555 zegt MAERLANT : ontsiet die clenen, ghi grote heren ! / misselijc, hoe die saken keren.

Vs. 678. Waarschijnlijk is beter *men . . . int* (C, H) en heeft de afschrijver van L *ment* geschreven onder invloed van *int* in den volgenden regel.

Vs. 688. *Per fidem castra tenentur* zegt het Latijn. Een overeenkomstige gedachte vindt men bij STOKE X, 503 vlg. : alwaer de grachte noch also groet / ende oec drewerf also diepe, / ende een muer daer omme liepe / twee roeden dicke, dre roeden hoech, so eest al dat niet en doech. / *De trouwe liede ende oec de goede,* / *dat is van der stat de hoede.* Ook MACCHIAVELLI betoogt, dat de vesting op zich zelf den vorst niet kan beveiligen : ,,Die beste Festung ist, seinem Volke nicht verhaszt zu sein ; denn wen das Volk haszt, dem helfen Festungen nicht,'' enz. (*Boek van den Vorst,* Duitsche vertaling van A. W. REHBERG in RECLAM's *Universal-Bibliothek,* no. 1218—1219, blz. 107). Het

Mnl. Wdb. V, 1505 vertaalt vs. 688 aldus: „Trouwe maakt, dat de verdedigers van vestingen zonder vrees kunnen zijn." Bij deze opvatting is de constructie van den Middelnederlandschen zin eenigszins ongewoon. *Onvervaert* zou kunnen staan voor *onverwaert* (incustoditus, improtectus) en dan bij *vesten* behooren: Trouw houdt vestingen, zelfs al zijn de verdedigingswerken overigens gebrekkig. Maar ook tegen deze lezing is wel het een en ander in te brengen.

Vs. 692. *Beloven* moet men hier waarschijnlijk opvatten als gecoördineerd met *trouwe*; dan is *dat bescouwe* te vertalen als bedenk dat wel, houd dat goed in 't oog. Wil men *beloven* als object nemen bij *bescouwe* (imperatief), dan moet *bescouwen* hier wel worden opgevat als naleven; vgl. *Mnl. Wdb.* I, 1004.

Vs. 695. Over goede en kwade (gelei) geesten handelt uitvoerig *Lksp.* I, cap. 6 en 7.

Vs. 706. In het *Mnl. Wdb.* IV, 255 vindt men onder *leelijc* een paar voorbeelden van (*leelijcke*) *eeden sweren bi costumen.* Vs. 705—706 zijn aldus op te vatten: Landsheeren zullen er zich voor hoeden dikwijls te zweren (vloeken), van het zweren een slechte gewoonte te maken. Het verdient de aandacht, dat de beteekenis van *sweren* hier het midden houdt tusschen een eed doen en de beteekenis, die daaruit is voortgekomen, vloeken; men moet hier denken aan het al te lichtvaardig Gods naam ter bekrachtiging van zijn woorden of beloften aanroepen. Het betaamt den vorst niet zijn woorden door een eed te bekrachtigen zegt vs. 709, zijn koninklijk woord moet voldoende zijn, hij late het zweren (hier dus reeds in minder gunstige beteekenis) aan het mindere volk over (vs. 710). Vgl. TINBERGEN, *Con. Summe*, blz. 303: „Het is grote sonde te lieghen, „als voerseit is, mer noch veel meerre sonde ist te zweren, of dat hem een versweert, „ende wantet so seer anxteliken is te zweren, daer om verbyedet onse lieve here so seer. „Niet in dien, men en mach wel bi wilen sweren alst noot is, als voor gherecht of om „ghetuuch te draghen, alsmen weet dat die sake goet ende waer is, diemen sweret of „des ghelijcs, daert noot is te sweren, daer en ist gheen sonde; mer *dicke sweren ende* „*versweren is dicke sondighen*"; zie verder blz. 304 over „die vlaminghe, die selden „woert spreken, si en sweren enen eet of twee daer toe"; en blz. 305 over de „seste „manyer van sweren, als men *dorperliken* sweret van onsen lieven here of van sinen „heilighen."

Vs. 714. *Sware ede* = meineeden? (vgl. de var.).

Vs. 715. Voor de lezing van C, H, waar *daar* (*der*) niet is uitgedrukt vgl. FRANCK, *Alex.*, blz. 410.

Vs. 760. Over „fisisiene" en astrologen aan het hof der Fransche koningen in de Middeleeuwen vindt men interessante bijzonderheden in *Wetenschappelijke Bladen* 1911, 4de deel, blz. 185 vlg.: *Hoe men in vroeger eeuwen in Frankrijk voor zijn gezondheid zorg droeg.* KAREL VI had niet minder dan 22 geneesheeren; KAREL V zou nooit iets doen, wat gezondheid of hygiëne betrof, zonder zijn astroloog THOMAS DE PISAN te raadplegen (vgl. *H. d. H.*, vs. 784 vlg.).

Vs. 779. *Van* heeft hier de beteekenis: met betrekking tot, wat aangaat; *onteren van* vertaalt *Mnl. Wdb.* V, 1036 hier met: op onteerende wijze berooven van. *Onteren van den live* komt ook voor *Sp. Hist.*[2], 33, 73. Men vergelijke hier ook vs. 2023.

Vs. 784. *Ic wilstu;* de afschrijver (of MAERLANT zelf?) heeft hier den vorm van willen laten overeenstemmen niet met zijn subject, maar met het erop volgende pronomen.

Vs. 789—791. De schrijver van het *Sec. Sec.* geeft om aan te toonen, dat langs den weg der verstandige redeneering alles in de schepping is te doorgronden als voorbeeld PLATO qui cognovit per istam viam (*hier* in vs. 789) naturam partium compositarum ex contrariis qualitatibus et coloribus in sua generatione per comporationem ad res compositas et per hoc habuit scientiam *de ideis et rebus formatis; Utr.* 819 (vgl. ook

KAUSLER) heeft scientiam *de sideribus*; in de Fransche vertaling van het *Sec. Sec.*, waarvan HÉRON een analyse geeft (zie blz. 68) staat *l'être des choses et la science des idées;* in de 2de prozavertaling, door STEELE uitgegeven (*T. P. V.*, blz. 65) vond ik *knowynge of sterrys and thynges formed. Sideribus*, dat ook in MAERLANT's Latijnsch hs. zal hebben gestaan (vs. 791) is natuurlijk fout en te wijten aan een afschrijver, die *rebus* in *sideribus* veranderde, omdat dit caput over de astronomie handelde. Om dezelfde reden heeft de afschrijver van H in vs. 790 ook *dinghen* veranderd in sterren. In het Latijn wordt dus gezinspeeld op de Platonische theorie van de ideeënwereld en de stoffelijke wereld. MAERLANT heeft, ook in verband met zijn bedorven text, hiervan niet veel begrepen en levert een vertaling, die volkomen onbegrijpelijk is. In verband met den gedachtengang, dat alles gemaakt is *probabili de causa et certissima ratione* wijs ik er nog op, dat *bevaen* (vs. 788) hier niet moet worden weergegeven door *overleggen, overpeinzen*, zooals *Mnl. Wdb.* II, 1172 wil, maar liever door *omvatten*: al het geschapene wordt omvat, omgeven door, of (iets vrijer) in al het geschapene is te bespeuren de *ratio*, het verstandige inzicht, de logisch scheppende geest van God.

Vs. 795. L heeft *gheraken*, C, H *ghenaken*. In 't Latijn vinden we *pervenire ad; ghenaken + dat.* komt voor in de beteekenis deelachtig worden; van *gheraken* met *dat.* zijn geen voorbeelden bekend, wil men dit woord houden, dan zou misschien *te* ingevoegd kunnen worden, maar *ghenaken* schijnt mij de beste lezing.

Vs. 811. Vgl. *Lksp.* III, 3, 872 (875: want die worp diemen comen siet / quetst men, dan diemen ensiet niet).

Vs. 813. Met het oog op 't Latijnsche *prudentius declinantur* heb ik aan L's lezing hier de voorkeur gegeven.

Vs. 816. Dat is een soort van (een poging om te) vermijden zonder dat men zich nadeel berokkent; zonder dat men er slechter op wordt? (al baat het niet, het schaadt ook niet). In den *Rijmbijbel*, 33785 zegt M.: men mach niet scuwen dat sal ghescien / al eist also dat wijt vorsien.

Vs. 823—826 zijn door MAERLANT ter verduidelijking ingevoegd, terwijl hij een paar „exempelen", die de Latijnsche text nog geeft, uitlaat; in vs. 827 heb ik de lezing van C, H gekozen (vgl. *prenoscunt* in 't Latijn).

Vs. 830. *Hem*, nl. den menschen.

Vs. 833 vlg. Dezelfde gedachte, hier uitgedrukt, vindt men in den „*Trésor*" van BRUNETTO LATINO (vgl. LANGLOIS, blz. 339: „celui qui fist tout peut déroger aux lois qu'il a édictées; (c'est là ce que l'on appelle miracles). Vs. 833—836 kan men aldus weergeven: God onderwierp in de schepping niets aan zulk een strenge wet, dat hij zijn Goddelijke almacht daardoor geweld aandeed, grenzen stelde (God legde zijn macht nooit zoozeer aan banden, of indien hij wilde, hij kon een zaak een ander beloop doen nemen). Eigenaardig is de zinsconstructie in 836, waar de ontkenning *ne* wel moet afhangen van vs. 834 *noit dinc so vaste* enz. We hebben hier, naar 't schijnt, een contaminatie van twee constructies: *wildi, soe ghinc enen andren telt* en *hi sette . . . noit dinc so vaste no so staerke, soene ghinc enen andren telt.*

Vs. 877. MAERLANT vat *conveniunt* (*convenerunt*, *Utr.* 819) hier letterlijk op, terwijl natuurlijk de figuurlijke beteekenis bedoeld wordt (*consenserunt*, *Utr.* 318).

Vs. 899. *Live* is hier natuurlijk op te vatten als buik, onderbuik, ingewanden.

Vs. 910. C, H lezen *ghenoughelijchede*, L *ghevoughelikede*. *Ghevocch* en *ghenoech* worden in hss. dikwijls met elkaar verward ; ook door uitgevers verkeerd gelezen (zoo las KAUSLER, *H. d. H.*, 864 *ghenoughe* in plaats van *ghevoughe*). Hier leveren echter beide woorden een goeden zin : *Mnl. Wdb.* II, 1822 vertaalt *ghevoughelikede* met voorrechten, goede dingen ; *ghenoughelijchede* als vertaling van 't Latijnsche *delectabilia* kan evenzeer goed zijn (vgl. CLAR., blz. 357).

Vs. 924. De afschrijver van L schijnt het woord *dyete* niet te kennen, ook vs. 943 knoeit hij in dat woord. Misschien komt het in 't Middelnederlandsch niet veel voor, in 't *Mnl. Wdb.* vond ik het niet ; in 't *Mnl. Handwdb. diëte* = reis- en teerkost.

Vs. 929. Ge hadt daarvan (van die ziekte) geen last, (ge liept geen gevaar), is natuurlijk de beteekenis ; *Mnl. Wdb.* IV, 2508 brengt deze plaats onder *noot hebben* = *behoefte hebben*, wat wel een vergissing moet zijn.

Vs. 931—932. *Bedi* en *derbi* wisselen in varianten wel meer (*Mnl. Wdb.* II, 26).

Vs. 941—942. Ik zou hier willen vertalen : En die het lichaam, wat zijn stoffelijke eischen betreft, in al zijn lusten kort hielden. Het *Mnl. Wdb.* II, 1823 wil *ghevouchte* hier vertalen met ,,juiste maat''. In verband met *setten nauwe* en het pluraal, voorafgegaan door *allen*, schijnt mij die beteekenis hier slecht te passen. Ook het Latijn steunt die opvatting niet.

Vs. 954. Ik heb de lezing van L *so men* enz. behouden : *so* kan als voegwoord staan aan 't hoofd van een vergelijkenden bijzin in de beteekenis van als, gelijk : dat nie ghesciede . . . soo over vele vromicheiden, *soo* daer ghesciede ; hens so bequame (er is niets zoo heerlijk) *so* honech ende gout (zie deze voorb. *Mnl. Wdb.* VII, 1445). Na de conjunctie *dan* wordt een volgend voegwoord (*dat*) in den regel verzwegen (STOETT, *Synt.*[2] § 141, Opm. III). C verzwijgt hier na *alse* ook de conj. *dat*. Logisch bestaat hier tusschen hoofd- en bijzin ongelijkheid, evenals in de voorbeelden, boven gegeven. Het schijnt mij daarom een aannemelijke veronderstelling, dat achter dit *so* van L (logisch gelijk staande met *dan*) de conj. *dat* kon worden weggelaten.

Vs. 960. *Swaer van daghen* voor oud, bejaard zal wel een ongewone uitdrukking zijn, die haar ontstaan aan rijmnood te danken heeft. Ik vermeld hier nog eenige plaatsen, waar mij het ongewone gebruik of de ongewone beteekenis van *swaer* opviel : 714 *sware ede* (meineeden ?) ; 1141 *die winde sijn dan* (in den herfst) *swaer* ; 1288 *die tonghe es swaer* (ponderosa) ; 651 *de sware slach* (C, H) = doodslag.

Vs. 966. *Moet . . . suveren* (purgat) bevalt mij, ook in verband met de zinsconstructie beter dan *hoede . . . suvere*. — *Overvollicheit* en *overtollicheit* (— *tullich*) wisselen in varianten (*Mnl. Wdb.* V, 2339). Voor *overtullicheit* leest men ook dikwijls *overtuldicheit* (V, 2301) en *onvertuldicheit* of — *duldicheit* (vgl. *Tijdschr.* XIX, 237). Ik heb *overtullicheit* gekozen, dat meermalen in eenzelfde verband voorkomt als hier (vgl. *Mnl. Wdb.* V, 2304) ; terwijl het *Mnl. Wdb.* slechts twee voorbeelden geeft van *overvollicheit* : deze plaats (*H. d. H.*, 966), waar er drie varianten *onverduldicheit* enz. naast staan, en een plaats uit de *D. Doctr.*, waar het ook naast twee andere lezingen (*overtullecheit*) staat.

Vs. 974. *Ghewoud* = ,,redding, heil, behoud'' (*Mnl. Wdb.* II, 1940). De bedoeling is : ,,lichte spise'', deugen voor hem (Lat. *valeo*), zijn gezond voor hem ; hij houde zich aan dat regime.

Vs. 988. Ook in C staat *ghevene*. Deze bewijsplaats voor een Middelnederlandsch *ghenen* vervalt dus ; vgl. *Mnl. Wdb.* II, 1400, en *Tijdschr.* VI, 297.

Vs. 990. De lezing van L verdient m. i. de voorkeur : *upwerpen* kan men dan hier als subst. opvatten. Het woord komt meer voor in de beteekenis van oprispen (ook *opwerpinge*=oprisping), en die beteekenis moeten we hier blijkens het Latijnsche *eructare* hebben ; van *leelijcheit* (C, H) als zaaknaam geeft *Mnl. Wdb.* IV, 259 alleen dit voorbeeld.

Vs. 1020. Ik geef voor dezen lastigen regel het veel uitvoeriger Latijn (te beginnen bij vs. 1015) : et propter hoc dixerunt quidam philosophi quod magis proficit vespertina comestio quam meridiana (vs. 1017): quia meridiana comestio recipit calorem diei. quoniam sensus operantur et animus vexatur (vs. 1018) propter ea que audit homo : et rationatur : et propter cogitationem : et propter multa incommoda : que corpus circumveniunt ex calore et motu. et propter hoc in hora meridiana diffunditur caliditas naturalis per exterioia corporis et ideo tunc multum debilitat stomachum et fit impotens ad decoquendum cibum (vs. 1021). verumtamen in cena vespertina enz.

De gedachtengang in den Latijnschen text is duidelijk genoeg ; wat MAERLANT daar, sterk bekortend, van maakt is verre van helder. Tusschen vs. 1019 en 1020 kunnen misschien een paar versregels uitgevallen zijn. Tracht men het Middelnederlandsch op den voet te volgen, dan zou de vertaling te beginnen bij vs. 1018 aldus kunnen luiden : want de warmteverdeeling overdag in 't menschelijk lichaam, de onrustige gemoedsgesteldheid overdag werkt (werken ?) zoodanig .... Hier begint de moeilijkheid : 't Werkwoord (*si, siet*) staat in 't enkelvoud, terwijl men meervoud zou verwachten en — hebben we hier *zijn, zien* of *zieden ?* (Ook kan *soe* pron. en adv. zijn). Vatten we de eerste helft van vs. 1020 op als : is zoodanig (aan *zieden* zou ik liever niet denken), dan moet de tweede helft wel beteekenen: dat de spijs nutteloos verbruikt wordt, dat het eten ,,niet helpt'', maar een intransitief *verdoen* komt nergens anders voor. Vatten we *dat* op als *dat het*, dan moet dat *het* als samenvatting van de oorzaken in 1018—1019 genoemd, gelden, en we krijgen een transitief *verdoen*, maar daarmee nog geen bevredigende vertaling, te minder, omdat vs. 1021 heel slecht bij vs. 1020 aansluit. Men zou in vs. 1020 eer verwachten: dat de natuurlijke *warmte*, die noodig is voor 't verteringsproces verdwijnt, naar alle kanten verspreid word (*diffunditur* enz.) ; ten gevolge daarvan wordt de maag koud (vs. 1021) en dientengevolge ,,verderft der spisen ganc'' (vs. 1022).

Vs. 1029. *Tenen male* moet hier beteekenen één van die twee keer (één van die twee maaltijden ?) en niet, zooals *Mnl. Wdb.* IV, 971 wil : ,,*(niet) geheel*''. Tijdens de vroege Middeleeuwen at men, in onze Westersche landen ten minste, 2 keer daags : een ,,ochtenmael'' en een aventmael'' ; later (reeds in de 12de eeuw) nam het aantal maaltijden toe tot 4; vgl. Dr. A. SCHULTZ, *Das häusliche Leben in Mittelalter*, blz. 297, en ook Dr. FLORENCE E. J. M. BAUDET, *De Maaltijd en de Keuken* (A. W. SYTHOFF, Leiden), blz. 2. BOENDALE zegt nog, in den *Lksp.* I, 15, vs. 59 vlg. : Men seit, die hem daer toe set / dat hi eenwerf sdaghes et / dat hi gheestelike leeft / ende wie hem daer toe gheeft / dathi tweewerf et daghelike / dat hi leeft menschelike / ende die driewerf et ofte mee / dathi leeft alse vee.

Vs. 1032. *Over nuwe* is hier op te vatten als plotseling, zonder overgang (als iets nieuws, als nieuwigheid). '*t Mnl. Wdb.* IV, 2424 geeft het verkeerdelijk weer met ,,van voren af aan''. 't Bijw. *nieuwelike* kan ook die beteekenis *plotseling* aannemen (*Mnl. Wdb.* IV, 2425).

Vs. 1034. Het *Reg. San. Sal.* zegt : Omnibus assuetam jubeo servare diaetam, Approbo sic esse nisi sit mutare necesse (BIERVLIET, a. w., blz. 17).

Vs. 1039—1045. *Reg. San. Sal.* (BIERVLIET, blz. 33) : Tu nunquam comedas, stomachum nisi noveris ante / purgatum, vacuum cibo quem sumpseris ante. Ex desiderio poteris cognoscere certo. / Haec tua sunt signa : subtilis in ore diaeta. JACOB CATS, die in zijn *Tachtigjarige Bedenckingen*, 2de deel, talrijke *Middelen, dienende tot bewaringe van de Gesontheyt uit de Gront-regels der Hooge-Schoole van Salerne* trekt, vertaalt dit aldus

(vgl. *H. d. H.*, vs. 1043—1046): Voorts als'er yemant wil gewisse peylen weeten / dat hij niet langer dient te blijven sonder eeten, / Siet als het speecksel dun komt vloeijen in den mont, / so weet dat aan de maag het voetsel is gesont. — Op verschillende plaatsen, waar overeenkomst bestaat tusschen *Sec. Sec.* en het *Reg. San. Sal.*, kan men CATS vergelijken. Zoo vindt men bijv. ook bij CATS ongeveer dezelfde voorschriften, die *H. d. H.*, vs. 1027—1038 en vs. 1039—1042 worden gegeven.

Vs. 1061. Aardige natuurschilderingen van de jaargetijden vindt men ook meermalen bij WILLEM VAN HILDEGAERSBERCH ; in *Die Rose* (uitg. KAUSLER, vs. 43 vlg.) ; en — in verband met de hygiëne — ook bij JACOB CATS (*Tachtigj. Bed.*, 3de deel) ; vgl. ook het hiervoor op blz. 110 besproken gedicht.

Vs. 1084. Hier vinden we vier verschillende lezingen voor het Latijnsche *aeri simile est.* C heeft 't verb. *gheliken + datief*, B 't adj. *ghelijc + datief* : ,,en aan de lucht gelijk in dat" (= in die qualiteiten). Een subst. *ghelike + genitief* (en de gelijke van de lucht in dat opzicht) zou ook goeden zin leveren. Maar de vormen *gheliker* van H, en *gheliken* (*ghelikē*) van L schijnen mij onverklaarbaar. Misschien is L's lezing bedorven uit *ghelijc in dat*, de lezing van B, die mij met het oog op 't Latijn de beste schijnt. CLARISSE's text heeft *de* lucht (alle hss. lezen *der*), en 't *Mnl. Wdb.* (II, 1245), die lezing overnemend, vat *ghelike* op als bijw. (*eveneens*) en beschouwt *dat* als voegw. (= zoodat). Deze verklaring van den regel, die ook niet in overeenstemming is met het Latijn, moet nu natuurlijk vervallen.

Vs. 1088. Met den vorm *ghtidich* in L vergelijke men in vs. 963 *ghouden* voor *gehouden*.

Vs. 1090. ,,Eieren, die men dan (in de lente) gemakkelijk kan krijgen."

Vs. 1094. ,,Niet duidelijk is hier de beteekenis van nuwe", zegt 't *Mnl. Wdb.* IV, 2424 ; ,,men verwacht de beteekenis gepast, geschikt, of nuttig, goed voor de gezondheid. Doch het is niet duidelijk, hoe die uit nieuw kan worden afgeleid." Onder beteekenis 3 (kol. 2423), ,,nieuwmodisch, in den smaak, naar den laatsten smaak" geeft het Wdb. voorbeelden als : ,,cleinoden ende marserye, die den vrouwen waren nye;" ,,in groten princen hove ben ic (*Vleierij*) herde wellecome ende in allen tiden bin ic daer even nuwe." We komen hier al dicht bij de beteekenis, in 1094 vereischt : Wat in den smaak valt, is gezocht, aangenaam (wordt gewenscht, is wenschelijk). De beteekenis in den smaak geeft hier trouwens ook reeds een goeden zin (aderlaten wordt veel gedaan). Het. *Glossarium* bij de *Bloeml. uit Mnl. Dichters* wil *nuwe* weergeven door geschikt, gepast.

Vs. 1106. De zee staakt haar ,,hoog zich verheffen" ; zie *Mnl. Wdb.* onder *breken* (I, 1434), en FRANCK, *Alex.*, blz. 432 ; vgl. ook *Wdb. der Ned. Taal* III, 1259 onder *breken*.

Vs. 1109. De lezing van L *hard* blijft dichter bij het Latijn dan die der andere hss. De verandering van *hard* in *vaert* zal waarschijnlijk gemaakt zijn door een afschrijver, die zich niet kon vereenigen met een rijm *hard : waert*.

Vs. 1127. *Hete* (L) moet hier opgevat worden als imperatief van *eten*, zooals de afschrijvers van H en B blijkbaar ook hebben gedaan. Voor de vertaling van *sake* zie men *Mnl. Wdb.* VII i. v. *sake* 3.

Vs. 1129. Over de *pumeghernaten* (*malum punicum*), hare eigenschappen en geneeskracht spreekt MAERLANT *Nat. Bl.* VIII, 543 vlg. ; over *cauwoerden* (*cucurbita* ; vs. 1124) *Nat. Bl.* X, 157.

Vs. 1141. Metrisch voldoet het vers beter, wanneer *alle* (H, B) wordt ingelascht. *Swaer* = hevig, guur ? vgl. *Mnl. Wdb.* VII, 2470 en zie de aant. bij vs. 960.

Vs. 1144. De afschrijvers schijnen moeite met dezen regel te hebben gehad: we vinden vier verschillende lezingen. Wat die van L betreft, *verlaten*, het *Mnl. Wdb.* VIII, 1985 geeft deze plaats als eerste voorbeeld van een *intransitief verlaten* = ophouden, een einde nemen. Van de verdere voorbeelden zijn enkele niet duidelijk, en geven alle het intr. *verlaten* alleen in zeer speciale beteekenis. Voor *verslaen* (lezing van B) zie men *Mnl. Wdb.* VIII, 2453; voor *slaen* (C) VII, 1218. Op grond van het Latijn: *facies terre* sua caret pulchritudine lijkt het mij niet onmogelijk, dat oorspronkelijk in den text heeft gestaan *der erden ghelaet.* Het is dan de vraag, welk werkwoord in de eerste helft van den regel moet worden ingevuld.

Vs. 1154. *Houden* of *houden an*? Beide komen voor in de beteekenis van naleven (zich houden aan): dat ic dine wet hebbe ghehouden, *H. d. H.*, 2051 (vgl. *Mnl. Wdb.* II, 628); die an mine wel niet ne houd, *H. d. H.*, 1959 (vgl. *Mnl. Wdb.* II, 641). Daar L en B bovendien beide *houden* hebben zonder *an*, heb ik de lezing van L laten staan.

Vs. 1158. Volgens het *Mnl. Wdb.* VI, 1353 wordt *riden* in de beteekenis van *coïre* uitsluitend gebruikt met betrekking tot het paren van dieren; daarom vertaalt het *Wdb.* dit *riden* in vs. 1158 door reizen (kol. 1350). Deze opvatting schijnt mij verkeerd; *riden* moet hier wel door MAERLANT gebruikt zijn voor geslachtsverkeer hebben: bij elk der vier jaargetijden worden in het *Sec. Sec.* wenken gegeven voor den *usus veneris.* Bij de lente wordt gezegd: *et proficit in eo usus veneris* (vgl. blz. 46); bij den zomer *venus parce petatur* (vgl. vs. 1130); bij den winter *nimius motus et venus non nocent* (vgl. vs. 1193). Steeds worden raadgevingen voor *motus* (*pinen*) en *usus veneris* samengekoppeld. Hier bij den herfst moet *pinen ende riden* dan ook wel de vertaling zijn van *motus corporis et usus veneris*, de lezing van den Parijschen druk. *Campbell* 177 heeft hier *exercitia et motus corporis*, *Utr.* 819 alleen *motus corporis*; maar een vergelijking met de overeenkomstige passages bij de andere jaargetijden leert, dat *Campbell* 177 en *Utr.* 819 stellig corrupt zijn en de Parijsche druk den juisten text heeft bewaard. Misschien is *riden* dan hier uit rijmnood door MAERLANT gebruikt voor geslachtsverkeer tusschen menschen.

Vs. 1159. *Pusoen* (drank, geneesdrank) schijnt hier wel de speciale beteekenis van purgeerdrank aan te nemen. In de *Natuurk. v. 't Geheel-Al* vind ik vs. 1071: laten ende nemen pusoene es al quaet dan te doene, waar een dergelijke beteekenis moet worden aangenomen; vgl. ook *N. Doctr.*, vs. 1429 (uitg. JACOBS).

Vs. 1183. L heeft blijkens het Lat. *pigmentum* de juiste lezing bewaard tegenover C, H, B; maar vgl. *Mnl. Wdb.* VII onder *spise*, kol. 1747.

Vs. 1195. *Tuterste coude* is hier de vertaling van (*pre*) *nimio frigore* en zal dus op te vatten zijn als de zeer strenge kou en niet, zooals *Mnl. Wdb.* VIII, 1024 wil, als de „van buiten werkende" koude.

Vs. 1209. L *onder oude*; vgl. onder den last der jaren bezwijken.

Vs. 1211. *Van roukeloosheden* kan hier, op grond van de voorbeelden, die MAERLANT geeft, beteekenen: door zorgeloosheid. In 't Latijn wordt echter een tegenstelling gemaakt tusschen natuurlijke en toevallige doodsoorzaken, en behalve het gebruik van te veel (en niet *onghetidighe*) spijzen, noemen vele hss. ook nog andere oorzaken (zie het Latijn onder den text). Voor 't Middelnederlandsch is het ook redelijker diezelfde tegenstelling aan te nemen en *van roukeloosheden* op te vatten als door toevallige omstandigheden. Dat het Middelnederlandsche *roekeloos* tot de beteekenis *toevallig* naderen kan, blijkt uit enkele voorbeelden in het *Mnl. Wdb.* VI, 1507.

Vs. 1220. Voor 't gebruik van melk in de Middeleeuwen verwijs ik naar de reeds genoemde dissertatie van Dr. FLOR. BAUDET (*De Maaltijd en de Keuken* enz.), blz. 125; hierin vindt men tal van bijzonderheden over het gebruik van de spijzen en dranken, die in de *H. d. H.* worden aangeprezen.

Vs. 1231. Voor het vet worden, om het dik worden te bevorderen ; men lette weer op het *contraria contrariis*. Ook de Salern. school behandelt in een apart caput despijzen, die voeden en aanzetten : nutrit et impinguat triticum, lac, caseus infans, / testiculi, porcina caro, cerebella, medullae, / dulcia vina, cibus gustu jucundior, ova / sorbilia, et dulces ficus, uvaeque recentes (BIERVL., blz. 46).

Vs. 1237. Na de opsomming van ,,de saken, die den lechame wac ende vet maken," waarbij als laatste raad wordt gegeven *exercere vomitum* (het ,,keren uter maghe"), gaat de Latijnsche bron verder : vomitus enim lavat corpus et stomachum purgat ab humoribus pessimis et putridis (vs. 1235) et si fuerint humores pauci in stomacho confortabitur calor ad digerendum (vs. 1236) : corpus implebitur humiditate et pinguedine *et multis utilitatibus* (multo melius et valius *Utr.* 819 ; precipue *Campbell* 177) si cum hac dispositione contingat habere gaudium, letitiam (vs. 1238) enz. Hoe moet nu vs. 1237 worden opgevat ? Deze regel is de vertaling van *et multis utilitatibus* of een der afwijkende lezingen der andere hss. (*valius* = *validius ?*). *Help toe* van L zal staan voor *helpt toe* en *als diere* is dan misschien *also diere*, nog wel zoo krachtig, krachtiger (als vertaling van *validius ?*), of moet men lezen *als seere, also seere* = nog wel zoo zeer, dus : nog meer ?

Vs. 1250. *Bute allen spele* moet hier de vertaling zijn van *extra mensuram* (het veel in de zon gaan heeft MAERLANT niet, zie Latijn) en dus beteekenen, zoo dat het de perken te buiten gaat, veel te lang. Dezelfde beteekenis heeft *bute spele* in vs. 1256, waar men moet vertalen : veel te erg, te dikwijls stoelgang (dus diarrhee) hebben. Wel vond ik in mijn Latijnsche bron geen passage, die hieraan beantwoordt, maar uit *T. P. V.* van STEELE, blz. 76 blijkt duidelijk, dat de plaats zoo moet worden opgevat. Ik geef ter vergelijking het Middelengelsch van af ,,pinen vele" (vs. 1249) in onze vertaling : To travaill besily, and stond yn the sonne ; too goo over mesure, to slepe byfore mete upon a hard bed; to thynk mekyl, and to drede, and to entir yn bathis of unclene water, and to drynke mekyl old wyn, and to ete salt metys ; *mekyll out-passynge out of the wombe* enz.

Het *Mnl. Wdb.* VII, 1671 vat *spel* in vs. 1250 op als uitspanning, tijdverdrijf en vindt die bet. ook voor vs. 1256 waarschijnlijk. Bij die verklaring zou een psychische oorzaak voor vermagering tusschen de physische ingezet zijn, terwijl de Latijnsche bron juist de psychische oorzaken achteraan zet ; in het cap. *de his que impinguant* is dit het duidelijkst op te merken, in *de his que macrant* schijnt 't mij dat *mentem sollicitare* (1252) van zijn plaats is geraakt. Stellig moet voor beide plaatsen (1249 en 1256) aan *buten* (*allen*) *spele* dezelfde beteekenis worden toegekend, die het *Mnl. Wdb.* VII, 1679 opgeeft voor *uten spele* : buiten de schreef, de grenzen te buiten (gaan).

Vs. 1254. Wegens de lezing van L heb ik het zwakke part. praet. van *souten* hier gekozen.

Vs. 1256. Zie vs. 1250.

Vs. 1269. Voor de eigenaardige wisseling van *ic-men* vergelijke men vs. 1439 (maar zie ook o. a. vs. 1446 en de opm. bij vs. 30) ; op een dergelijke wisseling wijzen FRANCK-VERDAM, *Stroph. Ged.*, Inl., blz. XLVI.

Vs. 1276. Van 't werkw. *ruten* met *ooren* als subject vond ik in 't *Mnl. Wdb.* geen voorbeelden (vgl. ook *Taalk. Bijdr.* II, 73) ; daarom heb ik de lezing *tuten* van H, B genomen.

Vs. 1293. Voor de bereiding van *sukerrosaet* (en *honechrosaet*) zie men *Nat. Bl.* VIII. Vs. 790 aldaar beveelt *honech rosaet* aan voor het zuiveren van de maag : (ze) confortiert des menschen maghe / ende suvertse van menigherhande plaghe enz. (vgl. ook BAUDET, a. w., blz. 122, noot).

Vs. 1294. Over de geneeskracht van *aloëshout* spreekt MAERLANT *Nat. Bl.* IX, vs. 59 vlg. ; over *mastic Nat. Bl.* X, 604 ; vgl. VAN LEERSUM, a. w., blz. 260.

Vs. 1310. De lezing van B schijnt mij hier de beste.

Vs. 1311. *Ruta, foeniculum* enz. vindt men in de Middeleeuwen herhaaldelijk aangeprezen als goed voor de oogen ; bij MAERLANT o. a. in *Nat. Bl.* X, 282 en 547.

Vs. 1319. *Vardighe* (L) kan misschien goed zijn naast *varinghe* (C, H, B) ; dan moet men 't natuurlijk opvatten als snelwerkend (vgl. *Mnl. Wdb.* VIII, 1162).

Vs. 1326. *Lieden* is hier gebruikt in de ongewone beteekenis van volken, natiën ; meermalen wordt, juist in het rijm, een woord gebezigd in een ongewone opvatting (vgl. bijv. 960, 1141, 1158).

Vs. 1328. Uit het Latijn blijkt, dat aan de ,,fisisiene'' gevraagd wordt een ,,medicijn'' om gezond te blijven ; *sieken* in vs. 1328 kan dus niet goed zijn ; een tegenstelling *sieken : ghesonden*, die de afschrijvers in den text hebben gebracht, past hier niet. Men mag dunkt me veilig aannemen, dat in vs. 1328 *phisiken* heeft gestaan, en over 't bezwaar van 't onzuiver rijm (vgl. vs. 873) heen stappen. Een ander bezwaar is dat *phisike* gewoonlijk beteekent geneeskunde of natuurkunde ; een enkele maal schijnt echter de beteekenis van *phisike* te naderen tot die van geneesmiddel, geneeskundige behandeling (zie *Mnl. Wdb.* II, 817). De vertaling van deze plaats uit de *H. d. H.* luidt bij de voorgestelde verandering aldus : Aan hen verzocht men een leefregel te geven (*talem medicinam*), en hoe de gezonde mensch met nauwgezetheid (*met sire pinen*) dat voorschrift kon volgen, zoodat hij geen andere geneeskundige behandeling noodig had. Het *Mnl. Wdb.* geeft deze plaats onder *pine* (VI, 355), en laat den text onveranderd ; maar in den onveranderden text kan ik geen goeden zin vinden.

Vs. 1334. BARTHOLOMEUS ENGELSMAN geeft in zijn *Boeck van den proprieteyten der dinghen* eenzelfde middel om de maag te reinigen, vgl. LANGLOIS, a. w., blz. 140.

Vs. 1342. Men zal hier wel een nominatief *dinghe* moeten aannemen ; vgl. *Mnl. Wdb.* II, 200.

Vs. 1358. Misschien is de lezing van C, H, B *ghescaden* hier te verkiezen boven die van L.

Vs. 1365. L heeft hier den Vlaamschen vorm van grof, *grouf*, dien MAERLANT steeds gebruikt ; vgl. FRANCK, *Alexander*, blz. 484, en zie verder voor dien vorm FRANCK-VAN WIJK, *Etym. Wdb.* onder *grof*.

Vs. 1365. *Berinzwel*, vgl. *Mnl. Wdb.* I, 946. Men kan het woord hier veilig vertalen door *varkenszwoord*, dat in de Middeleeuwen gegeten werd (vgl. M. HEYNE, *Das Deutsche Nahrungswesen*, blz. 292) en ook nu nog gegeten wordt. In mijn Latijnschen text vond ik geen voorbeelden van *grossa cibaria* genoemd ; misschien heeft MAERLANT zelf voorbeelden moeten zoeken, en *berinzwel* stellig wel tot de ,,grove spisen'' meenen te mogen rekenen ; ossenvleesch noemt hij ook als zoodanig in *Nat. Bl.* II, 3577 (*ets te verduwen pine*).

Vs. 1380. Over 't gebruik van sausen bij vleeschspijzen zie men BAUDET, a. w., blz. 77.

Vs. 1381. Vgl. CATS (*Tachtigj. Bed.* III, cap. XIV). Hier is een groot verschil waar sich een dier onthout, / of op een schralen berg, of in het groene wout : / en of het heeft verkeert ontrent de dorre landen, / daar yeder voelt de son met heete stralen branden *enz.* BART. ENG. zegt op dit punt : les herbes de montagnes sont meilleures pour les bêtes que celles des vallées.

Vs. 1384. In vs. 1322 waar L *bevroeden* absoluut gebruikt, hebben de varr., evenals hier, *ghevroeden*.

Vs. 1388. *Salmaticus* (*salmasticus Utr.* 819) is *salmacidus* zoutig zuur (zie DUCANGE).

Vs. 1393. De *Imago Mundi* zegt (LANGLOIS, blz. 95): Certains lieux souterrains sont peuplés de sales bêtes venimeuses ; les eaux qui ont passé par là sont mortelles à boire ; vgl. ook *Nat. Bl.* VI, 525 vlg.

Vs. 1401. *Versch water.* Blijkens het Latijn (aqua frigida) moeten we hier *versch* als *koud* opvatten (vgl. de l'eau fraîche). Deze beteekenis vond ik niet in 't *Mnl. Handwdb.*

Vs. 1411. *Die* = voor iemand die (indien men hem drinkt enz.); vgl. STOETT, *Synt.*[2] § 58.

Vs. 1412. Over den goeden invloed van den wijn op het menschelijk gestel wordt in Middeleeuwsche werken herhaaldelijk gesproken, bv. door BART. ENG. (aangehaald bij BAUDET, blz. 119) ; in den *Lksp.* I wijdt BOENDALE een heel caput (32) aan wijn, „die beste liquore, die God ye worden dede." In KAUSLER, *Denkm.* III, blz. 222 vindt men „een sproke up den wijn", waarin evenals in den *Lksp.* gezegd wordt : „die goede wijn verlicht den zin, subtylheit brinct hi ter herten in" (vgl. *Lksp.* I, 32, vs. 19). In al deze drie werken vindt men dezelfde denkbeelden als hier in de *H. d. H.* worden verkondigd ; ook op het „te maten innemen", 't „drinken int ghevoech" (vs. 1411) leggen ze alle den nadruk.

Vs. 1417. *Starc ghemoet* beteekent hier niet, zooals 't *Mnl. Wdb.* II, 1373 wil, opgewekt, maar stoutmoedig, koen blijkens het Latijnsche *audacem* ; een dergelijken invloed schrijft *Lksp.* I, 32, 21 aan den wijn toe.

Vs. 1425. *Verkeren* is hier veranderen in ongunstigen zin, verkeerd maken ; hier in 't bijzonder dik, opgezet maken.

Vs. 1455. Ik heb hier de lezing van C en H *bevolen* gekozen ; *belovet* van L moet wel fout zijn.

Vs. 1458. Voor *te lone* zie men *Mnl. Wdb.* IV, 770.

Vs. 1459. *Dat dat* van L = *opdat* (*hi*) *dat ?*

Vs. 1470. Men zal hier *die ondersaten* (vs. 1471) als nadere verklaring van *men* in vs. 1470 moeten opvatten.

Vs. 1473. *Die volle tijt* (*fertilitas temporis*) beteekent hier een vruchtbaar seizoen, een overvloedige oogst(tijd), vgl. *Mnl. Wdb.* onder *tijt* (VIII, 348).

Vs. 1476. *Ghetidighe reghen ;* de bedoeling is : een regen, die nog te juister tijd valt, waarvoor 't tijd werd en die dus juist van pas komt. GASTER (a. w.) vertaalt uit 't Hebreeuwsch : (than) *a fruitful rain after drought.*

Vs. 1489—1491. Blijkens het Latijn is de zin deze : De „openbare gerechtigheid" onderneemt geen zaak (= vormt zich geen oordeel, velt geen vonnis) zonder met het verstand te rade te gaan, zonder verstandelijke overwegingen. Vs. 1491 is volgens C en H : en heeft het verstand (aan zich) verbonden ; volgens L : en het verstand heeft deze (gerechtigheid) gebonden, dus leidt haar. Of moet men in L *ē* vervangen door *en* en vertalen : of ze gaat gepaard met, werkt samen met het verstand ?

Vs. 1493. Voor *gheprisET* zie men *Mnl. Wdb.* II, 1473.

Vs. 1495 vlg. ,,Bedecte gherechtichede'' vormt haar oordeel uit gevoelsoverwegingen (vgl. *fides seu credulitas*). *Ghesceet* in vs. 1497 staat natuurlijk tegenover *ghebonden* in vs. 1491.

Vs. 1501. De Latijnsche bron, die hier herhaaldelijk werkt met *ergo*, zonder dat daardoor den lezer — mij ten minste — de gedachtengang duidelijker wordt, gaat na de definitie der beide soorten van gerechtigheid verder met : ergo apparet ut prediximus quod rex assimilatur in iustitia simplici glorioso altissimo. De vertaling daarvan vindt men in vs. 1501—1502, een minder gelukkige vertaling voorzeker, want men is geneigd *in desen* (vs. 1501) te laten slaan op de ,,bedecte gerechtichede'', wat de bedoeling van de Latijnsche bron zeker niet is. — Daarna slaat MAERLANT zich zoo spoedig mogelijk door deze duistere redeneeringen heen, hij laat veel onvertaald en eindigt het Tractaat over de gerechtigheid met de cirkelspreuk.

Vs. 1511 vlg. De Latijnsche text is hier en daar bedorven. In de eerste plaats dient men om de keten te sluiten in sectie 8 *mundi* te lezen in plaats van *subditorum*, zooals reeds is opgemerkt (blz. 13). Waarschijnlijk zal *valatus* (sectie 2) staan voor *vallatus* (vgl. in onze vertaling vs. 1520, *ombeloken*). Voor *collaudatur* (sectie 6) lezen sommige hss. en drukken *colligitur*. Misschien is de oorspronkelijke lezing *collectatur* van *collectare* (collectas seu tributa colligere, DUCANGE). Verder is in sectie 5 natuurlijk *stipendiarii* te lezen. — De symbolieke en mystieke beteekenis van deze cirkelspreuk, die niet alleen een korte samenvatting is van de voorafgaande beschouwingen over de gerechtigheid, maar ook in ruimeren zin verband houdt met de wijsgeerige opvatting der schrijvers van God en de wereldorde, komt in onze Middelnederlandsche vertaling natuurlijk in 't geheel niet tot haar recht. Volgens Prof. T. J. DE BOER, die zoo vriendelijk was mij eenige inlichtingen te geven over deze achtspreuk, zooals ze bij IBN ABI OSAIBIA voorkomt (vgl. blz. 49), kan het Arabisch van de eerste sectie ongeveer aldus worden weergegeven (vgl. vs. 1511—1518) : de wereld is een tuin, die bevochtigd wordt door heerschappij. De derde spreuk (vs. 1521—1522) vat MAERLANT zooals we zagen (blz. 104) volkomen verkeerd op ; in sectie 4 (vs. 1523—1526) wijkt hij geheel af van de bedoeling van het Latijn (de vorst is de herder, die beschermd wordt door zijn grooten, zijn edelen (zijn leger heeft het Arabisch) ; daarvoor geeft hij zijn voorstelling van den vorst als den beschermer der onderdanen tegen de aanmatiging der grooten, als ,,der keerlen God''. Hier hebben we dus een interessant voorbeeld, dat MAERLANT den Latijnschen text volkomen terzijde schuift om eigen ideeën te verkondigen. Waarschijnlijk is in vs. 1527—28 (sectie 5) de Middelnederlandsche text bedorven. Ik stel voor om in overeenstemming met het Latijn te lezen : *die men houden moet om ghelt* (KAUSLER, *Denkm.* III, blz. 325 wil *souden*, maar men vergelijke het Latijnsche *substentati*). Vs. 1529 moet dan natuurlijk het woord *ghelt* uit vs. 1528 weer opvatten. *Fortuna* vertaalt MAERLANT met *aventure* (vs. 1529), dat in het Middelnederlandsch wel in concrete beteekenis (fortuintje, toevallige bate, zie *Mnl. Wdb.* I, 494) voorkomt. Men zal hier toch zeker aan vaste lasten moeten denken. Misschien heeft MAERLANT bij zijn vertaling de abstracte beteekenis van *fortuna* in den geest gehad. In vs. 1531—1536, de zevende spreuk, geeft in de eerste plaats de uitdrukking *met maten ende metter gherechtichede* (vs. 1533) eenige moeilijkheid. ,,Naar recht en billijkheid ?'' vraagt *Mnl. Wdb.* IV, 1222. 't Latijn kan hier geen licht geven. Kan MAERLANT door die uitdrukking ook een zekere beperking, verzachting hebben willen geven aan den zin : ,,geset sijn in die nederste stede'' ; ze nemen de laagste plaats in in de maatschappelijke orde, maar dienen toch naar recht en billijkheid behandeld te worden ? Kenmerkend voor MAERLANT is zeker de toevoeging in vs. 1535—1536, niet in het Latijn voorkomend, waar hij laat uitkomen, dat juist zij, die in ,,de nederste stede'' zijn gezet, onmisbaar zijn in de maatschappij. CLARISSE (blz. 277) stelt voor vs. 1535 en 1536 om te zetten ; inderdaad is de samenhang van den zin niet duidelijk, maar of MAERLANT wel zoo'n eng verband tusschen vs. 1534 en vs. 1536 heeft willen leggen, of hij werkelijk

heeft willen zeggen, dat de onderdanen ,,in de nederste stede" gezet zijn om (dus metde taak om) ,,te winnen al dat men verteert", schijnt mij twijfelachtig.

Vs. 1556. Ik heb hier *met* uit C, H ingevoegd, en zou dan willen vertalen : die bij vijftallen in omloop zijn, die ,,vijfterande" voorkomen. Ik vat *ommegaen* hier dan op in de beteekenis ,,omloopen, in omloop zijn" (*Mnl. Wdb.* V, 122), waardoor, dunkt mij, beter lezing ontstaat, dan wanneer men, zooals *Mnl. Wdb.* V, 121 doet, uitgaat van de beteekenis *verkeeren met, omgaan met.*

Vs. 1561. *Dat nauste van sinen sinne* = zijn geheimste gedachten. Een dergelijk voorbeeld van het gebruik van *nauste* geeft *Mnl. Wdb.* IV, 2214 uit *Sp. d. J.*

Vs. 1567 vlg. Men vergelijke hier, wat MACCHIAVELLI zegt over de verhouding van vorst tot raadgevers, *De Vorst*, vertaling van REHBERG, blz. 113.

Vs. 1589. De genitief bij *te storen*, misschien onder invloed van den volgenden gen. *slands* neergeschreven, heb ik veranderd in acc. (C, H). Van *testoren* + *gen.* vond ik nergens voorbeelden.

Vs. 1601 vlg. Men vergelijke hier *Nat. v. 't Geh.*, vs. 1297 vlg., waar onder het hoofd *Hoe elk mensche neemt sijn natuur in sijnre gheboerte* dergelijke astrologische wijsheid wordt verkondigd als hier.

Vs. 1605. De variant *wise* (C, H) is hier stellig beter dan de lezing van L *vele* ; niet alleen wegens het Latijnsche *quibusdam hominibus* is L fout te rekenen, maar 't verband vraagt bovendien veeleer *wise*, dan *vele liede*, terwijl de wever ook wel te klein behuisd zal zijn geweest om *velen* te herbergen.

Vs. 1617. Deze regel moet wel bedorven zijn : *Tekenen* wordt blijkbaar als werkwoord bedoeld, maar hoe moet men 't hier dan opvatten ? En hoe den praesensvorm te verklaren ? Wat beteekent *van verren* in verband met het werkwoord *tekenen* ? Ook met de lezing van H, *telleden*, is geen redelijke vertaling te leveren. Ik stel daarom voor *teeken* als subst. op te vatten in de beteekenis hemelteeken, sterrenbeeld, waarin het, vooral ook in astrologisch verband, dikwijls gebruikt wordt (zie *Mnl. Wdb.* VIII, 183). In vs. 1618 zou ik dan *dat* willen veranderen in *dats* en vs. 1618 opvatten als verklaring en aanvulling van vs. 1617 : *die tekenen van verren*. De vertaling wordt dan : zoo (waren de planeten ,,int risen ende beten") dat de hemelteekenen, namelijk de goede, nuttige sterren, waren wel in staat macht, invloed uit te oefenen (ze stonden in hare machtssfeer).

Vs. 1649 vlg. Vgl. *Nat. v. 't Geh.*, vs. 1361 : Doet 2 kinder ter scole gaen ; / teen zal wel leeren ende verstaen ; / tander, al slouchment ter doot, / het en leerde clene no groot *enz.* en zie ook hetzelfde werk, vs. 18 en vs. 1297 vlg.

Vs. 1685. *Kinnen* staat hier in ongewoon gebruik. Men zal wel moeten uitgaan van de beteekenis *erkennen*, die hier misschien reeds eenigszins nadert tot waardeeren (vgl. het Latijn). In 't *Mnl. Wdb.* III, 1317 vond ik een voorbeeld van *houden ende kennen* als *prothusteron* gebruikt voor erkennen en handhaven ; op dergelijke wijze kan *houden ende kinnen* uit onzen text worden vertaald.

Vs. 1713. Bij adverbia als *meer, iet, twint* wordt herhaaldelijk, vooral in consecutieve (ook in relatieve) zinnen de ontkenning niet uitgedrukt ; zie *Mnl. Wdb.* IV, 1298 en STOETT, *Synt.*[2] § 232. Ik vond geen voorbeelden van een dergelijke constructie, waarbij dus juist het tegengestelde schijnt gezegd te worden, van wat bedoeld is, met het adverbium *min*. Daarom heb ik de lezing van L, *dat hi min hebbe*, niet durven behouden, maar *niet* uit C en H ingevoegd.

Vs. 1716. Hiermee in verband staat *Sp. Hist.* I[4], 56, vs. 41—43; JONCKBLOET zet deze verzen uit den *Sp. Hist.* naast *H. d. H.*, 1541 vlg., maar uit het getal *zeven*, dat *Sp. Hist.* wordt genoemd, blijkt wel, dat MAERLANT het oog had op deze passage (vs. 1716 vlg.) uit de *H. d. H.*, waar ook *zeven* raadslieden worden aangeraden (vgl. ook blz. 96, noot 2 en 108, noot 1). — De redenen ,,groot ende hoghe" (vs. 1718), in het *Sec. Sec.* genoemd (*per. VII. sunt planete* enz.) laat M. weer uit.

Vs. 1720 vlg. ,,Minister zu beurtheilen", zegt MACCHIAVELLI in zijn *Boek van den Vorst*, ,,dazu ist Folgendes ein untrügliches Mittel. Sieht man, dasz einer mehr an sich ,,als an seinen Herrn denkt, und in allen seinen Handlungen seinen persönlichen Vor- ,,theil vor Augen hat, der wird nie ein guter Rathgeber sein, noch kann man ihm trauen" enz. (REHBERG, blz. 112).

Vs. 1727. *Sine rente versetten* = zijn landsinkomsten verpanden. MAERLANT wijkt hier geheel van het Latijn af en waarschuwt den vorst tegen een gevaarlijk middel om aan geld te komen, dat in de Middeleeuwen in onze landen niet ongewoon was, vgl. P. J. BLOK, *Geschiedenis van het Nederl. Volk* I, blz. 268, en *Mnl. Wdb.* VIII, 2412 onder *versetten*.

Vs. 1736—1738. Deze gedachte staat niet in het Latijnsche origineel; daar lezen we alleen: et odient te ultra modum (zie vs. 1734). Hoe komt MAERLANT tot deze eigenaardige uitbreiding? In verband met *remeren* (*reimeren*) uit vs. 1731 kan men zich een gedachtengang voorstellen, die ten slotte uitkomt op weduwen en weezen, maar voor de hand liggend is de uiting in 1736—1738 in dit verband niet. Waarschijnlijk geeft MAERLANT hier een herinnering aan recente lectuur: het verdrukken van weduwen en weezen is een van de vier ,,*roepende zonden*"; vgl. *Con. Summe*, blz. 100:

Clamitat ad coelum vox sanguinis et Sodomorum,
Vox oppressorum, merces detenta laborum.

In den *Spiegel der Sonden* worden deze behandeld onder het hoofd: Zonden viere heten roepende up Gode omme wrake (vs. 14491 vlg.); 14495—14498 luiden aldus: Die eerste es van desen misdaden: / onnosele weduwen ende wesen versmaden. / Dus secht ons der bible lere: / ,,der kinder stemme clam up ten here." Hs. H heeft in vs. 1737 *roepen*, het werkwoord, dat in dit verband het meest past.

Vs. 1744. Bij *ontseggen* (weigeren) komt soms de gen. der zaak; als zoodanig zal men *dies* hier moeten opvatten, liever dan te denken aan een van *niet* afhankelijken genitief. — MAERLANT breidt hier 't Latijn een weinig uit.

Vs. 1747. Men kan hier aan *dunken* en aan *dogen* denken; 't *Mnl. Wdb.* II, 261 kiest *dunken*, ,,hoewel de beteekenis hier naar die van dogen nadert." Mij lijkt ook *dunken* het best en dan moet *w't* van L in vs. 1748 opgelost worden als *waert* = ware het. Zoo hebben C en H, die *waert* schrijven ook den zin begrepen; *waert* (dignus) schrijven die 2 hss. nooit met *ae* (zie blz. 81).

Vs. 1752. *Te wets* = te pand, zie *Mnl. Handwdb.* onder *wets* en *wedde*; voorbeelden vindt men in VERDAM's *Tekstkritiek*, blz. 93.

Vs. 1781. De verandering in *niet een ort*, indertijd door VERWIJS (*Bloemlezing* II, blz. 223) voorgesteld, lijkt mij onnoodig. In 't *Mnl. Handwdb.* vond ik *niet een wort van iets houden* = ergens niets om geven; *niet een wort* komt eenige malen als variant voor naast *niet een ort* (zie *Mnl. Wdb.* V, 2014); wel kan bij al die plaatsen ook aan *woord* in letterlijken zin gedacht worden. Maar op grond van de uitdrukking, in 't *Mnl. Handwdb.* genoemd, en op grond van 't feit, dat alle drie hss. hier *wort* lezen, mag *wort* hier blijven staan, en kan het woord gevoegd worden bij die lange rij substantieven, die in verbinding met *niet* een sterke ontkenning uitdrukken (vgl. STOETT, *Synt.*[2] § 236).

Vs. 1786. *Wille*; heeft Maerlant *voluntatem* gelezen in plaats van *velocitatem*?

Vs. 1795. *Verlegghen* beteekent hier overleggen, met overleg weer in orde brengen, recht zetten.

Vs. 1809—1810 zijn de vertaling van *bone complexionis: suavis* (door Maerlant gecombineerd tot *soete te scouwene ane?*) : *mansuetus et tractabilis*. Voor *ghevoechsame*, dat waarschijnlijk de vertaling zal zijn van *tractabilis*, zie men *Mnl. Wdb.* II, 1823, dat *ghevoechsame* m. i. ten onrechte als bijwoord van graad bij *soete* opvat.

Vs. 1849—1850. De bedoeling is : Tenzij ze met klachten komen, die het rijk tot eer of voordeel kunnen strekken (een verbetering der administratie of meerdere welvaart bijv. tot gevolg kunnen hebben) ; vgl. Kausler, *Denkm.* III, blz. 327, in wiens Latijnschen druk van het *Sec. Sec. permissis* staat in plaats van *premissis*.

Vs. 1853. *Ghesprakich ende ghemate*. Ook in vs. 1790 ontmoeten we *ghesprakich*, waar het gebruikt is ter vertaling van het Latijnsche *dulcis lingue*. Vat men 't hier in gelijke of nagenoeg gelijke beteekenis op, dan wordt de vertaling : (de raadsman zij) innemend (aardig in den omgang) en bescheiden (vgl. *Mnl. Wdb.* II, 1327). Maar in het verband, waarin het woord hier voorkomt, lijkt het me beter *ghesprakich* op te vatten als spraakzaam. Dan moet *ghesprakich ende ghemate* wel een hendiadys zijn met de beteekenis : de juiste maat houdend in 't spreken. Een dergelijke constructie meen ik te zien in vs. 105 : *milde ende ghemate*, dat trouwens een letterlijke vertaling is van *largus et moderatus* uit de Latijnsche bron.

Vs. 1856. Misschien kan de variant (*te wers* ; C en H) de oorspronkelijke lezing geven.

Vs. 1866. *Niewen* van L zal wel zijn ontstaan uit de afkorting *niem'en*.

Vs. 1868. 't *Mnl. Wdb.* vertaalt (VIII, 724) : ,,aansporen, prikkelen en beteugelen", dus opwekken en kleinhouden, *troosten* is natuurlijk de vertaling van *confortare* (en *consolare*), en *maten* moet dan wel (de beteekenis van) *corrigere* weergeven.

Vs. 1885 vlg. (men zie vooral blz. 34). Vs. 1895—1896 correspondeeren ongeveer met het Latijn. Alleen verwisselt Maerlant *turtur* en *columba*, en vinden we in ons gedicht des *lewen* maniere (1895), waar het Latijn heeft *leena*. Misschien heeft in het origineel *lewinnen* gestaan ; de eigenschap *fel* (*verwoet*) kent Maerlant meermalen aan de leeuwin toe (vgl. *Mnl. Wdb.* IV, 305). Verder blijft de paarsgewijze tegenstelling bij Maerlant bewaard tot vs. 1905. Vs. 1899—1900 correspondeeren met den text van de Trouwe Broeders, die — ook als no. 11 en 12 — hebben ,,schnell wie die Gaselle, langsam wie der Bär" (Duitsche vertaling van Dieterici, *Anthropologie*, blz. 59). Raadpleegt men het Latijn aan den voet van den Middelnederlandschen text, dan ziet men, dat in den Parijschen druk tusschen *velox et agilis ut capreolis* en *piger ut ursus* twee vergelijkingen zijn ingeschoven, waardoor de regelmaat is verbroken. Maerlant's Latijnsche bron had dus de goede volgorde nog bewaard ; in den Parijschen druk is die hier en op meer plaatsen verstoord. In vs. 1901—1902 correspondeert Maerlant's vertaling niet geheel met den text der Tr. Br. (*gewaltig wie der Elephant, unterwürfig wie das Kameel*), en evenmin met het Latijn van den Parijschen druk. *Luxuricus* noemt Maerlant den ezel ook *Nat. Bl.* II, 249 (*luxuriose uutvercoren*). Als 15 en 16 hebben de Tr. Br. *spitzbübisch wie die Elster, stolz wie der Pfau*. *Naen* in vs. 1903 zal wel op te vatten zijn als winterkoninkje (vgl. het Latijnsche *parvullus rex*). Tegenover de schelmachtige ekster zetten de Tr. Br. den trotschen pauw, Maerlant zet hier den kameel in navolging van het Latijn. In den Parijschen druk zal men stellig achter *obediens et humilis* moeten inlasschen *ut camelus*, en daarna *vanus*, te verbinden met *pavo* (vgl. Kausler, *Denkm.* III, blz. 328). De muis, die de Tr. Br. aan het eind van de rij plaatsen als no. 32 tegenover de nuttige bij (vgl. vs. 1908), staat in den Middelnederlandschen text evenals in het Latijn van haar tegenbeeld gescheiden (vs. 1905). Ook de struis staat alleen. Bij de Tr. Br.

vinden we de tegenstelling: ,,*irrführend wie der Strauss, rechtleitend wie der Katha*", volgend op ,,*Elster*" en ,,*Pfau*". In vs. 1907 moet men natuurlijk ***dinghel*** lezen (L is fout). Daarmee beantwoordt vs. 1907 volkomen aan den Latijnschen text; ook in de drie Middelengelsche proza-vertalingen, door STEELE uitgegeven, vond ik deze vergelijking, die natuurlijk oorspronkelijk niet bij de diervergelijkingen kan hooren en bij de TR. BR. ook niet gevonden wordt. Daar vinden we: ,,stumm wie der Fisch, ***beredt wie die Nachtigall***". Voor die nachtegaalvergelijking zal dus in het Latijn in de plaats zijn gekomen *rationabilis ut angelus*, dat immers in verbinding voorkomt met *mutus ut piscis*. Misschien is de fout reeds door den vertaler uit het Arabisch in den Latijnschen text gebracht. Vs. 1909—1910, waarmee MAERLANT de diervergelijkingen sluit, vormen weer een tegenstelling, maar het *konijn* (vs. 1910) vond ik noch in het Latijnsche *Sec. Sec.* noch bij de TR. BR. *Reine* zal men hier (vs. 1910) wel moeten opvatten als *zindelijk* (vgl. daartegenover vs. 1909 het ,,*onsuvere*" zwijn); in vs. 1901 bij het *elpendier* staat *reine* met de beteekenis *kuisch*, tegenover *luxuricus* (vs. 1902). Waarom M. bij *reine* juist aan het konijn denkt, is een weinig vreemd; kan hij *espentijn* geschreven hebben? (vgl. *Nat. Bl.* II, 3713 vlg.).

Vs. 1921—1924. Deze verzen zijn waarschijnlijk door MAERLANT ingevoegd om een overgang te vormen naar het verhaal van den Jood en den Magiër, dat in het Latijnsche *Sec. Sec.* onmiddellijk op de diervergelijkingen volgt (vgl. blz. 14).

Vs. 1935. Hs. L heeft hier *teen*, C in vs. 1936 *tander*; ik heb ter verklaring van de gedacht aan een constructie: *dat* (*het*) *een*, *dat* (*het*) *ander was* enz., maar andere voorbeelden van een dergelijke constructie zijn mij niet bekend. Veiliger is 't aan te nemen, dat de afschrijvers van L en C beiden door de T's, waarmee de voorgaande verzen beginnen (vs. 1933 en 1934), in de war zijn gebracht.

Vs. 1960 vlg. Vgl. *Lksp.* I, 48, 65: (Die Joden) haten ooc al voort, / dat ter Joodscap niet en behoort, / ende dat zouden si al bederven, / hadden sijs macht, ende doen sterven.

Vs. 1968. De voorgestelde lezing lijkt mij de meest aannemelijke. Men vertale dan vs. 1967—1968: toen zei de wijze, als iemand die geen argwaan koesterde, die zonder erg was: ,,dat wil ik (dat doe ik)." Met deze vertaling kan men den verleden tijd *was* van L behouden. Neemt men de varianten (*es* of *bem*), dan komt vs. 1968 geheel tusschen aanhalingsteekens en kan men vertalen: ik doe, ik handel als de argelooze, als iemand, die van den kant zijner medemenschen geen kwaad verwacht.

Vs. 1969. Een dergelijke opvatting van de Christelijke leer, waarbij de naastenliefde wel als Christenplicht wordt erkend, maar het eigenbelang toch voorgaat, vond ik in den *Lksp.* III, 20, vs. 1—3: Boven allen creaturen / sal die mensche telker uren / hemselven minnen, des sijt vroet; in vs. 44 wordt dan een uitspraak van CATO aangehaald: dattu sout diselven meest wesen hout; en daarna wordt deze leer op de volgende wijze in overeenstemming gebracht met het evangelie: ,,Der ewangelien hoort men bevelen, / dat wi onsen evenkersten zelen / minnen ghelijc ons selven, als God hiet, / *maer meer dan ons en staet daer niet* enz. De moeilijke opgave om tot een bevredigend compromis te geraken tusschen het den mensch ingeboren egoïsme en het altruïsme, dat Christus predikte, trachten BOENDALE en de *H. d. H.* veeleer op te lossen in de richting der nuchtere realiteit dan in ideëelen zin.

Vs. 2022. Voor deze constructie (pleonastisch *dat*) zie men STOETT, *Synt.*[2] § 328.

Vs. 2032. *Harde* is de lezing van H; uit *harde, herde* kan een foutieve lezing *ende, entie* ontstaan zijn; ook kan *entie* uit den vorigen regel den afschrijver parten hebben gespeeld. Misschien ook is *entie* van C niet te verwerpen, en moet men denken aan ellips van het praedicaat; vgl. STOETT, *Synt.*[2] § 132, en *Mnl. Wdb.* II, 637. Men vertale *entie* dan door *en dat wel*.

Vs. 2042. *Es hi ghelopen* = heeft hij zijn toevlucht genomen ; vgl. het Latijn en *Mnl. Wdb.* IV, 795.

Vs. 2063. 't Werkwoord *riden* is hier verzwegen ; vgl. voor dergelijke constructies *Mnl. Wdb.* VII, onder *so* 8 (kol. 1440).

Vs. 2063. Het woord *ruede* is een veelgebruikt scheldwoord tegenover de Joden ; een rijm *ruede : juede* (zie ook vs. 2079—2080) komt tallooze malen voor in de Middeleeuwsche literatuur (*Mnl. Wdb.* VI, 1311).

Vs. 2075. *Oude* van C kan bedorven zijn uit *oud'e* (vgl. H *ouder*). *Oudere* lijkt mij, in verband met *mine*, de juiste lezing (vgl. Lat. : *parentes meos*). *Oude* in de beteekenis ouders, voorouders schijnt in het Mnl. niet voor te komen (vgl. echter *Mnl. Wdb.* V, 2032. Aanm.) ; in het Friesch is het woord in die beteekenis zeer gewoon. De beteekenis van *oude*, *Mnl. Wdb.* V, 2032, onder 2 en 3 genoemd, zou hier in vs. 2075 zeer wel passen, maar die verdraagt zich moeilijk met het woord *mine*.

Vs. 2095. Voor *conen* zie *Mnl. Wdb.* III, 1765.

Vs. 2100 vlg. De beeldspraak van de Latijnsche bron : *significatio* (?) *et interpretatio sermonis est spiritus eius et dictiones sunt c o r p u s : scriptura vero sermonis v e s t i m e n t u m* wordt er in Maerlant's vertaling niet duidelijker op. Kenmerkend voor den geest der Middeleeuwen zijn vs. 2100—2101.

Vs. 2106. Het *Mnl. Wdb.* II, 1908 verklaart : dat hij lieden „zoo goed afgericht op het bewaren zijner geheimen" heeft. Ik zou liever *tsiere heimelichede* opvatten als : in zijn vertrouwen. *Ghewiset* is dan hier : wel onderwezen, knap, verstandig. 't Latijn kan geen volkomen zekerheid geven, daar Maerlant vrij vertaalt, maar deze verzen komen toch vrijwel overeen met de aanvangswoorden van het *liber de scribis* : opus te eligere ad scribendum secreta tua opera viros *prudentes*, qui sunt fortius signum et validius argumentum ad ostendendum quantitatem tui intellectus.

Vs. 2115 vlg. De text, zooals C en H die geven, levert geen goeden zin. Ik vat 2115 aldus op : want men pleegt het volgende (= *dat*) te zeggen ; dan zijn met de weinige in den text aangebrachte emendaties vs. 2116—2120 volkomen duidelijk ; zij beantwoorden dan geheel aan 't Latijn.

Vs. 2131 vlg. De bedoeling moet wel zijn : het zijn geen gewone boodschappers, waar ik hier van spreek, maar voorname gezanten, ambassadeurs.

Vs. 2140—2141. Vgl. *Mnl. Wdb.* III, 36 onder *halen* en VIII, 1793 onder *verhalen*. *Heere* van H zal een foutieve lezing zijn voor *hare*(vgl. blz. 94), en misschien staat in vs. 2039 *haren* i. pl. v. *heeren*.

STELLINGEN.

I.

Het *Secretum Secretorum* is een Arabisch compilatiewerk, dat niet voor het einde der 10de eeuw kan zijn samengesteld.

II.

De schrijver van het *Secretum Secretorum* heeft bij de samenstelling van zijn werk veel meer gebruik gemaakt van mystiek-philosophische dan van staat- of geschiedkundige geschriften.

III.

Ten onrechte neemt P. MEYER (*Romania XV*, blz. 169) aan, dat de leervoordracht in de *Alexandreis* van GAUTHIER DE CHASTILLON onder invloed van het *Secretum Secretorum* is geschreven.

IV.

De gezondheidsleer in het *Secretum Secretorum* stamt niet uit het *Regimen Sanitatis Salernitanum.*

V.

Het feit, dat MAERLANT in zijn vertaling van de *Alexandreis* de geschiedenis van het giftmeisje inlascht, mag niet als stellig bewijs gelden, dat hij ± 1257 reeds het *Secretum Secretorum* kende.

VI.

In *Heimelijkheid der Heimelijkheden*, vs. 191—196 (hs. L):

Ende van verstannessen es dit tbegin,
Dat een beghert in sinen sin,
Dat hi van goeder name si.
Wie so dat soect, ghelovets mi,
Onghevenst ende metter doeghet,
Hi wart in der eren *verhueghet,*

leze men in vs. 196 *verhoghet* (part. praet. van *verhoghen* = extollere).

VII.

Ten onrechte meent VERDAM (*Mnl. Wdb.* VI, 1353), dat Mnl. *riden* met de beteekenis *paren* alleen van dieren wordt gezegd.

VIII.

In *De Dietsche Catoen* III, 12 (uitgave A. BEETS):

Alsti *dine* tiden naken,
Saltu dine theere maken,
Ende dinen cost, meer no min,
Na dien dattu heves gewin,

leze men *diere* i. pl. v. *dine.*

IX.

De verklaring, die P. LEENDERTZ JR. (*Nederl. Klassieken* III, blz. 120) geeft van *Cluyswerck* 237—242:

Drij bastard schoteltjens! wat kanmen daerin laden?
(Noch nauwer Rekening!) ghij hadt het licht te raden,
Waer 't u nadencken waerd: ontrent een achtendeel
Van 'tgeen sess hechte lien vereischen door haer' keel.
Die dat in drijen deelt, en hoeft geen onderrechten
Van 't meer of mindere gewicht van mijn' Gerechten,

namelijk dat „HUYGENS genoeg heeft aan een vierdepart van hetgeen een gezond mensch eet", is foutief: H. eet zes achtsteparten = drie vierdeparten van wat een gezond mensch noodig heeft.

X.

Het opvallend kunstig rijm in de rede van TISIPHERNES (*Granida II*, 641—678, uitgave F. A. STOETT) dient om voor den koning en zijn raad de tegenstelling tusschen den lompen OSTROBAS en zijn hoofschen mededinger sterker te doen uitkomen.

XI.

In *The Battle of Maldon*, vs. 193—194:

ac wendon fram þām wīge, and þone wudu sōhton,
flugon on þæt *fæsten*, and hyra fēore burgon,

wordt met *fæsten* het in het vorige vers genoemde *wudu* bedoeld.

XII.

In de *Exeter-raadsels* (uitg. M. TRAUTMANN), no. 7, vs. 9:

Mec seo *frīþe* mǣg fēdde siþþan,

leze men *fremþe* i. pl. v. *frīþe.*

XIII.

Exeter-raadsels no. 24, vs. $15—21^a$ (uitg. TRAUTMANN):

Nū þā gerēno ond sē reada telg
ond þā wuldorgestēald wīde mǣre(n)
dryhtfolca helm. Nales dolwīce (*hs. dolwite*)
gif mīn bēarn wera brūcan willað:
hȳ beoð þȳ gesundran ond þȳ sigefæstran,
hēortum þȳ hwætran ond þȳ hygeblīþran,
ferþe þȳ frōdran;

Lees in vs. 16 met het handschrift *mǣre;* in vs. 17 *dwolwīsa;* achter *helm* zette men een komma, achter *dwolwīsa* een punt en achter *willað* (vs. 18) een komma.

XIV.

Er is meer reden om met KLUGE (*Die Elemente des Gotischen*, blz. 112) aan te nemen, dat de letterteekens *u* en *oe* in de krimgotische woorden *bruder, plut, stul, hus, hoef, oeghene* en *broe* de klankwaarde van respectievelijk *û* en *ô* hebben, dan met LÖWE (*Die Reste der Germanen am Schwarzen Meere*, blz. 140) *u* en *oe* hier op te vatten als *ü̂* en *û*.

XV.

In de uitdrukking *kausjan dauþau* (*Luc.* IX, 27; *Joh.* VIII, 52) vatte men *dauþau* niet met WREDE (*Stamm-Heyne's Ulfilas*[12], blz. 92 en 128) als accusatief op.

XVI.

Bij het standhouden aan den IJsel in Mei en Juni 1672 hebben partijbelangen zwaarder gewogen dan militaire overwegingen.

XVII.

BLOK (*Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*[2] II, 624) meent ten onrechte, dat de Spaansche Armada van 1639 „bevel had een „slag te vermijden en volgens een zeer algemeene afspraak met de „Engelsche regeering . . . in geval van nooddwang door de Staatsche „of Fransche vloot aan de Engelsche kust bij Duins binnen te loopen".

XVIII.

Men mag veilig aannemen, dat de positie van de regeering der

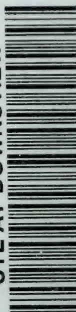
stad Amsterdam tegenover WILLEM II in (Juli en Augustus) 1650 zeer verzwakt werd door 't bestaan van een oppositiepartij onder de 36 raden.

XIX.

BISMARCK geeft in zijn *Gedanken und Erinnerungen* (Volksausgabe II, blz. 99—103) een onware voorstelling zoowel van zijn standpunt tegenover als van zijn rol in de Hohenzollern-trooncandidatuur van 1870.

XX.

Tal van sociale maatregelen, in Frankrijk onder het tweede keizerrijk genomen, zijn in practijk gebrachte denkbeelden der Saint-Simonisten.

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 15 23 14 008 2